ЛЦГ II 163

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЈУЛ

АВГУСТ

1975

НОВИ САД

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови уредништва
ДИМИТРИЈЕ ВУЧЕНОВ
ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА
ЈОВАН ЋУЛУМ

Главни и одговорни уредник
ДИМИТРИЈЕ ВУЧЕНОВ

Секретар уредништва
ЈОВАН ЋУЛУМ

Коректор
СТОЈАН ТРЕЋАКОВ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефони: 44-609, 42-476

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од седам штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 70 дин., а за чланове Матице српске 60 дин. Претплата за иностранство износи 150 дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 7 дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 65700-601-203 — Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, телефон: 44-609. Штампа: Штампарија „Будућност", Нови Сад.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 151. Јул-август 1975. Књ. 416, св. 1—2.

СРЕТЕН МАРИЋ

ЗАПИС ПОВОДОМ МАЛАРМЕОВЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ПОЈМА

Језик је она стара змија каква
је већ у Рају била.

Р. Х. Јакоби

„...говор је заиста тежак предмет и анализа лингвистичка врши се по напорним путевима... Лингвистика напредује пропорционално са комплексношћу коју стварима признаје... Приступ оригиналним радовима [из лингвистике] постао је много мучнији. Они су накострешени терминологијом која је све техничкија. Чињеница је да човек са све већом тешкоћом чита расправе лингвиста." Овај цитат великог француског лингвисте Емила Бенвениста као да је написан да и мене и све друге нестручњаке учини обазривијим кад говоре о језику. Тим пре што данас и лингвистика лингвистичара, ваљда на подобит света у коме се продукује, и сама подсећа на вавилонску кулу, ни код ње језик, а ни оно што она о језику говори, не служи много оном чему је језик од бога намењен: општењу између људи. Веле да су стручњаци лингвисти једног америчког универзитета, кад хоће да размотре расправу колеге са неког другог америчког универзитета, приморани да терминологију те расправе дадУ превести на своју властиту, да би покушали разумети је. А ту су у питању само разне нијансе једне те исте струје: америчког структурализма. Што се пак тиче струја супротних схватања, оне се узајамно скоро сасвим игноришу и ниподаштавају, што иде дотле да се узајамно и не спомињу у библиографијама. Амерички лингвисти неће да знају за европску лингвистику, структуралисти презиру неоромантичаре хумболтовце, а ови им то узвраћају на исти начин. Са својом збиља ограниченом информисаности рекао бих да само Чомски и Бенвенист превазилазе у својим интересовањима уске оквире појединих струја.

Шта, дакле, остаје за нас лаике но да ћутимо. И вероватно бисмо и ћутали да се не ради о нечем битном и за нас, битном и кад говоримо, и кад пишемо, а и кад ћутимо. Истина, Бенвенист негде вели да ни философи, а још мање други, нису довољно осетљиви за „формалну специфичност лингвистичких чињеница", али то је као кад би се рекло да ми, као непсихолози по професији, нисмо довољно стручни да говоримо о својим ближњим, мада је чињеница да су бар од Старог завета на овамо многи о човеку рекли дубоких ствари не познавајући ни Фројда ни Бинсвангера. Ако не можемо говорити о лингвистици, можемо о језику, то јест о оном о чем и лингвисти ваља да говоре. Не стручно, не дај боже; о тој необичној науци у којој, како вели њен модерни оснивач, не постоји исправних или неисправних тачки гледишта, већ само таквих помоћу којих се стварају ствари, у којој ни једна ствар, ни један предмет није дат по себи и где веза коју човек заснује између ствари преегзистира самим стварима . . .

Такве скоро метафизичке формуле лаик некако може да разуме кад о њима говори неко паметан као Сосир, са тако кристално прозирним стилом и језиком, али не о њима и да расправља. Али о том језику, о том говору којим се он служи дано-ноћно и о коме говоре лингвисти и он може да говори, како да кажем, лично, као о својим ближњим, не само из свог знања и због тог знања, већ из онога и због онога што је то знање (уосталом, увек помешано, чак и код стручњака, са још много више незнања и недоумица) у њему пробудило питања, а и произвело обасјања која нису строго у вези са питањем. Рецимо, да о својим муцавим дијалозима са делима лингвиста, а и других, говори, како се то данас каже, есејистички, као онај који верује да свак ко носи неку важну истину, неко знање, има њему као човеку нешто да каже, и жели да му то каже. А он онда прича другима о тим разговорима, јер је реч о стварима које су и за нас важне. А, наравно, о лингвистици стручно могу говорити само лингвисти, исто као и о одржавању путева путари, о прављењу хлеба пекари.

Но и ми остали неминовно говоримо о лингвистици, као и о оправци пута или о печењу хлеба: просто јер нас се то непосредно тиче. Најчешће говоримо криво, тврде лингвисти. Данас је, на пример, у Француској мода код извесних професора и критичара, да се граде минијатурни системи на темељима „ознаке", игноришући потпуно „означено", мада, са Сосиром, сви знамо да ентитет лингвистички што је знак постоји само у спони ознаке и означеног, да „ишчезава чим се задржи само један од тих елемената", да акустичка слика што је „ознака" сама по себи јесте

бесмислена. Но можда данашње повећано интересовање за говор и језик и није само ствар моде, можда су му разлози много дубљи, а можда је и сам нагли развој науке о језику последњих деценија симптом извесног стања које нас карактерише, и о коме је пре више од пола века говорио бечлија Карл Краус: симптом расапа оног што је данас мисао о човеку, па са тим и расапа и самог језика, носиоца, исказатеља те мисли, језика злоупотребљаваног од „mass-media", па зато анемичног, шкрофулозног, деформисаног и уситњеног безбројним стручним разговорима, сведеног најчешће, у свакодневној употреби данашњег искорењеног човека у новим агломерацијама, на оно што је тим људима без много заједничког, још заједничко, то јест на свој најнижи заједнички именитељ. Више ни лингвисти не говоре о језичким правилима и прописима — правило је све што се каже, ма како да се каже.

Сви се данас позивају на лингвистику, па је разумљиво што су лингвисти постали врло сумњичави. Ми смо другде споменули лингвисту Мунена који показује да „структуралисти" ван лингвистике, мада им је извесна лингвистика основа и полазиште, скоро да ништа не знају о њој, а Бенвенист објашњава како енглески философи, чија је философија философија језика, многе ствари непоуздано третирају, јер нису лингвисти. Њима би се могло и опростити, они се на лингвистику и не позивају, а њихови језички проблеми немају везе са њом, али шта рећи за Фројда, чији су чувени лингвистички излети, како Бенвенист доказује, само плод необавештености, мада он на њима заснива неке своје прилично важне закључке. Лингвист, вели Бенвенист, има „све оштрију свест формалне специфичности лингвистичких чињеница, за које философи нису довољно осетљиви". На шта им философи одговарају да у лингвистичким разматрањима има увек врло много непроверених философских имплика-ција, за које лингвисти нису ни мало осетљиви. Што је такође потпуно тачно, па ћемо имати прилике током овог записа да о томе нешто споменемо. У ствари, неминовно једни и други закорачују у туђи домен. За Хумболта, који је на прагу модерне лингвистике, тешко је рећи да ли је пре философ или лингвиста; Сосир је био свестан да су његова открића исто толико важна за философију колико и за саму лингвистику, а Чомски се непрестано позива на лингвисте 17. и 18. столећа. „Постало је врло јасно да схватања и прилази који се данас указују врло плодним, имају врло традиционалан укус; уопште узев, једна врло ниподаштавана традиција нашироко је оживљена ових последњих година . . ." Та традиција је традиција философа који су мислили о језику, а то враћање

на традицију и везивање за филозофску мисао скоро да је у самом програму Чомскове теорије „о стваралачком виду употребе говора . . . те особено људске способности да изражава идеје и да разуме мисли изражене на сасвим нов начин, у оквиру установљеног говора, то јест говора културног производа подвргнутог законима и начелима, који су делом само његови а делом одражавају општа својства мисли". Но шта може да буде филозофскији проблем — а и мање лингвистички, у смислу лингвистике која искључује смисао, па дакле и мисао — но ти „закони и начела" говора и мисли, то јест закони и начела Логоса, људског духа.

Бенвенистова „аверзија" према филозофима потиче из скрупула строгог научника према распојасаностима лингвистичких произвољности неких новијих филозофа, а чини ми се и из недовољног познавања историје филозофије. Вели: „Вековима, од Пресократика па до Стоичара и Александринаца, па у аристотеловској ренесанси Средњег века, говор је остао предмет спекулације а не посматрања. Нико се онда није бринуо да проучи језик ради њега самог". Проучи језик „у њему самом и ради њега самог", јесте Сосирова формула, али *језик* (у сосировском смислу) и није једини објект лингвистике, то није ни „стваралачки говор" Чомског, ни жива реч, ни фраза, ни беседа, главни предмет Бенвенистових испитивања. А ни стваралачки говор, ни фраза, ни беседа се не испитују ради њих самих, већ ради њиховог својства да казују смисао. Сам Бенвенист завршава један свој есеј са симптоматичном парафразом Лока: Nihil est in *lingua* quod non prius fuerit in *oratione*. А о oratio, о беседи, и о оном што је у говору заснива, о смислу, том камену спотицања данашње лингвистике, исто као и о граматици (и синтакси) које структурирају реченицу, „филозофи" су не само много „спекулисали", већ су њихове проблеме проучавали „ради њих самих". Бенвенист је, после многих других, аналисао чувене Аристотелове категорије мисли, показујући да су оне у ствари категорије грчке граматике, што показује да је Аристотел ту граматику добро познавао. Филозофи-граматичари Пор-Роајала и картезијански лингвисти, као Жеро де Рордемоа, на које се позива Чомски, и који су већ пронашли разлику између „ознаке" и „означеног", покушавајући, што данас чине и многи лингвисти да мисао о језику поставе као узор филозофији, сви су они само наследници и настављачи средњевековних оснивача *grammaticae speculativae,* за које Јакобсон вели да су филозофи језика чија „озбиљност захвата и разноликост приступа изазивају дивљење", и који су у извесном смислу блиски данашњој генеративној граматици по том што су сматрали да у бити постоји само једна грама-

тика заједничка свима људима, израз, „структура" духа људског. Њихова наука је тежила да објасни структуру говора операцијама духа. Данашњи лингвисти су пак склони — што му дође на исто — да операције духа објасне структуром говора. „Познавање света је *детерминисано* изразом који добија", вели Бенвенист, а то обрнуто тумачење исто је толико спекулативно и недоказиво као и оно средњевековно. Упркос непобитних огромних успеха, ни модерна лингвистика није успела да реши питање које је још у Средњем веку било у центру дискусије номиналиста и њихових противника: проблем речи и проблем смисла.

Што се пак тиче филозофије, ни лингвисти не могу да избегну филозофију (имплицитну или експлицитну, као што би рекао Мерло-Понти) исто као што ни филозофи не могу да избегну „граматику". Ако је метафизика оно што је с ону страну природе, *трансфизика*, шта може бити метафизичкије од Сосирове тврдње „да у лингвистици природна дата немају никаквог места", а не филозофира само Хумболт већ и Чомски исто као и Бенвенист чији су радови крцати имплицитним више но експлицитним филозофским проблемима. Није говор узалуд Логос.

Зато су се филозофи њиме толико и бавили, од Аристотела па до дана данашњег, покушавајући често да филозофску проблематику сведу на проблематику језика, сводѐћи је тако на својеврсну лингвистику. Још је Витгенштајн тврдио да структура говора репродукује структуру стварности, да је „der Satz [ist] ein Bild der Wirklichkeit", а ако је после *Трактата* у многоме променио своја схватања, и ако његова каснија филозофија није више извесна логика која би била нека врста филозофије језика, нити су се више та два онтолошки различита света што су говор и стварност поклапала, ипак је и друга његова филозофија својеврсна филозофија језика.

Могло би се рећи, са оградама које такво широко уопштавање намеће, да је западна филозофија својим током одавно осцилирала између филозофије бића и филозофије језика, да у извесним тренуцима покуша да једну из друге изведе. Ту је, по Касиреру, и смисао борбе нововековне филозофије против аристотеловске логике. Њена уска веза са језиком и општом граматиком представљала је главну тачку напада „модерних", који су захтевали „враћање са речи на ствари". Отуд и идеал класичних филозофа: *lingua universalis*, стварање универзалног рационалног језика, ослобођеног од деформација које мисли намећу вулгарни језици, и подвргнутог законима чисте мисли Ума. Али вера у значај језика као таквог и даље се одржава мед филозофима. Чак и Хегел, за кога један његов противник вели да је „најзастрашујући пример филозофије која је језик забо-

равила", њој плаћа свој данак. „Граматика", писао је он сасвим у аристотеловско-сколастичкој традицији, „има као садржај категорије, посебне производе: одредбе разума, отуд учењем граматике човек учи сам разум". А другде он потпуно идентификује реч и дух. Вели Логос је одређенији [појам] но реч; у грчком изразу постоји дивно двоструко значење које означава у исти мах разум и говор. Јер говор је чисто постојање духа. Неповерење Хегелово према језику почиње тек тамо где се постављају проблеми изградње појмова и Појма и где је, по њему, језик спутан својом везаношћу за „представу" и слике које је носе и које ваља превазићи. Тамо где се ради о „напору Појма", тамо где филозофија „показује Бога у његовој суштини пре стварања Природе и Коначног Духа", тамо нема ни слике ни могућности метафоре па се филозоф мора да бори против представног језика, који је за то „показивање" инадекватан.

Нема сумње филозофи су се од увек бавили језиком, а овај наш период је један од оних кад је то бављење интензивније но обично. Још је крајем прошлог века Ф. Милер тврдио „да ће сва будућа филозофија бити филозофија језика", и он скоро да има право. Касирерова филозофија симболичких облика је у многоме то, и први и други Витгенштајн такође; „Бечка школа" као и енглеска аналитичка филозофија такође; Хајдегер заснива своја разматрања на исправним и неисправним етимолошким анализама; филозофи структуралисти се куну лингвистиком, итд. Наравно, њихови смерови су врло различити, али ни лингвистика није монолитна, упркос претензија на научност, то јест на општу сагласност, и у њој се супротстављају врло различите тенденције, или се чак и не супротстављају, игноришу се узајамно потпуно, толико су разнородне.

А неповерење, „аверзија" лингвиста према филозофима језика, лингвиста типа Бенвениста, то јест оних који, прошав кроз Сосирову школу, теже да „формализују" своју дисциплину, долази највећим делом од тога што се оно што филозофију интересује и не да формализовати. Филозофе интересује у језику његово својство општења и саопштавања смисла, лингвисту структуралисту „језик по себи самом и ради себе самог". Али такав језик је мртав систем, игра језика је игра „несвесног и неинтелигентног играча", вели Сосир, док се здрав разум и филозофи слажу да у говору виде својство човека — интелигентне животиње. Но у томе и јесте разлика: лингвисти и филозофи (овог пута као представници „здравог разума") разматрају две сасвим различите ствари: једни разматрају језик (у сосировском смислу), други говор, живу реч. Човек никад не употребљава говор „ради њега самог и по себи самом", већ да

нешто каже, за њега је жива реч носилац и саопштавач мисли, све ствари које искључује сосировска или блумфилдовска лингвистика, која хоће да се ограничи само на оно што се *научно* да описати и дефинисати, а за коју нема *могућности* научне дефиниције ни речи, а камо ли реченице.[1] Многи, и то врло озбиљни, лингвисти сањају како би искључили *смисао* као такав, и та чињеница да речи и реченица имају *смисао* ставља у питање и сам пројект формалне лингвистике, њен пројект савршене научне строгости. „Семантички проблеми се указују, вели Бенвенист, (за лингвисту) у тако неодређеном облику, да би било потребно, *ако хоћемо да обрадимо ма само и један њихов вид*, почети са постављањем целог скупа строгих дефиниција. Но те би дефиниције захтевале дискусију о самим начелима значења". Али човек не може да чека на закључке те дискусије, он већ миленијумима говори и мисли о том што казује и како га казује, свеједно да ли је та мисао строго научно формализована и систематизована или не. У томе је он веран Сосировом принципу — прокламованом, уосталом, још од сколастика — суштинског двојства језика, који ни лингвисти не дозвољава да заборави на смисао. Тај смисао је у ствари мисао, и можда је баш тај факат оно што већ принципијелно онемогућава остварење идеала лингвиста: да од језика начине природну науку подвргнуту у свему законима математике и механике. Ми не знамо шта је мисао, али изгледа по свему да је она непредвидива, слободна, пуна фантазије, „ненаучна" једном речи.

Све у свему узев, рекло би се да философ и лингвиста, бар известан, кад говоре о језику говоре о две сасвим различите ствари, и човек је онда спреман да прихвати предлог америкаца Церолда Каца, по коме би философија говора и философија лингвистике биле две сасвим различите дисциплине, једна би била она која се бави „лингвистиком" у ужем смислу, друга би испитивала мисао о језику философа, од Платона и Аристотела до данас. Незгода је само што би и једни и други говорили о истој ствари, а науке се ипак пре свега разграничавају по својим предметима. Уосталом ни велики лингвисти не би на то пристали. Сосир никад није мислио да је формализована наука о језику довољна и задовољавајућа, већ само да је она предуслов за

---

[1] „Сви напори да се *речи* дадне прави научни статус, вели лингвист Мартине, нису дали резултате". Покушај да се појам *речи* замени појмом *синтагма* није отклонио ту немоћ, која са гледишта „здравог разума" обезвређује и саму лингвистичку дефиницију језика као „средства општења", „друштвеног феномена" и сл. Да и не говорим о проблему „реченице", која уопште не спада у ту лингвистику, а са којом тек почиње људски говор.

друго, да ће помоћи да се рашчисте извесни појмови и стане на чвршће тло, да се, како је говорио, рашчисти са „апсолутном глупошћу текуће терминологије, да се у том циљу покаже какав је језик предмет уопште... *мада ја немам* драже жеље но да *немам да се бавим језиком уопште*". Рекло би се да је и нова лингвистика и сама узнапредовала у том смеру од како је написан малочас наведени Бенвенистов пасус о проблему смисла. Ако још није загризла чврсто у тај проблем, ако је и дан данњи семантика њена ахилова пета, она се све више посвећује проблемима граматике и синтаксе, а граматика и синтакса су структура фразе, носиоца смисла. И она се све више нагиње над тим амбисом што је људска реч, она права. Докле ће доспети, шта ће успети да „измери", бог ће знати. Ја лично мним да је амбис немерљив. Ако је говор сав човек, логос и психа, онда је без дна. Већ је Хераклит говорио: „Границе душе нећеш наћи, па ма прошао свим путевима, толико је дубок њен логос".

У том смислу, у смислу копања по дубинама где се грана смисао, Бенвенистова истраживања су данас мед најинспиративнијим. Ослањајући се на Сосирово учење о језику као *систему* знакова, исправљајући га и допуњавајући где му се чини потребно, Бенвенист у својим расправама — следећи, уосталом, неостварене жеље самога Сосира — поклања беседи, као највишем облику људске способности слободног симболизовања, исто толико, ако не и више пажње но језику. „Наука нас лако чини неосетљивим, вели он, за ту разлику између говора као система знакова и говора прихваћеног од индивидуе за личну употребу. Кад га индивидуа прихвати, говор се претвара у инструмент *беседе*... Са фразом се напушта област језика као система знакова и *улази у други свет, у свет језика као оруђа општења,* чији је израз беседа. На једној страни имамо језик, скуп формалних знакова, излучених по строгим поступцима, поређаних стуњевито по класама, комбинованих у структуру, у систем, а на другој манифестације језика у живом општењу... Језик се изграђује и обликује у беседи — актуелизованој у реченицама. Ту почиње говор. Могло би се рећи, према једној класичној формули: Nihil est in lingua quod non prius fuerit in oratione.[2]

Испитујући oratio, беседу, једном ингениозном комбинацијом старих и нових метода, са што мање могућих филозофских[3] „спекулација", но ипак довољно да им осетимо

---

[2] Према оној Локовој: „Nihil est in intellectu, quod no ante fuerit in sensu".

[3] Читалац је приметио да ми овде термин „филозофски" употребљавамо у прилично неодређеном, лабавом смислу. Намерно, јер он овде прихвата сва значења супротна значењу „математичко-на-

призвуке у сваком важнијем тексту, он покушава да скине вео са многих старих проблема. А философски призвук им долази од саме њихове природе. Тако на пример, од вајкада су философски проблеми шта је субјект, шта је осећај субјективности у човеку, шта је доживљај времена и места човека — субјекта у времену, како се они уобличују. Бенвенист им прилази са позиције лингвиста, решава их строго лингвистичким методама, без философских „спекулација". Што његова решења имају ипак и философски призвук и значај, то је зато што су то проблеми људског духа уопште, што чим језик *беседи,* открива се логос.

Како се манифестује, како настаје субјективност, како се човек поставља и казује у времену, то Бенвенист врло танано анализе полазећи од на први поглед врло баналне чињенице да је функција говора општење, па пут којим он долази до тако рећи метафизичких закључака почиње од врло стручне анализе ситуације личне заменице у говору, и на први поглед чудне констатације да су заменице које значе *лице* (персону) само заменице првог и другог лица једнине: *ја / ти. Он* нема тај карактер. *Ја* припада такозваном праграматичком нивоу говора који са знаком укључује и оне који се њиме служе, а стварност на коју се односи *ја* или *ти* јесте искључиво стварност беседе и значи само личност која исказује беседу која садржи *ја,* док је *ти* индивидуа којој *ја* упућује беседу која то *ти* садржи. Места *ти* и *ја* се мењају, али *ја* увек означава лице које говори, а *ти* лице коме је говор упућен. Оба су без материјалних референца, ништа не тврде, нису подвргнути услову истине, а њихова је улога да буду инструмент једне конверзије, једног преображаја говора у беседу. Они пак искази у беседи који, упркос своје индивидуалне природе, не потпадају под наслов лица, то јест који упућују не на себе саме већ на неку „објективну" ситуацију, спадају у област „трећег лица", то јест „не-лица", а то „не-лице" је једини начин исказа за оне инстанце беседе које не упућују

учни" једне мисаоности, која уосталом, не мора бити мање „строга", на свој начин, од математичко-научне. Уосталом можда је у природи самог тог термина да остане неодређен: он обухвата и сувише много, и то увек према ћуди оног ко се њим служи, да би имао омеђене границе. Што он овде често обухвата и „здраворазумску" мисао, то је зато што је у философији старо правило да крајњи резултат најзамршенијих размишљања и „спекулација" на крају крајева не треба и не сме да се разликује од резултата до којих долази „здрав разум". То исто важи можда и за лингвистику. Њену претензију да језик „формализује" искључујући из њега оно што му је битно — значење, први је и с правом, осудио „здрав разум". Философи су обазривији и мудро чекају да се он изјасни.

на себе саме, већ предицирају процес ма које или ма чега осим саме инстанце беседе.[4]

Из те строго лингвистичке анализе Бенвенист овде изводи закључке, који као да превазилазе оквире лингвистике, бар извесне, ма да су у ствари само даље развијање претходних премиса. Наиме, Бенвенист се даље пита шта је у ствари говор. То није наш некакав инструмент, нарочито не материјални. „Говорити о инструменту, то значи супротставити човека и природу", а човек језик није исфабриковао, језик је у природи човека. „Ми у свету налазимо од увек говорећег човека, човека који говори другом човеку, а језик нам даје саму дефиницију човека". Говор је општење човека са човеком, оно што му омогућује ту функцију јесте жива реч, која говор актуелизује, а једно својство говора је речи омогућило да ту функцију врши: то је могућност коју језик пружа човеку да се *конституише као субјект*, то јест управо као оно *ја*, та стварност беседе која индицира *лице*. Човек себе конституише као *субјекат* у говору, јер, вели Бенвенист, „само говор заснива у стварности, у *својој* стварности, *која је стварност бића*, појам „ego", појам „ја",

Тешко је наћи реченицу која би звучала више „метафизички".[5] Проблем бића је од Пресократика на овамо кључни проблем филозофије. Бенвенист га овде узгред конституише, видећемо касније на основу које претпоставке, мада ни његов пут ни његова намера нису филозофски већ чисто лингвистички, а главни закључци изведени из лингвистичких поставки то јест из претходеће поставке *ја*, и из врло прихватљиве дефиниције *„субјективности"*, бар оне о којој је у Бенвенистовој расправи реч, као способности говорника да се постави као „субјекат", способности схваћене „као психичко јединство које обезбеђује тоталност доживљених искустава . . . и осигурава перманентност свести". А та „субјективност", ма шта о њој говорили феноменологија или психологија, само је „избијање у бићу извесног основног својства језика . . . Јесте *ego* онај који се каже *ego*. Дакле, субјективност се одређује лингвистичким статусом *лица*. И тако биће = говор, субјективност, сви ти тако замршени проблеми филозофије, у лингвистици ипак налазе своје, бар лингвистичко решење, или, што бих ја

---

[4] И Хумболтова теорија о личним заменицама је блиска Бенвенистовој, и за њега је у акту говора најглавније „личност самог говорника", у *Ја* је већ само од себе дато и *Ти*, док треће лице настаје новом једном супротности: „Пошто је са њим напуштен круг оних који осећају и говоре, то се област трећег лица проширује и на ствари".

[5] Не знам ко је рекао да је у новијој филозофији „метафизика" — филозофија другог, филозофија противника.

пре рекао, ако и не налазе некаква решења, јер ни овде код Бенвениста појам бића, који он и нехотице, али неизбежно, уплиће у своје иначе чврсто разлагање, није ништа одређенији но у философији, али он се ето, рекло би се неминовно, гњезди и у сред саме позитивне лингвистике.

Но, чим је ушла у те воде, проблематика се шири: „Јесте *ego* ко се каже *ego*", али *ego*, то *ја* које заснива субјективитет, не постоји без *ти*, које га прихвата. Само дијалог конституише лице, али дијалог имплицира узајамност. *Ја* постоји само ако постоји *ти*, које постаје *ја* кад *ја* постаје *ти*. Они су комплементарни и реверзибилни, нема субјекта без субјеката. „Потражимо нешто слично томе, нећемо га наћи. Јединствена је ситуација човека у говору", вели Бенвенист.

Из тога следе даљи дубокосежни закључци. Нестају столетне философске антиномије *ја* и *другог*, *индивидуе* и *друштва*. То двојство се не да свести на само један полазни термин, било да је тај термин ја, који би требало да је *претходно* супротстављен у својој властитој свести, па да се *онда* отвори свести свога „ближњег", било да је тај термин друштво, које би постојало као тоталност *пре* индивидуе, тоталност из које би се она ослободила постепено стичући свест о себи. „Ми откривамо лингвистичку основу субјективности, вели Бенвенист, у једној дијалектичној стварности која обухвата оба термина, и која их дефинише узајамним односом".

Чини ми се да би оном који би овим разматрањима супротставио нашу стварност у којој је тако често реч о онтолошком карактеру сукоба јединке и друштва, о ексклузивној аутентичности усамљеништва, о несаопштивостима „праве речи", о ћутању мисли, Бенвенист одговорио да се не бави патологијама друштва и говора, и да она формула првог Сартра, која у ствари сажима и мисао Хајдегерову, „l'enfer c'est les autres" која међу иним значи да туђи поглед и реч камене сваку „субјективност", можда казује нешто о извесној философији, али ништа о стварности света.

Но било како било што се модерних визија света тиче, нема сумње да ова лингвистичка разматрања имају и чисто философски значај: „антиномије" које се превазилазе нису само лингвистичке, оне су у стварности језика, јер су у стварности људског бића. „Буквално је тачно, вели Бенвенист, да је основа субјективности у употреби језика... Нема другог објективног сведочанства идентитета субјекта осим сведочанства које он сам даје о себи самом... Установљење субјективности ствара *у говору* и... изван говора категорију лица". А свет се у целини устројава око тог процеса *ја / ти*, устројава га дијалог, жива реч, човек који

општи. Les autres, c'est la source de ma subjectivite et son affirmation, могао би рећи Бенвенист.

Исте теме су у центру проблематике извесне филозофије, нарочито од Фојербаха на овамо, проблематике човека дефинисаног његовим својством општења, бића које општи (или, код извесних, бића које не успева да општи), оне филозофије која се хоће нешколском, и узима „оно у човеку што не филозофира као текст филозофије". Виђено из другог угла, она поставља исто то данас горуће питање структуре и смисла интерсубјективних односа, „процеса размене", од Кјеркегора па до Бубера, па и до егзистенцијалиста, само што ови последњи негирајући љубав, негирају сваку могућност аутентичног општења. „Говор је посредовање између *ја* и *ти*... објект му је само онда објективно дат, кад моја самоделатност наиђе границе другог бића". — Ово вели Бенвенист, а могао би рећи, са једном нијансом у терминy Фојербах, као што би Бенвенист прихватио без резерве и Фојербахову дефиницију говора као „посредовања између *ја* и *ти*", и као што би наслов једног поглавља Фојербаховог капиталног дела: *Strukturanalyse des Miteinanderseins* могао бити и наслов неког Бенвенистовог есеја. Код Бубера исто тако сусрећемо непрестано Бенвенистове термине а и проблематику. Како Бенвенист, по свему судећи, никад није читао ни Фојербаха ни Бубера, тематска сродност је у толико фрапантнија. Али и разлике су врло значајне: код споменутих филозофа та је проблематика заснована на неструктурираним интуицијама, на позитивним или негативним штимунзима, па воде у сентименталне ћорсокаке или у штимунгом надахнуте, непроверљиве, јер врло личне, „визије света", док су Бенвенистове поставке лингвистичке, „откривене говором", то јест строгом лингвистичком анализом, чињенице методски организованог опажања, максимално објективне. Оно „метафизике" што је у њима, неизбежно потиче из самог предмета. Чак је чудно како те опоре техничке анализе које често нисам у стању ни да пратим, чији значај по кад-кад и не разумем (на пример, кад Бенвенист вели да је Сосирово откриће, у индоевропском самогласничком систему, постајања неколико различитих *а*, у погледу „чистог сазнања . . . исто тако значајно као и (откриће) основних честица у физици"), чудно ми је, велим, кад у том строго стручном сплету анализа непознатих светова наиђем на пропланке мисли о опште људским питањима, осветљеним са истом стручном строгошћу као проблеми латинског генитива или трпног облика транситивног перфекта, где такође слутим важних ствари и за мене, али нисам у стању да добро пратим. Истина, у предговору свом делу *Проблеми опште лингвистике,* које читам, Бенвенист вели да су радови „сакуп-

љени у овом делу одабрани међу многим другим, више техничким, које је аутор објавио током последњих година". Значи, до сржи лингвистике ја не могу ни доћи. Но свеједно, како ми ово што је доступно није ни вулгаризација ни популаризација, онда и лаик какав сам ја схвата од каквог је значаја и поуке и за њега та опора дисциплина што је лингвистика. Морам признати да ми после Сосира ниједно дело из те области није отворило тако широке видике. И као: Сосирово дело, ни једно ми није — с правом или не, не знам, — изазвало толике асоцијације са оним што Бенвенист подозриво назива „метафизиком", а што је у ствари философија, то јест она некоћ славна, а данас најнезаштићенија област људске мисли, коју већ неколико столећа са свих страна черупају, сужавајући јој све више животни простор, јер све што би она до краја домислила, чему би дала облик и трасирала даљу путању, било би јој одузимано и предавано посебним дисциплинама на даљи поступак, дисциплинама које би онда добијале виши статус науке, док би философији остао онај тамни вилајет где је безброј питања а мало одговора, тако да многи философи данас изјављују, подражавајући оној лисици без репа из басне, да у философији одговори немају никаквог значаја, да су важна само питања, што је наравно бесмислено: човек који пита тражи одговор. У том смислу ваља схватити и ону чудну Кантову тврдњу да философије уопште и нема, да постоји само философирање. Што би логично наводило на закључак да философије никад неће ни бити: ако је није било за две и по хиљаде година философирања — од Пресократика до Канта — како би је било у будуће, ма шта о томе говорили неки претенциозни савремени нам философи. Остаје, дакле, само философирање, што и објашњава зашто философије не може бити. Јер циљ философирања од увек је био да се кроз знање допре до мудрости, а мудрост баш и јесте то питање без дна, питање о времену и смрти, о смислу и бесмислу, о добру и злу, о лепоти и ругоби, питање без одговора јер само себи гризе реп, питање човека о човеку, *субјективно* питање. Отуд вечност али и таштина философије. Отуд је, у колико даље идемо и више сазнајемо философија (ма да не и неки философи, не дај боже!) са све мање амбиција, скромно тапкање у месту, враћање старима, обраћање свима и сваком око себе за мало помоћи. Данас је наука, једна физика, на пример, неупоредиво амбициознија по својим намерама, а, вере ми, и много више „метафизичка". Ту као да је философија преузела улогу усмеравања необузданих машти.

Отуд и њена захвалност науци, кад јој ова помаже да стекне иоле бољи увид у ту „субјективност" што је човек,

особито оним наукама које, бавећи се чињеницама ипак не могу а да не „философирају", јер се баве чињеницама које се тичу човека. Да „философирају", то јест да „дефинишу" темељне појмове о природи човека. Отуд и привлачност такве лингвистике и за философе и за лаике, лингвистике једног Хумболта, Сосира, Сапира, Чомског и сличних, који се у својим истраживањима сучељавају са тим темељним питањима. Слушамо их пажљиво и кад их сасвим не разумемо. Тако на пример, кад Бенвенист затврди да „говор репродукује стварност" и додаје да то „ваља разумети у најбуквалнијем смислу: стварност је произведена посредством говора", и лаик начуљи уши, а философ најзад налази смисла својим јаловим дивањењима. Чини му се да и философија ту стиче доказ своје корисности, и да можда може да помогне лингвисту, да га спречи да не залута у „метафизику". Јер он зна да је тај исказ више но проблематичан, да је он не философски већ чисто „метафизички", теолошки. Само у теологији реч производи „буквално" стварност (И рече Бог), само је у маћији „поново производи". Говор се ипак креће на другом плану, и у томе и јесте тајна говора. Кад кажем „кућа" ја не продукујем и не репродукујем ништа друго до — само ту реч, која је симбол[6], али без везе са симболисаним. Философ не зна да ли говор нешто „репродукује", али зна да, ако шта „репродукује", то би могао бити само наш ум, то јест ако је логос — говор = логосу — уму. Уму, интелекту, разуму, ко ће то знати; ту, на жалост, почиње домен философије.

Али таква застрањивања једног луцидног научника показују само да се „философска" питања намећу и другима, чим се сусретну са проблемом човека. На пример, бавећи се проблемом *смисла,* који онемогућава лингвистици да се спокојно бави својим „формализацијама", Бенвенист је наведен да устврди да лингвистичка истраживања почињу да бацају светлост „на дубоко функционисање духа у његовим оперативним поступцима", а ми осећамо да би он, ако би могао да настави то копање по дубинама, открио многе битне ствари које се не тичу само структуре и форме говора, већ и нечег „дубљег", проблема мисли уопште.

Но о тим питањима још нешто на крају овог записа. А сад да наставимо о Бенвенистовим открићима: Пошто је показао да се беседа заснива на субјекту и да је основа субјективности употреба говора и да „установљење субјективности ствара у говору... и ван говора категорију

---

[6] Сосир је одбацио, чини ми се с правом, термин симбол, предложив за реч термин знак. Симбол увек претпоставља извесну аналогију између знака и њиме означеног, што доводи до метафизичких збрка крајњих застрањивања философије идентитета.

лица", која тако настаје у интерсубјективности, јер без ове последње нема ни говора, Бенвенист се у једном другом есеју среће са једном од исконских филозофских проблематика, и баца на њу, разматрајући је са гледишта и методама лингвистике, нову светлост. У есеју *Говор и људско искуство* Бенвенист третира проблем лингвистичког времена. Закључци до којих долази односе се на људски дух уопште, пошто су категорије о којима је реч опште за све познате језике, дакле независне од њиховог облика, „елементарне, независне од сваке културне делатности", категорије „у којима видимо субјективно искуство субјеката који се ситуирају и постављају у говору и помоћу говора". Од тих лингвистичких категорија које откривају и уобличавају субјекат најбогатије су категорије времена. Али по Бенвенисту термин *време* значи нешто друго но иначе, толико да би за тај појам ваљало наћи други знак. Језик време концептуализује „сасвим другаче но што то чини размишљање, рефлексија", а ми поред лингвистичког времена имамо још два друга, сасвим различита.

1. *Физичко време света,* једноличан, линеаран континуум, чији је корелат у човеку, бескрајно разнолико трајање, које свака индивидуа мери ритмовима свог унутрашњег живота.

2. *Хроничко време,* које ваља разликовати од претходног, време догађаја, које обухвата и наш властити живот у колико је и он низ догађаја. То је једино време које постоји у нашем погледу на свет као и у нашој егзистенцији. Ми у то време, схваћено као континуитет, серијски распоређујемо догађаје, који нису време, већ у времену. „Све је у времену осим самог времена". А хроничко време, исто као и физичко, „има двојну верзију, објективну и субјективну". Објективна је социјализовано време календара, субјективна ситуира индивидуу, њену личну историју у однос са белегама социјалног времена, са белегама календара, мада је хроничко време фиксирано у календарима страно од индивидуе доживљеном времену, мада се његове мере и поделе не поклапају са категоријама својственим људском времену.

Треће време је *лингвистичко време.* Оно је нешто друго но прва два мада носи исто име. „Људско искуство времена се манифестује кроз језик, а лингвистичко време нам се показује подједнако несводиво на хроничко као и на физичко време". Да би се неки догађај ситуирао према календару хроничког времена, човек мора да се позове на неки почетни тренутак, рецимо на датум Христовог рођења, док је лингвистичко време органски везано за живу реч, оно је у функцији беседе, и има свој центар, производан и акси-

јалан, у садашњем времену инстанце речи.[7] Ту је прошлост и будућност оно о чему *ја* говори као о прошлом и будућем. А пошто је лингвистичко време органски повезано за употребу речи, и пошто сваки тренутак у коме се реч обавља јесте садашњи тренутак, ту у ствари говор располаже само једном темпоралном димензијом, садашњим временом, које је у лингвистичком времену „поклапање говора и беседе". Говор поставља прошлост и будућност само „као тачке гледишта назад и унапред, полазећи од презенса". „Чак се не може ни замислити, вели Бенвенист, шта би било са језиком у коме се полазна тачка и устројство времена не би поклапали са лингвистичким презенсом, у коме би и сама временска оса била варијабила темпоралности". А то и такво *искуство* времена полазећи од презенса говорника са временским референцама за прошлост и будућност, референцама које у ствари и не упућују на време, већ на погледе на време, полазећи од садашње тачке, „јесте основно искуство времена, искуство на које указују сви језици, сваки на свој начин".

Шта нам казује та бриљантно оригинална анализа? Говорити о времену је врашка ствар, камен спотицања филозофије као и физике, од првих филозофа па до наших дана. Не што се о времену ништа није рекло, не би могло рећи . . . Напротив. Речено је о њему необично много дубоких мисли, али што се дубље ишло мрак је бивао све гушћи: „Шта је време? Кад човека нико не пита, он зна; кад га пита, он не зна", говорио је већ Свети Августин, а поновио га је Витгенштајн, и многи други пре и после њега. Што човек више о времену мисли, то му се само више врти глава, ми нигде другде не осећамо немогућност мисли о бесконачном, нити пак непосредније доживљавамо своју коначност. И Бенвенистова разлагања су у извесном смислу неубедљива. Вели да се ради о три сасвим различита појма под истим називом, али не успева да буде доследан. Час третира та разна времена као диспаратне појмове, час једно од њих назива посебним „трећим нивоом" времена у опште; он лингвистичко време карактерише као „доживљено време", а пре тога је рекао да је „корелат" физичког времена *трајање*, у ствари исто физичко време *доживљено* од индивидуе; исто тако, његово хроничко „време" је тешко разликовати од физичког времена, тог „континуума" у коме се распоређују серијски догађаји, „који нису време, већ у времену". Али, ако нам Бенвенист не каже ништа нарочито убедљивог о времену уопште, анализа говорећег субјекта у времену, открива много тога о односу говорећег према

---

[7] Слично томе, али са онтолошког гледишта, Аристотел сматра да је дата само садашњост; прошлост више није; будућност још није.

свету, према времену као и према простору, о његовом структурирању космоса у говору — који је увек разговор. Као што је показао да се човек конституише као слободан комуницирајући субјект самим тим што говори, тако сад, анализом „лингвистичког времена", он показује како човек структурира и време и простор око себе као живог центра, увек у говору. А свет је увек изнова нов кад човек проговори, јер је тај презенс којим се он казује у свету увек „изнова изумљен сваки пут кад један човек говори, зато што је то, буквално, сваки пут нов тренутак, још недоживљен". А говорећи човек је сваки пут кад проговори и „изнова изуми" ту присутност света, његов центар, центар и осовина света[8], и све што је било и што ће бити; прошлост и будућност, су само „његове тачке гледишта". Прошлост, то је време од тренутка његовог говора па уназад, будућност време од тренутка његовог говора па унапред. Рекло би се да је човек од увек и за увек само тако мисаоно и говореће биће — што је за Бенвениста исто — што говори и мисли као апсолутна слобода, као центар света, онај по коме оно што јесте јесте, а што није није. А центар је у древној симболици симбол апсолутно стварног, у теолошкој симболици центар, или бар центар центра, јесте Бог. Што објашњава многе ствари старих и нових антропоморфизама. Без тог става говорећег људи нису ни могли бити људи (без тога је језик незамишљив, вели Бенвенист, а језик је човек) без те релативизације свега у односу на себе и своју слободну реч. Сећам се такође једне старе приче: — Чујем да одлазите да живите у Техерану, вели један Парижлија свом мудром пријатељу, то је страшно далеко! — Далеко од чега? одврати овај. — Антрополози тврде да је у древности сваки народ, свако племе, сматрало своје главно светиште центром .света, осом којом се повезују Небо, Земља и Подземље, местом где расте дрво живота. Полис и Космос су увек на подобит човека који говори. А кад се размисли, ништа природније. Ко не мери од себе одакле би измерио?

Од себе и од ближњега, јер говор ипак није манифестација нарцизма. Кад говорим, мој презенс је оса света, али нико не говори у ветар, и моја „лингвистичка темпоралност", у колико више субјективна у толико више мора „да се укључи на известан начин у процес општења". И ту је Бенвенистова анализа беспрекорна: „Чин речи је нужно индивидуалан; специфична инстанца из које презенс проистиче сваки пут је нова. Према томе, ваљало би да се лингвистичка темпоралност остварује у *унутрашњем* лич-

---

[8] Касирер примећује да се у неким језицима као ознака за прво лице једнине, за *ја,* употребљава нека реч која „по свом основном значењу значи средиште, центар".

ном универзуму говорника као неизлечиво субјективно искуство, које је немогуће пренети на другог". Али, упркос логици, тако се не збива, јер моја субјективност, то јест моја људска слобода, не могу ни постојати, ако не постоји и не афирмише се, исто као и моја, и слобода мога ближњега. „Ту се збива нешто врло особено, врло једноставно и бескрајно важно, вели Бенвенист, нешто што остварује оно што је логички изгледало немогуће: ту темпоралност која је моја кад устројава моју беседу, мој саговорник је од прве прихвата као своју. Моје „данас" се преображава у његово „данас", мада га он није установио у властитој беседи, а моје „јуче" у његово „јуче"." И обрнуто, кад он буде одговарао, ја ћу његову темпоралност обратити у своју. И говорник и саговорник „налазе се на истој таласној дужини". Тако време беседе нити је сведено на поделе хроничког времена, нити затворено у неку солипсистичку субјективност; „оно функционише као фактор интерсубјективности . . . *Услов интерсубјективности једини омогућава лингвистичко опитење*". Што значи да сваки пут кад неко проговори, он, философски гледано, постаје центар света, од његовог *овде* иду путеви у све даљине, у његово *сад* и *данас*, у тај његов „лингвистички презенс" утиче сва прошлост света, из њега се пројицира њена будућност. Под условом једним јединим: да та реч има узвратка, да је дијалог, да крај *ја* постоји и *ти*.

Што би значило да закони „лингвистичког општења" могу да се схвате и као параграфи извесне етике, а и као завети мудрости: Сваки човек је центар света, свог мисаоног света, али под условом да његова реч и мисао подстичу и прихватају свет и мисао другог, да је његов говор разговор. Бенвенист другде говори о могућности апсолутног монолога и о окоштавању мисли у њему, о његовом наметљивом солипсизму. Монолог је тако рећи патолошки парадокс: он у исто време захтева саговорника — јер нико не говори неслушан, и не трпи га, јер човек монолога не зна за *ти*. Отуд монолог завршава у тиранији и у неурози у обома у исти мах.

Те „врло особене, једноставне и важне ствари" које чине интерсубјективност беседе, и омогућују сусрет и општење два бића, неспособна да говоре и да мисле другаче но свако у свом презенсу, али у тој темпоралности која је на особен начин и *моја* и *твоја*, објашњавају и како општење може да превазиђе и само време: Кад читам неко велико дело прошлости, једног Монтења, Паскала, онда цела темпоралност пишчева постаје моја темпоралност, ја постајем савременик и сабеседник Монтења, као што постајем сабеседник оних који су на хиљаде километара од мене. Истина, у том разговору који тако радо водимо, а о коме је баш

Монтењ тако лепо писао, увек се морамо присетити жалбе Платонове: писмо је неспособно да одговори на моје глупе или неумесне примедбе, као што би сам писац, да је ту, одговорио. Али прави читалац је свестан тога одсуства, а вештина читања се и састоји у томе да се што више даје реч немоме, да се писац оживи. То је, вели Монтењ, највише уживање читача.

А сад, пре него што пређемо на друго, још једна реч о трима Бенвенистовим временима. Чини ми се да је језик пластичан и дубок као и дух, и да је нашао изразе за сва три. Како би иначе могао о њима да говори. То нам сам Бенвенист илуструје у расправи о *Односима времена у француском глаголу*. На примеру употребе аориста у француском језику он показује како субјекат уме да се учини безличним приповедајући у историјској нарацији догађаје уклњебљене у „хроничко време". На разне начине то говор зна да искаже од памтивека, још од првих бапских прича: „Био једном . . .". Што се пак тиче доживљеног, бескрајно разноликог „трајања", тог „корелата" физичког времена, за које Бенвенист вели да га свака индивидуа мери својим емоцијама и према ритму свог унутрашњег живота, шта друго, поред музике, изражава лирска поезија, која је и сама музика. Истина, да се ово прихвати, ваљало би нешто проширити појам лингвистике, али, колико знам, лингвисти су већ на том путу. Што се пак тиче самог „физичког времена", у којем смо сви са свим својим временима до гуше, тог страшног континуума, чија нас линеарна усмереност води право у смрт, то ничим неиспуњено време, то је нешто што никад схватио нисам. Да ли због смрти, или пак што се о „четвртој димензији" говори само у математским формулама. Не знам. Но сва је вероватноћа да су сва та три времена у ствари једно. И да о њима човек говори, често сугестивно, по некад и адекватно, све док га неко не упита шта је то о чем говори. Но није само са временом тако. Ми најчешће говоримо о стварима које ни научне ни филозофске дефиниције не знају да обухвате. Веле да је чак и са појмом „ствар" тако.

*
* *

Остаје нам још да нешто речемо о једном питању које лектира Бенвениста, као и већине других лингвиста, неизбежно намеће: о односу речи и оног што речи *кажу*, о односу између речи и мисли, речи и осећања које оне изражавају. Већ одавно су они који изучавају говор, особито његове сложеније облике, оне сачуване у текстовима, склони да идентификују реч и мисао, па чак, како је реч пред

нама, чулно присутна, док у ствари и не знамо како мисао без речи и опстојава, да схвате реч као примарни феномен. Шлајермахер, оснивач модерне херменеутике, вештине тумачења писане речи, тврдио је: Мислити и говорити је тако једно те исто, да се могу разликовати само као унутрашње и спољашње. јер *је већ унутра свака мисао само реч*". С незнатном нијансом, разликујући мисао и реч, али на уштрб мисли, то тврди и Сосир: „Психолошки, апстрахујући њен израз помоћу речи, наша је мисао само безоблична, неодређена маса. Философи и лингвисти увек су били сложни да признају да бисмо без помоћних знакова били неспособни да разликујемо једну идеју од друге. Узета сама за себе, мисао је као небулоза где ништа није одређено. *Нема унапред* установљених идеја и ништа није разговетно пре појаве језика". Бенвенист се од текста до текста колеба али је у основи и његова мисао, кад-тад још ексклузивнија. Он прихвата распрострањену идеју о детерминисаности нашег погледа на свет нашим језиком: „Не постоји мисли без говора, и према томе сазнање *света је детерминисано изразом које* то сазнање добија . . . Језик нам даје саму дефиницију човека". То је мислио већ философ Хобс: *Homo animal rationale, quia orationale.* Све је ово тачно, ова мало сужена дефиниција Касиреровог *animal symbolicum*, али ако је немогуће замислити човека без говора, немогуће га је замислити без многих других својстава, а код тог комплексног бића нема својства које би се дало издвојити и прогласити примарном карактеристиком. Ако бисмо прихватили говор као саму по себи довољну и првобитну карактеристику човека, онда бисмо морали да прихватимо објашњење које од настанка језика чини право чудо, као што то предлаже Леви-Строс: настанак језика у магновењу: претходног тренутка није постојао а сад одједном постоји у свој својој комплексности (створен не зна се како, од Духа, од неке експлозије у мозгу), изашав као Атена из главе Зевсове, одмах у оклопу комплетне синтаксе. А по Лероа-Гурану који пипаво научнички комбинује трагове, „ако је палеонтологија говора немогућа, јер нема плоча са регистрованим говором неандерталца . . . једна битна тачка може бити утврђена: постоји могућност језика од тренутка кад преисторија показује оруђе, пошто су оруђе и говор неуролошки повезани и пошто су једно и други *нераздвојни у друштвеној структури човечанства.* Исто тако, Малиновски сматра да говор, у својој првобитној употреби функционише као спона у споразумној људској делатности. Он је модус делања, а не инструмент рефлексије". Овај спој homo „orationale" и homo faber ипак даје нешто конкретнију дефиницију, а и избегава врло једностран имплицитни идеализам. Говор невезан за радњу, као и оно што Бенве-

нист назива метафизиком, све што је казивање без везе са свакодневном праксом, што је „инструменат рефлексије", вероватно ће се појавити много касније у еволуцији човека: кад наиђемо на интелигенцију која више не мора да буде строго „техничка" и непосредно практична, па дакле и на говор који ће превазилазити основне потребе *homo faber*. Али ту онда неће бити реч о некаквој ексклузивној дефиницији ни човека ни говора, већ пре оног што их оба мучи, оног из чега се рађа поезија, филозофија, па и лингвистика.

Без узимања у обзир тог дијалектичког односа говора и човекових оперативних делатности, једностраност дефиниције води у ћорсокак, али ни то узимање у обзир, чини ми се, не помаже нам много да продремо у тајну говора. И сам Бенвенист се пита да ли та апсолутна креативност што је језик може бити „предмет науке" као и свака друга, и мада тврди да ће даља „формализација лингвистике" омогућити битна решења, он ипак сматра да *фраза*, та „оса говора", „то бескрајно стваралаштво без границе", не може бити плен извесне лингвистике, „која би да изучава језик и обезбеди му научни статус, обраћајући се математици". Али „формализација" захтева математику, а жива реч је неупоредиво непредвидивија но сам језик, па је све то, вероватно разлог што и за Чомскога, који ту следи Хумболта, а и иначе враћа у живот многе тезе и хипотезе класичне мисли о језику, „говор није производ већ стварање *...Реч није ствар пред нама коју можемо обухватити у њеној свеукупности*... Њу ваља схватити као вечног стваралаца себе саме, где су закони стварања детерминисани, док обим па и начин стварања остају недетерминисани". Мада ово супротстављање „закона" и „начина" стварања није сасвим јасно[9], Чомскова формула ми се чини ипак најприхватљивијом. И по Чомском све математске и сличне методе, које језик третирају као ствар не успевају да протумаче ни једноставне лингвистичке чињенице. „Инвестиције у новцу, у времену, у раду, вели он, које се чине у употреби рачунара... нису омогућиле никакав значајнији напредак у нашем разумевању природе и употребе језика". Ако је говор пре свега стваралачки чин, онда је неминовно, да би се језик потпуно формализовао, елиминисати, како вели Бенвенист, „тај неухватљиви елеменат који је *немогуће класификовати:* значење или смисао. Али избацити смисао значило би, како вели један филозоф, „изградити једну науку, засновану на претходном укидању њеног предмета".

---

[9] Нисам компетентан да ли је ово у вези са Чомсковом теоријом урођених идеја, које би онда, ланчано, „детерминисале" кроз језик и наше појмове и облике мишљења и тако осетно сужавале „безграничну креативност" човека као говорећег бића.

Све ово не значи да се ја не дивим формалистичкој лингвистици. Њена способност да до танчина опише фонологију, морфологију, синтаксу и многе друге ствари једног језика, чак и не позивајући се на значење речи и реченица које анализше, превазилази моје схватање. Монолитни Сосиров лингвистички систем је моћна једна конструкција равна конструкцијама великих философских система, и солидниja од њих. Ништа убедљивије не показује дубоку друштвену укотвљеност и најсубјективније мисли. Трубецкој је са својим рафинованим разликовањем између фонетике и фонологије поставио основе за разумевање те игре између друштвеног и индивидуалног већ у елементарним основама нашег говора: „Индивидуалистична и атомистичка по својој природи фонетика проучава изоловане (то јест индивидуалне, С. М.) фоничке феномене; универзалистичка по својој природи, фонологија полази од система као органске целине и проучава његову структуру". Структурална лингвистика има у проучавању језика улогу сличну логици у философији. Она је, у исти мах, као и логика у философији, онај део мисли о језику који се, више мање, да формализовати, евентуално и постати „наука" у пуном смислу, док је говор, жива реч, као и остала философија ван логике, много ћудљивији, „индивидуалистички", оно где можемо да се разликујемо.

За човека који не изучава језик већ се њиме служи да се каже, језик није у првом плану интересовања, већ жива реч, њен *смисао*. А смисао је, нема сумње, мисао, а кад кажемо мисао, у питању је дух, интелект, или како већ да назовемо оно што је и узрок и разлог говора. А мисао, интелект, дух, и слично, су, ма колико битни, скоро неодредиви појмови, отуд, ваљда, она склоност многих, коју смо споменули, да идентификују мисао са говором, као да ми мислимо свет по калупима свог језика, и да не можемо ни да га мислимо другаче. У ствари и не мислимо га ми, мисли га, како то неки тврде сам језик (Die Sprache spricht), а ми углавном тога нисмо ни свесни.

Али пре свега, кад, на пример, Сосир каже, да ништа није разговетно пре настанка језика, читалац се присећа да је он сам предложио истраживање „живота знакова у друштвеном животу" и дао тој науци, која данас цвета, њено име: семиологија, а лингвистику прогласио саставним делом те науке, можда најважнијим, али не и јединим. Човек се не казује само речима. Исто тако, шах је мисаона игра, али је утврђено да шахиста не комбинује речима, већ специјалним симболима. Исто тако, нисам сигуран да се математички симболи могу сматрати речима; речи упућују ван себе, математички симболи значе само себе. По Фројду, који је врло много испитивао процесе мишљења, и „*најком-*

пликованији мисаони процеси су могући без учешћа свести", што потпуно потире Бенвенистова и Ли Ворфова тврђења, јер „оно што разликује једну свесну од једне несвесне представе, тврди Фројд, јесте чињеница да се *свесна представа састоји од једне представе ствари плус једне представе речи, док је несвесна представа само представа ствари* . . . Чињеница да је неки процес условљен речима дозвољава да се посигурно закључи да је тај процес *врло свесне* природе". Додајмо томе да Фројд сматра да ми можемо бити *свесни* својих осећања без њихових представа у речима, па да буде јасно да по њему мисао није ни у колико детерминисана говором. Исто тако и амерички психолог Ј. Б. Ватсон, сматра да од три могућа случаја кад индивидуа мисли, у два „мисао се збива без речи".

Наравно, у вербалном изразу као таквом, онде где је мисао по дефиницији уобличена речима, пре свега у филозофији, која је огромна традиција термина и појмова са којима се једна генерација за другом хвата у коштац, а без које се већ одавно наша филозофија не може ни замислити, ствар стоји другаче. Ту више но другде важи оно што вели Касирер: „Знак не служи само за саопштавање неког одређеног *садржаја мисли,* већ је инструменат помоћу којег се тај садржај уобличава и добија пуну одређеност". Ту су више но игде извесни термини, извесне дефиниције као фарови за мисао која лута. Али чињеница да, од како постоји филозофија, филозофи размишљају о језику, баве се са језиком, траже нове термине, дефинишу другаче старе, указује да језик и мисао нису исто, да је нетачна тврдња како језик укалупљава нашу мисао, како ми мислимо један свет којег је наш језик претходно измоделирао намећући нашој мисли своје категорије мишљења, ван којих мишљење и не постоји. Неки још додају да пошто су те мисаоне категорије несвесне, ми из њиховог оквира не можемо ни изићи. То јест та тврдња је само упола тачна, тачна само у колико *не мислимо;* у ствари, у колико прихватамо већ изречене туђе мисли. У колико заиста мислимо, и „креативно" говоримо, наша мисао је пре свега рвање са конвенционалним језиком као и са конвенционалном мисли која такав језик оваплоћава.

Ево како ту теорију формулише Ли Ворф, ослањајући се на своје искуство са индијанским Хопи племеном, које је љубоморно чувало предање предака: „Ми сецирамо природу дуж линија које је поставио наш матерњи језик. Ми категорије и типове које изолујемо из света феномена не налазимо у том свету зато што би се они наметали сваком посматрачу; напротив, свет нам се представља у калеидоскопском низу утисака које наш дух треба да организује, а то значи пре свега да треба да их организује лингвистички

систем који је у нашем духу. Ми природу засецамо, организујемо у појмове и приписујемо значења пре свега зато што смо у сагласности (agreement) да тако чинимо, споразумом (agreement) наше језичке заједнице, споразумом који је кодификиран у моделима нашег говора. Тај споразум *је имплицитан и неизречен, али је он апсолутно обавезан.* Ми уопште не можемо ни говорити ако не прихватимо организацију и класификацију диктирану тим споразумом".[10]

Такво схватање о односу језика и мисли, мада у мање оштрој форми, лежи у основи мишљења неких философа, које подупире и Бенвенистово тумачење, а које, с друге стране прихвата и Хајдегер, да су својства а и само постојање глагола *бити* у индоевропским језицима, а пре свега његова пластичност и гипкост у грчком језику, где је између осталог могуће направити од глагола *бити,* додатком члана, субстантив, и тако тај врло неодређени појам „третирати као ствар", да су та својства омогућила медитацију грчких философа о *Биħу,* то јест омогућила настанак свеукупне западне философије, где је тај проблем бића кључни проблем. Што је, вероватно, био разлог да Мерло-Понти уствр-ди да другде има мисли и медитације, али да само Запад има философију. Бенвенист о томе говори поводом Аристотелових философско-граматичких категорија. Констатујући да има језика у којима не постоји глагола *бити* као у грчком, односно у којима се појам „бити" наших језика исказује са неколико различитих глагола, он вели за Аристотела: „Што Аристотел приказује као табелу општих и постојаних услова (мисли) само је појмовна пројекција једног датог лингвистичког стања. А та се примедба да проширити. С ону страну аристотеловских термина, изнад те категоризације, развија се појам „бити", који све обухвата. И ако сам није предикат, „бити" је услов свих предиката . . . А, и овде *тај појам одражава једно врло специфично лингвистичко својство.* Што ће рећи да је цела западна философија срећни изданак једне специфичне случајности грчког језика, ако није њиме наметнута, она ју је једина и омогућила.

Занимљиво би било, кад бисмо имали времена, погледати шта су мислили о томе свему песници, којима је, поред философа но на други начин, језик извор и утока стваралаштва. Споменимо само да су многи од њих веровали у аутономну изражајну моћ језика *у човеку,* моћ при-

---

[10] Ово схватање има неке сличности са лепом Хумболтовом теоријом о „језику визији света", само што је ова последња много гипкија, без крутог детерминизма и једностраности. Хумболтова теорија оправдава поезију, Ли Ворфова онемогућује слободну мисаоност.

гушену конвенционалностима наше друштвеним стегама спутане мисли и речи. Отуд су једни, као дадаисти и надреалисти, покушавали, бар неко време, да ослободе реч сваке рационалне сметње, да се поуздају у говор у некаквом сировом стању изазван „аутоматским писањем". Али су они, више фројдистички, сматрали да су рационалне стеге алијенисале аутентичну мисао, а не да је мисао окована категоријама језика. Други су више веровали у језик као у исконску мудрост искуства света, и тежили и опет да га очисте од окоштаности и баналности „универсалне репортаже у којој учествују, осим литературе, сви родови савремених списа", како вели Маларме. Сви, па дакле и филозофија. Циљ је био:

Donner un sens plus pur aux mots de la tribu.

Но то је, мислим, циљ сваке поезије, али нема неке везе са скоро метафизичким постулатом, у ствари ничим не доказаним, као и сви метафизички постулати, да је мисао, у битном производ језика. Те муке са мишљу, које тако постају муке са језиком, исказао је много пре цитираних лингвиста, још пре два столећа, духовити немачки физичар, просветитељ и сатиричар, Лихтенберг, критикујући савремену му немачку филозофију, која се тада заиста гушила у речима, тада а и од тада: „Наша лажна филозофија је утеловљена у целом нашем језику, ми не можемо да расуђујемо а да, тако рећи, не расуђујемо наопако. *Ми нисмо свесни да је говорити ма о чем у ствари философирати.*" Није тешко одговорити Лихтенбергу, баш зато што је овако заоштрио проблем, да ако је тачно да је наша филозофија „утеловљена у *целом* нашем језику", да је необјашњиво ни да он то *зна*, ни да је *свестан* тога, ни да, према томе, на том истом језику, може да развија другу, истиниту филозофију. Истина, кад кажем језик, ја мислим на „категорије", „класификације" и слично, што, филозофски „детерминише" нашу мисао, на оно о чем говоре модерни лингвисти, а Лихтенберг, вероватно, мисли на разне филозофско-теолошке термине, на разне појмове текуће у његово доба. У толико пре нема право, јер ако категорије — помоћу којих исказујемо мисли, али које не одређују нашу мисао — и не можемо мењати, појмове, који су говор а не језик, *смисао* а не несвесна структура, смисао то јест мисао, можемо мењати, они су наше свесно имање, с њима располажемо. Ако би мислити било равно говорити, како и помоћу ког (духовног) инструмента Лихтенберг и ми остали расуђујемо да „лоше расуђујемо". Како *сазнајемо* да је језик мучан оквир и оков, да га морамо мењати или чак и сасвим одбацити, као што то чине многи мистици, који *знају* да је битно неисказиво? Кад нешто кажем, напишем, па се онда исправим, ко ми то „каже" да сам се био лоше иска-

зао? Аристотел је своје *категорије* мишљења (а не своју мисао) срочио на подобит категорија грчке граматике, али, пре свега, можда само зато што су те категорије језика проистекле и саме из категорија мишљења; а друго: он је међ мноштвом граматичких категорија одабрао само неколико, на основу неких критерија који нису били граматички. Лингвиста Вандриес вели: „Неслагање између категорија граматике и логике састоји се у томе што се једне никад не поклапају са другима... Не може се установити никакав однос између категорија духа и комплексности и броја граматичких категорија".

Али, ако су мисаоне категорије без „икаквог односа" са граматичким категоријама онда је Ли Ворфова теза бар претерана као и Бенвенистова тврдња да се „мутна слаба хтења" што су мисли увек прилагођене „оквирима језика", односно: оквири језика су свакако неопходни за израз, али мисао као таква не зависи од њих, она се њима само служи, али им не подлеже, и „класификације" језика нам нити сметају нити користе кад мислимо сходно захтевима предмета о коме мислимо. Оквир је једно а слика у оквиру сасвим друго. То наравно, не значи да се култура не одражава у језику, што је сасвим нормално, ако је језик оно што јесте, тражен и нађен израз наших индивидуалних и друштвених искустава. Како Франц Боас тврди, сваки народ, па и они примитивни, који на први поглед изгледају потпуно уљуштурени у своје језичке облике, кад развој његове културе то захтева, врло брзо налази да изрази нове језичке облике. Отуд и народи истог језичког корена могу да имају сасвим различите културе, и обратно. И овде је „здрав разум" вероватно најближи тој тако компликованој истини, истини о језику и мисли, тако компликованој да јој ништа није нарочито близу: зашто не прихватити да животно искуство уобличава нашу мисао, а да ова онда уобличава наш језик, што опет дозвољава да се верује да је свет, искуство света, посредством мисли уобличило и наш језик, што опет дозвољава да се верује да и наше речи *на известан начин,* на свој начин, казују нешто истине и о тој стварности. Стварности унутрашњој, нашој интимној, као и стварности спољној, оној тврдој о коју лупамо главом. Наравно, између живота, мисли и речи није само ланац линеарних узрочности, већ, у колико даље, у толико комплекснији, замршенији узајамни утицаји, како би се данас рекло, дијалектички. Мисао не одражава само живот, већ утиче на њега, а реч и на мисао и на живот. А што је мисао и реч окоштанији утицај речи, оне конвенционалне нарочито, све је већи, и што човек и друштво више еволуира то је и врзино коло тих утицаја све веће. Најзад

је потребна читава духовна и друга револуција, да чворове размрси, или пресече.

Са тога гледишта и оно о речи „бити" и нашој филозофији добија други изглед. Наиме, није реч „бити" усмерила филозофију, већ је филозофија испунила ту реч значењима која она није првобитно ни имала. А испунила је, као што би то Боас објаснио, зато што је то култура Грка захтевала, та грчка мисао на почетку филозофије, која би да искаже тај појам свакако тражила „знак" за њега, и да није било пластичног, савитљивог *бити*, она би узела неку другу реч и учинила би је исто тако савитљивом. Филозофи су по нужди мајстори таквог присиљавања речи да значе што им ни на памет није пало. Наиме, првим грчким филозофима, који су, уосталом, пре били научници него филозофи, астрономи, геометри, математичари, и који су размишљали о чудном проблему „једног и мноштва", јединства света упркос безброју разноликих појава, био је потребан термин који ће исказати то заједничко свему, ма како сиромашно, безбојно оно било. И нашли су, постепено, то „бити" које се онда богатило хиљадама нових асоцијација. И „бити" је производ нужде да се каже недомишљено.

*
* *

Дакле на почетку живот и животно искуство, онда, мисао, онда реч. Наравно, ово чисто теоријски, и логично а и хронолошки. Јер на почетку ипак беше живот, нем али моћан, а, бар на почетку, ипак се говорило јер се имало шта да се каже. Но то никако не упрошћава наш проблем. Напротив: Ако о језику, бар од Сосира, нешто и знамо, научно знамо (истина само о језику, не о живој речи), о мисли, о томе шта је она, како функционише, шта значи, упркос свим филозофијама, ипак врло мало знамо. Просто напросто јер је мисао *нема*. Да она није говор, нема сумње. Говор је линеаран, говор је временски феномен, он се развија полако, пипаво, излажући разне елементе мисли, врло мучно, један за другим. А сви знамо да нам је мисао коју хоћемо да искажемо сва у један мах „у глави". И да за своју манифестацију зависи у свему од тих проклетих речи. У колико „дубља", у колико пунија, у толико више. Скоро да бисмо се вратили оном првом схватању: пошто мисао не може без језика, зашто да језик, бар на дужи рок, не би условљавао мисао, давши јој израз, то јест облик, он јој даје и садржај. Не тврдимо ли ми да су облик и садржај једно те исто (што је и тачно у колико је у питању већ изречено). Истина, језик је оно што, по Сосиру, увек јесте

систем, апсолутан, а мисао неодољиво тежи да разбије систем, да унесе ново. (Наравно, могло би ми се одвратити да и философи, ти сладострасници речи, увек стреме систему, али, прво, они, за разлику од језика, још никад нису успели да га заиста створе, а друго, они би сваки да створе *свој* систем, док је систем језика обавезан за све). Можда би се могло рећи да је жива реч тај неопходни посредник између система и слободе, између закона и субјективности, али све то битно не објашњава. Објаснити би ваљало како тај неми, фантоматични дух ствара ту материјално-нематеријалну ствар што је говор, то јест ваљало би наставити стару препирку око универзалија која траје од Аристотела до Маларме, а и после њега. Како ми мислимо и философирамо и помоћу мисли и философирањем схватамо стварност па и господаримо њоме, кад све то обављамо посредством „појмова", посредством „универсалија", за које је већ Аристотел утврдио да не постоје, да не означавају ништа конкретно. И како, ако Сосировом бинарном систему језика (где све носи печат опозитивног двојства: звук--смисао, индивидуа-друштво, идентитет-опозиција, синтагма--парадигма, итд.) додамо још једно опозитивно двојство, двојство мисли и говора, како утврдити каква се игра игра унутар тог двојства, како наша свест осмишљава свет оваплоћујући тај смисао у симболе. Чини ми се да су ту зачети сви прастари проблеми двојства душе и тела, духа и материје и да, кад нестане свих других разлога за опстанак философије, кад јој посебне научне гране одузму и оне последње две-три области где она још како тако животари, остаће јој да размишља, не смислив много, о тим загонеткама.

Што писац зна то је да се често не препознаје у реченом и написаном, да, с правом или не, ни сам није начисто да ли је готови рукопис пред њим све што је имао да каже о оном што га је данима мучило, што је на махове у његовој глави засјало као идеја достојна саопштења. (Али и кад-када, будимо поштени, он се задиви тим из њега проистеклим речима, лепшим од свега из чега су потекле). „Песме се не праве од идеја, већ од речи", рекао је Маларме Дегау, кад му се овај пажалио да има дивних идеја, а никако не успева да их искаже, да направи песму. Али одакле долазе и куд иду те идеје без речи, ти наслути. Маларме је са културом речи, идејама о речима угушио свој песнички извор. Медитирао је о магичној транссупстанцијацији ствари у звук, звука у смисао, и, заљубљен у речи, зажелео да му последњи резултат тих транссупстанција, смисао, буде сва његова стварност, да себе и реч очисти од сваког упућивања на животно искуство, на живот, јер „живети прља". Све се свршило „катастрофом Игитура", која

је у ствари животна, али и „лингвистичка" катастрофа, што и сам њен наслов каже: „Игитур" звучи тако егзотично и мистериозно да се обично заборавља да та латинска реч значи „дакле", „с тога", „према томе", ни више ни мање, да означава, „дакле", катастрофу синтаксе, а и логике. Но Маларме је, медитирајући тако, успео да каже неколико мисли о „суштинском стању речи", па не можемо да одолимо искушењу да овај дуги запис завршимо једним цитатом из „Кризе стиха", тим пре што је сва прилика да ће он бити повод једном од наших следећих записа. Цитираћемо пасус у целини, јер књижевни критичари обично цитирају само његов други, поетски, део, па се не види да је пасус у ствари „лингвистичка" дефиниција појма, поетска, али не мање тачна због тога:

„Чему чудо транспоновања неке чињенице природе у њено вибраторно нестајање сходно игри говора, ако не зато да би из тог еманирао, без сметње блиског или конкретног призива, *чисти појам.*

„Велим: цвет! и ван заборава у који мој глас одгања сваки обрис, музикално се диже сама идеја, умилна, одсутна из свих букета".[11]

---

[11] Често се говори о утицају Хегела на Малармеа, али не и о томе да им је језична проблематика упадљиво слична. Хегел је, да би изразио „Појам", хтео квадратуру круга: језик ослобођен сваке „представе", ненатрпљен „сликом", Маларме језик „чистих појмова" усмерен на казивање песничких трансценденталних аспирација, без одјека из стварности, нечулних, осим музике. Хегел је како тако успео, поштапајући се на логику, дезинкарнирајући смисао бесконачним разлагањима. Маларме је тежио да то оствари у поезији, где су речи голе и осветљене са свих страна.

СВЕТОЗАР БРКИЋ

ПУТ КА МИЛАНУ

Милан Станисављевић био је већ познат неколицини београдских ликовних уметника и веома уском кругу заинтересоване публике кад сам га упознао. Иван Табаковић, сликар и редовни професор Академије за примењену уметност у Београду, једном ми је у друштву као узгред, али убеђено и убедљиво, рекао: „Треба да видите радове тог младог вајара. Није тешко доћи до његовог села".

И ја сам кренуо у село Јабучје. До села се може стићи асфалтираном аутострадом, а онда вијугавим сеоским путем који се одваја и губи међу дрвећем бујним од долинске влаге. Али ја сам насумце кренуо другим путем ослонивши се на неодређено обавештење које сам добио од свог пријатеља који ми је рекао: „То село се налази негде јужно од Обреновца". Упутио сам се тог јесењег јутра.

Путовао сам десном обалом Саве, узводно. Док сам се тако возио, вајарство које се спонтано јавља у Србији наметнуло ми је мисли о Сави као граници. Та река, ту, столећима је била више трајна него променљива међа међу народима и царевинама све до 1918. до стварања Југославије.

Резбарење по црквама и манастирима у камену — ма колико маштовито и занатски чисто изведено — било је на овом подручју јужно од Саве орнаменат који је својим елементима — узетим из флоре и фауне, или геометријским — углавном бележио једну развијену, хришћанску езотеричну симболику. Тај орнаменат је више наговештавао један мисаони и доживљајни процес који води до екстатичних стања, него што је откривао јединствену конкретну приповест о богочовеку у њеним поступностима, од рођења до смрти. И живопис је плануо и неуништиво обележио озарена и доживљена виђења оних који су га стварали, али православље није дозволило — оно је штавише бранило — уношење било каквог кипа, мраморног или дрвеног, у цркву. А ислам, под чијом влашћу су ови крајеви били готово пет векова, дозвољавао је то још мање: дозвољене су биле само дивно глеђосане шарене плочице и ци-

тати из Корана исписани живописним арапским писмом, али скулптуре, исто тако, нису биле дозвољене. А и слике које постоје као иконе или фреске, расуте су и често неприступачне чак и за љубитеље и зналце, а камоли за неког неуког сељака негде на њивама и међу шумама.

Аутобус је затутњао прелазећи преко некаквог мостића — улазили смо у Обреновац. Бели звоник са затубастим плавим кровом био је несразмерно висок у односу на црквицу која се као пуж доле, на удаљењу, кроз гранчице топола видела са бедема којим смо се возили и који штити варошицу од поплава, али који није био успео да заштити и околна поља, ливаде и њиве од разливене бледо плаве Саве опточене на другој, левој, обали сребрним врбама и устрепталим жутим тополама. Огромна површина разливене воде с леве стране одражавала је једва приметно кретање малобројних високих прозрачних облака. На ивицама удаљених пошумљених брежуљака плавкаста измаглица је само још више истицала звонкост крајолика. У месту је био пазарни дан. Била су ту волујска кола натоварена шашом или клиповима кукуруза жутим као дукат, кола са коњском запрегом, са сепетима пуним касног слатког јесењег грожђа, негде са коњима испрегнутим и покривеним шареницама или упрегнутим, са шареним хамовима и златним звонцима, и тезге савијене под товарима црвених паприка и блиставих тамно-љубичастих плавих патлиџана, воштано жутих дуња и насмејаних јабука. Мноштво жена, људи, деце, ужурбаних или мирних, у грађанској одећи или мало урбанизованој сеоској ношњи, продевали су се на пазару, куповали, продавали, нудили робу, одмеравали је, превртали, погађали се и одлазили, с испражњеним или напуњеним торбама и џаковима. И ја кренух за њима пут железничке станице, пред којом се опет налазило мноштво кола и сена расутог наоколо по калдрми, влажног и миришљавог од коњске мокраће и балеге. Испрегнути коњи су ту између танких решетки на стражњем делу кола извлачили сено, грицкали га, фрктали, стресали прашњаве гриве и репом терали муве са нажуљаних сапи и беличастих трбуха.

Онда сам се нашао у неком вагону, неподељеном на купее, маленом као и остали, са раздрманим прозорским окнима, тврдим клупама и простором између њих испуњеним џаковима на које су се њихови преморени власници наслањали и, уморни и предахнули, скидали шајкаче и шубаре и отирали зној са чела, косе, врата. Мала локомотива је почела да шишти, стење, да се пуши, онда је зазвиждала и затресла нас, па дахћући, али некако весело, ритмички клопарајући преко раздрманих дрвених прагова кренула и повезла нас најпре поред поплављених поља и

онда нагло заокренула у шумом потпуно одвојен, мало узвишен предео. Уз ту ускотрачну пругу је ишао некакав занемарен и вероватно напуштен пут. Кад смо поодмакли неколико километара изашли смо на непошумљену падину брега одакле се пружао поглед на широку долину којом је текла Колубара, река са многим и оштрим кривинама. Под нама су полако промицали и далеко с друге стране реке видели се црни правоугаони угари, стрњишта с извађеним тулузинама, влажне тамне њиве са избледелим златним крстинама кукурузовине, зелене бразде-међаши и понегде храст на њима, буква, нека воћка, или читав низ вертикалних пругица јабланова у даљини.

У вагону је настала нека мени неразумљива узнемиреност — сви су се узвртели, окретали се према прозорима који су гледали на реку, устајали, полуустајали, мада су је могли видети и седећи, седали, издуживали вратове. Нека жена, двадесетпетогодишња сељанка у дну вагона, рече: „Ово у свом веку нити сам видела нити памтим", и три пута се прекрстила. Нисам видео никакво чудо и нисам ништа разумео. Онда ми џак испуњен нечим тврдим удари о колено. Мој сусед био је са седишта скочио на ноге. Црни оштри поткресани бркови му се истурише, а очи, крупне црне напрегнуте, прелише се неком претњом и сладострасним попуштањем. Он узвикну: „О, Колубаро, курво!" и онда седе и поче брижно махати главом гледајући ме с потребом да ми одговори на моје непостављено питање, па процеди: „Нити сам је пругом оплео, нити трњем сплео, нити камењем оковао, него је зеленилом окитио, а она, курва, мени овако . . . дрвеће подровала, земљу оголила и пола њиве ми прошле године однела, а сад је докрајчи . . ." Онда један сељак, даље у вагону, повика исто као и мој сусед, гледајући кроз прозор вероватно у своју њиву, „О, Колубаро, курво!"

Без неке свесне воље стварало се неко заједничко расположење, скоро опипљиво, нешто као — љутњом стихију забележити, бесом је приковати, и онда још нешто некако недоречено, али споразумно — не бедемом је обзидати, него је као понорницу у себе као у бездан скренути; и никад не искључити, јер онда не бисмо знали ни зашто нас, с њом притајеном у себи, сунце по челу удара. Тако некако — и стихија је драгоцено општење.

Уз пругу се опет појавио занемарени пут. Густо џбуње и високе јасике и јавори заклањају нам воду. Као да се налазимо у дубокој шуми. Затим мале станичне зграде под обронком. Село је велико, али се одатле нигде ни једна кућа не види — горњи део села је горе на заравни иза ивице брда, а доњи низ реку, иза две окуке, по обронцима. Идем уз обалу, узводно (чујем шум воде) до јаруге, вододерине,

где је успон уз брдо блажи. Према реци ту нема дрвећа па се виде спрудови, и балвани где пливају. Путељак се шири у усечени заравњени троугао. На средини тог простора је некакав стари камион. Неочекиван и беспредметан овде. Човек који је час-два престао да у њ утоварује песак ослања се на дршку лопате и подругљиво посматра како се стражњи точкови камиона беспомоћно окрећу и прште песак око себе, онда се огледнуо и донео нешто повећег камења и подметнуо га под точкове. Камион се изгубио иза прве оштре окуке, а он диже лопату, зари је у земљу и ослони се на дршку као да нешто чека. Владала је велика тишина. Био је полуокренут води. Преко лица му је текла река.

Пењао сам се блатном, заморно клизавом јаругом и онда скренуо у шуму са стране. Некакве птице су прелетале и кричале. Кад сам избио на врх угледао сам улице села удаљене око двеста метара. На савршеној заравни били су велики, крошњати, столетни храстови, квргавих, грчевитих грана. Окати под пазухом тамо где су гране некад резане, и са поцрнелим, мрачним удубинама тамо где их је некад гром ударио и муња расцепила. Тамо, у улицама, нека помодна зелена флуоресцентна боја којом су обојене неке куће, оштра и вештачка иначе, пригушивана је и савлађивана гамом јесени која је наступила.

Показали су ми где живе Драгиша Станисављевић и његов син Милан, обојица самоуки вајари. Раскаљану улицу и набацане цигле уместо плочника, кад сам за собом затворио вратанца, заменило је двориште обрасло ониском травом и одвојено од сеоске улице плотом од грубо тесаних дасака. У дворишту се налазе, на најнеочекиванијим местима, бокори задоцнелих ружичастих георгина и ситних, златно-смеђих и крупних, белих, кризантема, насумце засађених и препуштених себи, па главна, већа зграда, вајати и споредне зграде газдинства од којих ниједна, ни једном својом страном, не излази на улицу. Овако одвојене, оне међу собом опште неким невидљивим унутрашњим ритмом наслеђеног, а и личног, садашњег, живота који и ово јесенско тло обележава шаром стаза које све завијају око, у сред дворишта, ограђеног и засвођеног бунара са чекрком, сличног некој малој дрвеној посивелој звонари, и затим се разилазе до празног амбара, поцрнелог од времена, и качаре и омање штале иза њих. Стабла су ту стресла са себе лишће и оно се, шарено, раствара у земљу и утире пут ка трулењу и дрвеним употребним предметима разбацаним наоколо. Промене су ту поступне и једва приметне, но чим сам видео Драгишу и Милана, одмах сам знао да су оне, чак и оне најситније, њима уочљиве, али да су они толико захваћени пламеном да им и сопствено

лице у огледалу изгледа само далека дневност за којом посежу с напором и с којом се поистовећују с напором и то само зато што су на известан начин свесни да им једино она, та дневност, обезбеђује сласт разгоревања и ватре која им је позната. Отуд и невиност на младићком опаљеном лицу Милановом и неки шеретлук посебног знања и — нарочито — стално дуг пут до речи, пун застајања дубоких као провалија.

Милан ми руком показује оно што, тражећи њега, нисам приметио.

У предњем делу дворишта, у средини, диже се око три метра у висину дрвена приказа. Испрано од кише, ово дебло негдашњег многолетног храста, више угласто него округло у пресеку, изгледа ненаметљиви стожер небеског гувна на коме су ваздушна струјања, пре него вајарска рука, утискивала и развејавала знакове.

Сазнајем — као и све поцрнеле храстове трупце у којима деља, и ово дебло, Милан је, газећи лети до појаса у води, извадио из засечених обала неукроћене и ћудљиве Колубаре, извукао га из мрака, одвукао на врх брда и забо га усправно сунцу и ветру на увид. На ступцу се од пратрајања — од полно неразлучених све до полно подвојених, у широким и плитким резовима — оцртава рађање као сталност у којој је смрт само запета. И даље у Милановим радовима — рађање, смрт, трајност и трајање — добијаће своје нове ликовне видове и нова мисаона значења.

„Породица" — изрезана у предњој страни трупца могла би бити дубок рељеф да ивице фигура не означавају истовремено и ивицу скулптуре — користи исту основну замисао о излажењу човека из човека. Само што је пол, као знак физичког средства за настављање и трајање, потиснут. Трајност је представљена тако што из прве, доње, веће главе израстају друге две са три ока (јер им је једно у љубави заједничко) а из ове две настају следеће три итд. Овде је дата превасходно трајност духа који се ритмичким растом само бележи освајајући у недоглед сећања на прапочетак који је мајка-отац.

Милан за овај свој рад каже: „Замислио сам (ту) прамајку која је родила. Од њених очију уста су деци; од дечијих уста и очију, уста су праунука. То је бесконачно. Значи, то је језгро одакле смо сви потекли; то је, значи, иста мајка свих нас. Прамајка свих нас, одакле се стуб разгранао до у бесконачност".

У трећој скулптури коју је Милан назвао „Рађање", наћи ћемо исти мотив само што ће се он овде ликовно подвострручити — рађа се из бића биће, из животиње животиња. Детиња глава је у мајчином оку, а ножице ће на

Породица

њену реч да крену из њених уста. Опора нежност изражена је сувим језиком знака, али су драгости присутне. Чујемо их — „ти си зеница ока мога, ти си вид очију мојих и продужење пута мога". Ликовно, нежност је суздржано изражена само уздигнутом предњом ногом и усправним меким увом животиње у чијем се оку исто тако налази глава младунчета и на чије меко крзно леђа дете само што није спустило своја стопала за први корак. Ту су топлота и блискост у судбини. Милан каже: „Замислио сам тако у ствари „Рађање" да мајка умире и труне (. . .) као зрно жита, а оно језгро које ниче, то је дете које гледа из њеног ока свет. У ствари, то значи, кроз њене очи она умире, а онда ће и даље да гледа . . . (јер) дете ће да гледа свет даље. А ја нисам направио (то) даље из детињих очију, то значи, то је исто, бесконачно. Тако се преноси, за сад. А овде је исто код животиње. Значи, љубав према детету. Јер у оку ове животиње је мала животињица. То је у ствари као нека срна".

Рељеф „Несналажење" близак је претходним Милановим радовима више по свом скулпторском, ликовном идиому и елементима, него по свом доживљају и садржини. У споменута три рада, бесконачност, у којој је осећао и своју личну безбедност, обележавала му се сликом сталног смењивања у свету који га окружује. Дихотомија је била усаглашена, мисао је била доживљај. У „Несналажењу", међутим, нема тока стварности, примордијална биполност или смиреност нарушена је потребом за љубављу која овде захтева подвајање, на субјект-објект, и изазива немир; докинута је невина истоветност и настаје болно рађање мисли. Стога у горњем делу рељефа преовладава глава (или више глава) чија се горња вилица у великој узнемирености врти на доњој. Док се други, доњи, део рељефа — жена са мушким полним органом и мушкарац са дојкама — казао архетипским јединицама и изразио једну древну општу ситуацију, и по томе је близак претходним радовима. Горњи део говори о једном субјективном стању и расположењу у којима се вајар нашао. Но оно што је овде важно јесте да се тај лични тренутак немира уклопио у већ усвојени начин архетипски усмереног ликовног казивања. А то је створило нову могућност која је обезбедила Станисављевићу да једном следу или јединству пратипских јединица, с инстинктом и мером уметника, слободно даље додаје објективисане и усаглашене слике свог света и свог века и да, борећи се само за прецизност, прошири оно што је пратипска слика била за прошлост или за будућност. (Открива се и открити се може само оно што постоји). Једном освојена, та могућност даје слободу да се индивидуални сензибилни покрет на лицу места, истог тренутка,

Рађање

претвара у слику општег значења. И нова слика код Милана је оспособљена да апсорбује све врсте симбола — од најдревнијих као што су делови људског тела, котур, крст итд. па до најновијих као што је на пример свемирска ракета — и да им свежом пулсацијом доживљавања открива смисао и дејство.

Међутим, било би сасвим погрешно претпоставити да су симболи преузети, јер нам познавање краја у коме Станисављевић живи, друштвене и културне ситуације у којој се Милан Станисављевић развијао и образовања — само основног — које је стекао, говори сасвим супротно. Простор и време су у периоду његовог раста, могло би се рећи, били очишћени од митова и легенди. Стара словенска митологија је учена ствар, слабо позната чак и образованима, изузев ужим стручњацима, а нека конфесионална култура и пракса биле су сведене на такав минимум да их овде скоро можемо у потпуности занемарити. Отуд Станисављевићеве скулптуре сведоче о једном делању од почетка, о сталном напору да се сударе са светом, око себе или у себи, што тачније каже вајарским језиком.

Ослобођен обреда везаног за ма какав култ, паганski или хришћански, он је слободан да иде за својим виђењем и да га уобличава само према истинитости свог доживљаја, и та отвореност му омогућава при остваривању сталну разноликост и животност, насупрот стваралоцима вотивних, најчешће умртвљених фигура које треба да играју одређену улогу, стално понављану, у извесним утврђеним обредима. Одјеци хришћанства су овде тако далеки са својим усвојеним начинима представљања и више су значајни код њега као обнова извесних субјективних стања и запажања, него као полазишта. И ти радови су ретки, али ипак нису занемарљиви, већ и због своје скулпторске вредности. Тако за једноставни и сажети облик „Прародитељи", рекао је Милан — „кад погледаш око себе, јасно ти је: растужили су се кад су видели шта њихово потомство ради, шта ради човек човеку, и расплакали су се гроздовима суза" и однекуд одјекне библијски стих — *И Господ видећи да је зло људи велико на земљи . . . покаја се што је створио човека и растужи се у срцу своме"*.

На ликовно много сложенијој скулптури, „Свадба", приказани су многи обичаји везани за свадбени обред и непосредно за живот. Приповедност и реалистички поступак су иначе превазиђени метафоричким сажимањем и симболичким наговештајима, али све многобројније фигуре људи, животиња и направа, машина, са својим међусобним односима, остале би ипак на разини занимљиве наративности, да није најкрупније личности при врху ступца која се одвојена од зборке и преплета односа посматрачки над-

Несналажење

вила над уметежени свет и у чуђењу шта се збива дигла ка челу три прста. Што је иначе ретко, у овој Милановој скулптури има хумора.

За замишљеног распетог „Христа", који је, несвесно, делимично манихејски схваћен, са по једним анђелом у свакој горњој рачви крста, рекао је Милан да кад човек — праведник страда увек се нађе нека птица или анђео да му крилом расхлади од муке ознојено чело.

Велики црни „Анђео", брадат, спуштених крила и с великим крстом на грудима, слетео је да би на себе примио терет пролазности, брига и страдања и означио нашу ослобођеност и безбедност овде и у бесконачном. На питање шта за њега значи крст, Милан је, без размишљања, одговорио: „Крст је за мене, у ствари, нека велика искреност, и анђео и крст, али баш посебно значи ми нешто стварно, нешто што је на све четири стране, нешто бескрајно, нешто да кажем . . . Баш овде (на Анђелу) четири човека у крсту су, у ствари, четири лика, крст праве четири човека и имају четири ока, а четири лика; значи на све стране . . ."

На великом рељефу, „Сазревање", сложеном по мисаоној садржини и посебном по ликовним елементима и третману, на коме су ивице плосних фигура угласто и оштро сечене, такође се налази крст, за који Милан каже: „Да, крст или пак људи да верују одакле су почели, или у оно што су касније сазнали, можда; на овој (десној) страни (рељефа) нема баш тако слично (тј. крста). Животиња или ова нека птица вуче анђела, човека, вуче га у бескрај. А овамо је крст, нешто што је стварно, вуче га од тога. Овамо човек иде, а овамо је животиња. Боље је веровати у оно одакле је човек постао и почео и (боље је) да само ради и живи у животу и да не мора да размишља о таквим неким стварима које воде у бесконачност и не може ни живети својим животом, ни снаћи се у животу. Знате много ме нешто мучило и зуб ме болео, али док сам имао замисао, али кад сам радио, није".

Изломљени угласти ритмови фигура, скоро графички представљених, које су одвојене синкопама празних простора, изражавају опет немир само унутра ширег мисаоног круга, немир коме више није разлог подвајање, самоосвешћење као на рељефу „Несналажење". Крст, као симбол, ни овде није схваћен ни конфесионално ни догматски, иако, доживљајно, представља почетак очовечења, једино сигурно прибежиште за узнемирену мисао, једину стварност. Крст извире из чела „троглавог" чије се руке молитвено дижу увис. Бесконачност изван крста је неко друго бесконачно, непожељно и супротно од оног како га је, као свој доживљај, Санисављевић изразио у крсту на великом „Анђелу".

Но ако је Милан и могао у разговору чути о прародитељима, Адаму и Еви, и, несумњиво, је видео крст, Христа, Распеће (они се појављују у његовој „причи"), сасвим је, понављам, сигурно да није чуо ни знао за старословенску митологију, ни за њен настанак ни за значења која су ствари (стожер, на пример) или натприродна бића (троглав, Световид) откривали, или добијали, у огледалу времена.

„Троглав" се јавља код њега у много варијаната. У скулптури названој „Троглав I" ово натприродно биће имало је свој извор у потреби за самозаштитом, физичком и духовном „Троглав" је човек — каже Милан — који се не може изненадити ни са једне стране. Да, замишљао сам како изгледа троглави кад је имао три главе. Значи, човек. Имам представу да је толико снажан и јак да може на сваку страну гледати и не може се изненадити". „Троглав I", стубац троугласт у пресеку и заравњен на врху, одразио је слику искрслу из дубине, чисто и доследно спроведену, где главе могу личити на стране куле са отворима за посматрање тамо где су очи, а копља на стегове. Доживљај мирне одбрамбености и одвојености изражен је овде као објективисано и траспоновано првобитно унутрашње осећање угрожености негде у нејасним дубинама из којег је можда својевремено никло оно хтонско прасловенско митолошко биће, „троглав", чија се суштина, припадност доњем свету, овде изразила сугестијом, обмотом куле.

Из овог „троглава" настало их је још неколико. Лагане промене основног осећања захтевале су модификацију ликовног саопштавања. „Троглав II", израђен на полуобли-ци, са три главе и телом, на чијој једној страни се као заштитно оружје налази копље а на другој секира, има стражњу страну равну и необрађену. Три лица погледом надзиру полукружни простор испред себе заштићујући наслеђе и своју прошлост у неограниченом простору иза себе. Скулптура „Троглав III", названа „Куда", уместо оружја има штапове у рукама — ослонац за пут — који му могу послужити и за одбрану. У „Троглаву IV", међутим, нема више одбрамбеног оружја, Свевидост, последица усмерених очију у три правца, наглашенија је, док најзад у „Троглаву V", названом „Љубавници", три мушка лика се смењују са три женска — „руке су им исте, ноге су им исте, па иако их је више, тело им је једно". Старословенски Световид (хтонско и светлосно божанство), онај који је свевид, који моћно види, који види све и од светлости је, као да је изронио овде из субјективне вајареве таме у коју је допловио незнано од куд, из прадаљина, досневан вековима. Свевидост и светлост су се изједначиле са љубављу у овој строгој скулптури.

Љубав ће постати самостална тема. Она ће ослободити човека страве и стрепње, отклонити му потребу и разлоге за заштитом и, после дугог пута, прильубиће биће бићу и њихово прожимање неће сад бити мучна неразлученост и грч, него загрљај и преданост: једним оком, које им је заједничко, они који се воле истоветно ће видети свет, а другим свако своју сушгину и другојачност као могућност сталног привлачења и сталног узајамног поклањања.

Но скулптура „Заљубљени", тако остварена, била је у вајаревом раду затишје, тренутни мир, посебно тренутно сазнање, област у којој се, и кад је сазнана, Милан Станисављевић није могао дуже задржати.

Поједини делови тела, на појединим скулптурама, попримили су вредност знака и, унутра сажетих односа које у својој целости скулптура приказује, често одређују особеност поруке. Исти део тела у другом контексту постаје знак који има и друго значење.

Некад мноштво знакова одражава само једно сложено вајарево осећање. „Обично какве су моје фигуре споља такав сам ја изнутра", шалећи се рекао је једном Милан. А говорећи ми о једној од скулптура која се пред нама нашла, казао је: „. . . А ово доле су, мислим, груди жене, а очи мушкарца. А доле, исто уд прави лик, у ствари, жене али са мушким удом. Овде су ноге као коса, а ово су очи, а ово уста, уста су мушки уд . . . љубавни акт, сила нека. Знате, као оно за љубав не зна се који је део тела потребнији и више важан, ако је у питању љубав . . . И глава, ноге, руке, и то све код мене ипак причињава велику љубав".

Очи добијају разна значења. Оне често, најчешће, постају дојке, или обрнуто. Али исто тако, ако не и чешће, фалус и мошнице, који су присутни као знак, покривају нова и нова значења. Често представљају очи и нос следеће фигуре. На питање зашто му често мошнице стоје уместо очију, Милан зачуђено одговара: „Па знате како, то је поглед у свет, то је оно што човека оставља да живи, оставља човека да даље живи . . . Тим ће свет да себе види, гледа, да се сагледа до у вечност." Само у једној фигури са два чврста фалуса, од којих онај далеко већи избија из чела, означена је иначе непосредна снага оплођавања. „То нека сила избија из њега", рекао је Милан. Само та сила је и овде представљена не само као телесна, него и као духовна, сила за физичко и духовно оплођавање.

Неке егзистенцијалне ситуације навеле су вајара да у свој архетипски израз унесе савремене, продуковане, предмете но он их увек асимилише.

Тако су „Мерење I" и „Мерење II" савремени израз појединачне човекове ситуације у друштву у којој се човеку стално мери. Мери му се мозак, прислушкује мисао,

Мерење

(Фотографије: *Зигрид Амер)*

одмерава реч, нос на који дише, дах, срце осећања, груди ширина, храна у трбуху и ноге којима се креће, одмера се његов пут. И ноге, оне су му као тегови стављене на тасове кантара, док му обруч стеже стегна и гњечи сваку љубавну жељу. У „Мерењу II" вагање ће се појачати. Тасови висе на ланцима који истовремено човеку везују ноге: мерење је постало и робовање.

У монументалној фигури „Човек-машина" глава је представљена као васионска ракета. Наслоњена је непосредно на труп и подељена на лице (лица) окренуто према небу и на лице окренуто према телу. Та глава је у сталном окретању око себе и у муци је да ли да остане на телу или да се зубима, као неким машински правилним зупцима, прегризавши врат отме од тела и крене навише. Очи тела су точкови који некуд хоће, из носа ноге притискају педале, а што уста кажу рука треба да уради. Но једна рука је у опасности од одлуке, док друга самилосно смирује благим тапшањем узнемиреног човека. Да ли се сме све што се може?

Не мали број скулптура израдио је Милан Станисављевић посматрајући своју непосредну околину. Те скулптуре су једноставније по замисли, али и оне су увек унутра оквира који је створио вајарев примарни доживљај света. Ако су то појединци из његове средине, онда је оно што их социолошки обележава увек надјачано откривалачким значењем појединца у општем току живота. Нигде нема скулптуре која би подсећала на жанр слику, на лик из жанр слике, или на фолклорну илустрацију обичаја.

„Сеоски убог" — луда ослобођена од усвојеног уредног начина мишљења, а у животу човек који од сељана тражи рухо њиховог умрлог сродника пре него што је овај у ствари уопште и умро — појављује се пре као memento mori, као подсећање и опомена на неотклоњиву једнакост, пре наводи посматрача да сведе поглед на сопствену самогордост, него што у њему изазива неко сентиментално саосећање или друштвени револт.

Кад је Милан хтео да изрезбари лик свог деде, овај му је рекао: „Ти, мој унук, срам те било, деду да правиш!" — Није то волео, јер је осећао да је ипак срамота деду правити, каже Милан. Магијски однос.

„Човек са лопатом" биће исто толико човек који копа земљу, колико и човек који копа смисао, или празан очекује да га смисао испуни.

Лице „Човека из шуме" као да је огледало преко кога стално смењујући се прелази све што је видео или што памти — и први снегови и први поточићи отопљеног снега, и зујање пчела на травним ливадама, и крцкање грања у

густој шуми, и кретање звери и ћурлик птица, и први сунчеви зраци који затресу цветне звончиће на пропланку и последњи који издуже и пребаце сенке јабланова преко реке као мостове у смирај — и сва она ненабројива догађања из часа у час која изоштрено око читача природе уме да као узбуђења саопштава срцу да им оно открије смисао. „У граду ви кад вам нешто треба имате књигу и она вам каже шта и како, али ја сам на селу... Ја узмем дрво, онда ја могу преко дрвета и да искажем оно што не могу ни да кажем, мислим, овако у животу... Онда сам најсигурнији. Онда волим колико ја могу да волим и волим како ја могу да волим. А на крају дрво трпи све и бол и тугу, и све. И тако — додаје шаљиво Милан — да кажем, сечем главу коме ја хоћу, правим две коме ја хоћу... и тако".

„Гавран" је птица-злослутница — опевана у нашем народном миту стотинама година пре Поа — опомена младима на попришту, и подстицај на храброст, неумољива и равнодушна као судбина, последња слика у очима палог, улаз у огромну неизвесност вечне ноћи. Мрак је овде који је израстао из мрака и који је скулптор учинио видљивим.

„Коњаник", јахач ноћи, уобличио је можда оне древне заједничке језе настале кад се незнано откуд у мраку зачују удари копита и необјашњиво разлегање топота који су некад из дна прасвести извукли оног подземног Световида за којег су знали да неће моћи издржати светлосне сунчеве зраке. Опет се можда дно у варају било узнемирило и чудно се његова језа поклопила са прастаром словенском причом.

Узгред да кажемо и „Гавран" и „Коњаник" су, чини нам се, скулптуре које најбоље представљају један приступ остваривању замисли, а то је кад само дрво, његов облик, ожиљци и шупљине, наведу вајара како с њим да поступи. „То је — рекао је Милан једном — врло једноставно — просто одбациш и издељеш оно што је сувишно и остане оно што је ту у дрвету већ од почетка било, али много ми је теже кад видим много ствари које треба тек да кажу оно што ја хоћу".

Овај други поступак много је у ствари чешћи код Миланових радова. Неко би могао помислити да је у извесном смислу за њега имао узор у изрезбареним употребним предметима, наиме, у арабескама или преплитању којим су наши преци понављано испитивали на данас већ заборављеном језику извесна прастања и праприче. Само колика је ту разлика! Треба само погледати значење „преплета" човека и животиње у радовима, рецимо, као што су скулптуре назване „Сарадња", или „Троглави", па да се одмах види живи смисао који је проистекао из новог унутрашњег

покрета вајаревог бића и неустрашиво се и експресивно обележио.

У Србији, која је вековима гладовала за скулптуром, спонтано су се у разним селима појавили самостални појединци који осећају да морају да изразе, у дрвету, или камену, свој доживљај света. Ти појединци нису могли да се задовоље да само предају даље оно што су наследили од својих предака, а чији језик и поруку више нису могли у потпуности разумети. Али су и они сад, као њихови непознати претходници некад, потражили свој нови живи језик на којем би се изразили и којим би се споразумевали. Тако они постају ствараоци новог народног ликовног језика. Милан Станисављевић је један од њих, али он се по много чему разликује и одваја од свих осталих. Загледан у себе, он настоји да што тачније, то јест што истинитије, изрази своје виђење света и своје схватање света, не водећи при том рачуна да ли ће бити допадљив или не. А његов доживљај света је релевантан. Теме су му велике — живот, мука и њен смисао, слобода која нам је дата и слобода коју сами морамо освојити, рађање и смрт, и могуће превазилажење смрти, и тајна љубави и тајна настанка мисли. Он има способност да све те садржаје магновено претвара у неличну слику. Представе су му метафоричне, згуснуте, хитре. Зна своје уздрхтало средиште да доведе у средиште збивања у савременом човеку и да нове садржаје уклопи у архетипски језик. Он се не своди на казивање неких својих буквалних снова, који би имали можда занимљиво али приватно значење, него свој укупни унутрашњи живот и живот око себе и види и представља као нечији трајни сан.

СРБОЉУБ МИТИЋ

СЕОБНО ПЛАТНО СТИШКО

(Од главе мога чукунчукундеде Лудог Пантелеје, грешно у неумника проказаног, кроз уво моје матере до мене.)

1.

МОБЕ

Живела бела села села бела као бисерје
Бела као девојачки зуби смејни
Села чедна
Као на златном образу заравни стишке
Капи росе мајске
Чедна као сузе детиње

Владали старци спавали румени под дудовима
Ваљали се пијани под дудовима и орасима
Владали пијани
Владали умни старци
Уз ракију
Уз вино
Уз бардак жујац
Уз тикву винску
Уз батину дренову
Вечито пијани
Вечито мудри

Око села бела жита класала
Беле шљиве цветале
Беле пчеле летеле
Беле врбе пупиле
Беле невесте на коњу алату путовале
Са шареним сандуком свадбеним
Младожењи незнаном у атар шести

Појиле се мобе пољима радине као јата пчелиња
Певале мобе велике лепршале кошуље беле
Стасали кукурузи зелени злато дојили
Косиле мобе жито високо
Рађало тешко смеђе класје
Капала бела зрна у црну земљу
Биле године родне као здраве жене

Ваљали се румени старци под дудовима
Мрљали дудињама модрим гаће ланене
Грлили жуте бардаке
Љубили тикве винске
Испредали истине слатке и горке
Испредали лажи безазлене
О ратовима
О сватовима
О хатовима виленим
О јунацима и вукодлацима

Владали вечито пијани
Вечито мудри.

2.

РАСКОЛНИЦЕ

Ал појавише се мисли зле у главама изникнуше
Зле као урок
Зле као метиљ овчији
Зле као гљиве увелнице
И као да буђ некаква сива прекри смеј људски
Само једи једе је зелена и љута с говором
Кроз зубе куљала и куљала

Опаке мисли неке намах уђоше у људе
Кроз очи
Кроз уши
Кроз кожу
Кроз подноктице
Са хлебом и ваздухом
Увукоше се у људе зле мисли
И зла имена изађоше најјача

Тада су завладали
Завид
Душман
Омрз
И Злоглед

Па смо се ограђивали трњем високим
И сибовином жарном
Ограђивали смо се мржњом и стравом
И колцима глоговим

Рачунали смо на број и број и број
Невесте отимасмо и оковасмо
У број на број и број
И рађале нам злу децу
Са прљавим очима
И кривим зубима змијским

Старцима бич на ребра кад говораше
Да у давнинама таква времена су
Већ хујала и хујала

Бабе молитве читале потајно у храмовима
У потоцима и шикарама
Молиле и бога и онога да нас оставе
Врачале сумануто
Шапутале басме древне
Али помоћи није било и није
Завладало је зло
Зло
Зло

И тада је злато имало цену највећу.

3.

ВОЈСКЕ

А на злато као плава мува на леш долети пљачка
А на злато очи се у бунаре црне без дна ископају
Из бунара дугачке канцасте руке пођу

Модри грабљиви прсти се из очију извију
Лопови и попови
Кметови и кнезови
Тек по талир тек по дукат велики

А на пољима коров ижђикао човеку за руку
За две над главом
У коров вукови се населили и рисови
Пацови и творови
И змије огромне и тице некакве суре и злогуке
Трајао народ хлеба гладан ал несит звека жутог
Црни људи преко црних пушака дан гледали
Дан и ноћ бројали новце хладне миловали злато пусто

А из корова војске нашиле налетеле острвљене
И моћне
Без војске пљачка је тек тачка на небу
Из корова излазиле насртале војска за војском

Прво точили крв сејали смрт костуре градили
Шуме у гар амбаре и смочнице у гар
Без војске пљачка је тек тачка на небу
Једна војска на жито као црно јато тичије
Друга војска на част као ваши на капљу крви
Женама тада било пола лепо пола смртно

Трећа војска и четврта и пета на злато
И тада су Завида тада су
Злогледа Душмана и Омрза
Погубили брзо и срамно

Остала села гладна ал загрљена
Остали људи бедни ал своји

Зарадовали се старци загрлили бардаке жуте
Захвалнице запевали времену што нас очисти
Не уништи.

4.

МАГЛУШТИНЕ

Ал тик уз умозорје
Маглуштина погана
Леже на Стиг
Бела као памук
Мекша од паперја
Голубијег
Ал љућа од бога

Од јовандана зимског
До липоцвета
Магла па магла

Било жито жуто
Дрвеће жуто
Деца жута.

5.

КИШЕ

Од памтивека обрађивали смо земљу
До ове проклете кише обрађивали смо земљу
Обрађивали смо хумусе масне и грончу киселу
Песковиту брегушу и плаву утринку
Преоравали смо жуту иловачу и црну тресетницу

Ратарили смо предано и на најбољи начин
Нашу земљу обрађивали смо дуго и мучно
Али узалудно
Биља је било све мање и мање

Дан ноћ лила је киша нека сива и горка
А на води питкој хватала се
Црна скрама отровна.

6.

ТИЧУРИНЕ

Долетале су кроз кишу кроз облаке у јатима огромним
Долетале даномице и са свих страна
Долетале аветиньски мокре смрдљиве и гладне
И обрушавале се непрестано обрушавале кричући на нас

Долетале су годинама и годинама
И бивало их је мноштво да се небо није видело
И сатирале су све живо кљувале гутале
Прождирале и људе и биље и земљу

И убијали смо их голим рукама убијали зубима
Ловили мрежама пушкама и клопкама
Таманили смо јастребове и суре орлове врелим месом
Сове ушаре и кукувије ватром
Зелене смрдивране и гавране стрвинаше
Мртвацима отровним
И неке непознате безимене грозне тице
Таманили смо и таманили
Али узалудно
Било их је све више и више
На небесима у трави и на води.

7.

ЗМИЈЕ

А појавиле се и змије довукле се змије
Измилеле из земље
Извукле се из пећина из дрвећа
Испливале из воде

И нападале нас непрестано нападале
Сикћући скакале
Гризле
Обавијале
Увлачиле нам се у куће у одела
У косу
У постеље
И највише у колевке дечије

И много су нам гробова ископале змије
Много деце прогутале
Многе нам људе осакатиле
Многима очи попиле

А било их је различитих на хиљаде било
Било је смукова и тупорепих краводојки
Поскока и грлољуба
Присојкиња и разгутница
И неких црних љуто отровних
И неких танких ко влат ал бесних
И неких са цветом на челу

И ми смо их убијали храбро требили
Убијали с мржњом великом
Убијали осветнички
Ракљама
Бакљама
Секирама
Штаповима
Камењем
Убијали смо их на гомиле и гомиле
Али узалудно
Змије су се множиле
Брже од траве и од дâна
И било их је и до десет метара дугих.

8.

ЧУМА

И пође морија чума просуше се далаци
И оспе зле и гуке велике гнојаве и неки жути
Печати по људима
Од магле опаке или од војске
Од урока или укуна
Изађоше болести видљиве и невидљиве
Народ је умирао на хиљаде и хиљаде
И није било времена за укоп и за обреде
Звонари су на конопцима остајали да висе
Мртви и жути

Сабирали смо траве видарке и траве басмуше
Траве за чајеве и за кâд
Траве за мелеме и за прилуб
И траве за разврг и бајање
Али лека није било и није

Усахнуше сви сокови надни и оно мало народа
Побеже у правцу куда је одлазило сунце.

9.

ПУСТИЊА

А онда изненадно надође време просуво и здраво
Одједном нестаде и тичурина̂ и змија̂
Умину киша сура и губа ишчиле

Одједном као да се распуче укун
Навали биље и мед и млеко потекоше
Узалуд потече кад племе нам изумре
Или одбеже.

10.

ЗАПИС

Остао само један старац од болести сатрвен
Од болести поцрнео и подбуо страшно
У прво пусто јутро пробудио се сам и горак
У прво пусто јутро отпио за длан ракије
Завезао будак зарђали за руку модру
Полегао црн по земљи као гуштер пузао
Дан и ноћ до цркве три дана цркву рушио
Будаком је развалио до темеља древних
До времена дубоких
Копао док не ископао црну плочицу округлу
Камену плочицу исписану знацима и словима
Мутним очима отворио истину надну:
„Хиљаду пута и више одлазило се и долазило
Увек са сунцем и увек у ове крајеве"

Озарен човек осмехну се погледа ка истоку
Полеже по прашини отпуза попут црног гуштера
Под орахом гранатим напи се ракије
Леже грудима на запис и умре

У преврнути бардак увуче се дугачка црна змија
На орах долетеше две мале шарене тице.

ВОЈИН МАТИЋ

КОЛЕВКА ЧОВЕКА

Била је први пут лепа звездана ноћ за време кишног периода. Изашао сам да се прошетам и кад сам погледао у небо нешто као да ми се стегло у утроби. Требало је да прође неко време да препознам онај потмули страх који човек доживљава као предосећање да ће му се нешто непријатно десити. Човек се љути кад не зна шта га је то онерасположило и ја сам тако гледао око себе. Најзад сам пронашао и насмејао се. Звезде које сам гледао образовале су међу собом групе које нисам познавао. Није било Северњаче која је, за народе заљубљене у небо, представљала неку врсту Архимедове тачке, из које цела васиона може да се покрене. Имати над главом на бескрајном небеском своду познату сјајну звезду, око које све остале крећу, а она стоји непомично. Земунице у преисторији упирале су својим слеменом у Северњачу, неки храмови показивали су на њу. Она је давала сигурност и даје је многима још увек, много више него Сунце, у животу у коме ничег сигурног нема.

Кад сам био дете шетао сам једне вечери улицама свога родног града и угледао неку необичну појаву на Месецу. Било је на небу нечег застрашујућег, а Месец је изгледао као зажарена кугла. Сви су били узнемирени. Људи су стојали у групицама и нешто узбуђено дискутовали. Чуо сам како неко каже: „Биће рата". Људи су необично осетљиви кад се догоде промене у појавама које сматрају вечитим.

Касније ми је отац растумачио да је то било помрачење Месеца, и дуго је вртео једну песницу око друге, показујући где се сенка месеца ствара, али ја сам мислио о нечему другом.

Сад сам био под другим небом, а то се видело и дању, или ми се то само чинило. Од те вечери посматрао сам небо и дању и чинило ми се да оно код нас ни изблиза није толико огромно. По њему су се ваљала прошарана клупка облака у неколико слојева, вртоглавом брзином. Долазили су из бескрајних даљина и за тили час би прела-

зили преко наших глава и губили се у даљини смањујући се. Шаба, бивша Катанга, је огромна равна површина, прекривена травом изрованом термитњацима као неким брадавицама на кори земље, прераслим жбуњем и ретким дрвећем. Трава, трава, бескрајна трава саване. Трава која се поред вијугавих путева диже у небо као високи зид и заклања видик. Чини ми се, када се човек успне на лаку узвисину, видик је толики да он има утисак као да се небо и земља нигде тако далеко не састају као у Шаби.

Република Заир као да је ослоњена о зид између два света. Лучни зид планина дуж којих је Африка напукла и образује раселине и вулкане у дубини, а на површини низ језера. Краљица Викторија енглеска и њен супруг принц Алберт, као у миту, претворени су у језера. Затим језеро Киву, Танганьика, Њаса повезана рекама, уливајући се у изворе Нила. Тај ланац дубоких пукотина и огромних брда као да дели два света — источну Африку од осталог континента.

Извори Нила као да су тачка у којој се пресецају две линије брана између севера и југа, истока и запада. Хоризонтална брана је бескрајна Сахара која се својим смртоносним пипцима увукла на све стране и дошла до најстарије житнице света у долини Нила.

Африка, као што је предвидео Дарвин, била је колевка човека, и то баш та источна Африка у којој се лоза човека одвојила од лозе примата. Заједнички предак нађен је тамо где је живео пре двадесетак милиона година, а ту је нађен и тзв. Кениопитекус који је упола млађи, али је већ јео сржи из костију антилопе и тако био први човеколики мајмун који се хранио месом. Хемингвеја је мучило питање шта је радио јагуар на снеговима Килиманџара, а ево још једног питања о источној Африци: зашто је заједнички предак, који је био биљождер, прешао на исхрану беланчевинама. Тај прелаз у исхрани још је једна од тајни порекла човека, и она је од изванредног значаја. Човек који постаје ловац је толико карактеристична појава најранијe преисторије, да разлог тога преокрета представља поље истраживања од прворазредног значаја. Тај ловац је у Европи старијег каменог доба скоро истребио обилну дивљач која се повлачила за ледом и тако први пут оставио јасан печат свога дејства на природу. Још касније, у млађем каменом добу, он је могао да се врати на претежно биљну храну и зато искористио плавне житнице старог света — Египат, долину Инда и Жуте реке.

У Кенији је 1911. г. један Немац, ловац на лептире, са својом мрежом пао баш у тренутку кад је могао да се стропошта у провалију и том приликом направио је још

једно значајно откриће. Место у небо за лептирима, погледао је у земљу и нашао извесне кости, понео их собом у Немачку и дао својим колегама да их испитају. Испоставило се да су то фосилне кости изумрлог тропрстог коња. Олдувејски кланац, где се то догодило, одонда је постао ризница фосилних костију, примата и људи.

Да ли је индијски Рамапитекус, који већ показује извесне људске карактеристике, настао од изумрле врсте заједничког претка, када је Декан у Индији био спојен са источном Африком. Преци човека се ређају и даље у том делу света, али шта се тамо догађало у тим далеким временима остаје тајна. Читав низ научника, међу којима Ф. Ликај и његов син, посветили су своје животе да би та питања одгонетнули. Шта је учинило да се најинтензивнији предели развоја људске културе преселе на север? Како је бесмислена слика човека жарког појаса, који је лењ зато што му је топло и што живи у изобиљу. Ова смешна рајска слика, са извесним изменама живи још увек, свесно или несвесно, у фантазијама многих. Живот у жарком појасу између зараза, немаштине, поплава и суша, све је друго него рајска Земља дембелија.

Праисторија Африке показује још један процват у плодним гајевима и шумама на месту где је сада Сахара. Данас још стоје исушена корита огромних река, мочвара и језера, фосили риба, нилских коња преисторијског времена. Плодна поља са огромним стадима крава, чија набрекла вимена са цртежа на сахарским стенама указују на то да је била позната мужа. На тим сликама види се неки народ који је вероватно дошао са Истока и показује извесне сличности са културом долине Нила. Запањујућа уметност на сликама на стенама, слична пећинским цртежима француско-катабријских пећинских цртежа старијег каменог доба, иако много хиљада година касније, оставила нам је трагове тих бурних сељења и завојевања. И та афричка уметност трајала је више хиљада година, од којих су сцене са припитомљеним стадима само узнапредовале етапе. Док је пустиња почела да отима плодна поља, појавио се неки народ са Севера, који је већ знао употребу точка, двоколица, ковање гвожђа и презање коња. Тај народ је вероватно дошао из средње Азије, са себом тзв. народа с мора, како су их Египћани звали, који су се сручили и у медитеранске земље, преко земаља Мале Азије. Ти ратници са двоколицама као да су били последњи који су користили путеве од Средоземног мора на југ преко пустиње, који су данас претворени у безводне караванске стазе од једне оазе до друге. Саобраћај се најзад тако истањио да је била потребна огромна храброст да би се они користили. И поред тога, народи са мора

доспели су до језера Чад и лука реке Нигера, што очигледно говори за то, да је пустиња у то време, вероватно уз речна корита, била још плодна, многољудна и богата. Тај упад ратника сличних монголским завојевачима Европе, покренуо је једну од највећих сеоба у историји, сеобу Банту племена. То је изгледа тренутак када су ратови и промена климе прекинули развој богатог народа са Нигера.

Банту племена Нигера пре тога напада, у вековима пре наше ере, живела су већ у гвозденом добу, као и Келти Европе, али их је завојевање распршило, они су преплавили централну Африку и југ, помешали се са народима који су тамо живели и покушали местимично да поново оживе своју стару културу. Међутим, они више никад нису постигли свој релативни преисторијски ниво. Као да су се из гвозденог доба вратили у бронзано, откривши бакарне руднике у својој новој постојбини, нарочито у Шаби, под чијим сам небом стојао тражећи фиксну тачку разумевања за све што сам видео око себе и пратећи ваљање облака преко неба.

Све ме је збуњивало као Европљанина који зна шта је народ, шта језик, вера, култура, економика, друштвене вредности. Дуго сам дискутовао са својим студентима, читао сам у дугим вечерима и тражио одговоре на своја питања. Осећао сам се више изгубљен него икада раније у животу. Језик. Има око две стотине банту дијалеката. Можда су неки од њих језици. Један студент ми је рекао да већ три године живи у Шаби, али још није научио Суили језик. Шта су у тим односима језици а шта дијалекти?

Био сам изненађен кад сам пронашао неколико речи турског преузетих вероватно из арапског, које се употребљавају и код нас, а које су у Заир дошле као и ислам релативно малог броја Заираца, са североистока из једног емирата на горњем Нилу, у 18. веку.

Разни колонизатори научили су домороце да говоре њиховим језицима, тако да су Банту племена и језици на неки начин пресечена границама колонизатора. Ти усвојени страни језици са дугом писменом традицијом као да су спречили развој гипких банту дијалеката који још увек почивају на усменом предању, непокорени фонетикама и граматикама. Можда се пред нашим очима одиграва оно што се одиграло у Римској Галији. Латински језик, као језик цркве и администрације, потискује келтске дијалекте који се губе, упркос жилавој традицији Друида који су образовали неку врсту усмених универзитета на којима су се млади учили и васпитавали се двадесет година, као што нам то саопштава Цезар. Галски богови добивају латинска имена или настају мешовита гало-римска имена божанстава која

се касније претварају у хришћанске свеце, а светилишта у цркве и манастире. Римски императори почињу да верују у моћ галских богова, чак и свештеници Друиди, пророци старе вере, прелазе у хришћанство и постају нова елита галско-римске културе. Најзад се Гали мешају са Германима, германским Францима . . .

Заједнички језик у Заиру, језик цркве и администрације — је језик француски, онај језик који је настао из варваризације латинског језика Римљана. Хоће ли га поново варваризовати Банту племена? Или ће се, као чвршће кодификован хиљадугодишњом писменошћу, француски одупрети варваризацији.

Веома ме је изненадило поштовање са којим су Заирци прихватили француски језик, католичку религију са својим страним богом, па чак и белгијске свештенике, иако их они стално подсећају на бивше колонизаторе, о којима говоре са толико презира и горчине, Они који су с нама поступали као са животињама! Сваки ће вам Заирац са гнушањем причати о робовању, о трговини робљем, о историјским кавезима у којима су чувани робови спремљени за транспорт у португалским лукама. Сва компликованост и амбиваленција људи згуснута је у тим причама и односу према колонизатору, односно слици која је остала о њему и ономе што је он донео. Као ми кад говоримо о Турцима. Понекад као да се поносе својим страдањима, а иза мржње као да се крије и извесна завист и дивљење. Свратио сам код једнога младог белгијанског свештеника који је пре личио на стаменог спортисту, него на смерног божјег слугу. У светлим панталонама и кошуљи са кратким рукавима дочекао ме је у кућерку иза своје цркве, која је била полудовршена, похабана и пуна промаје. Кола су ми се више пута заглављивала у житко блато док сам га тражио. Голуждрава деца су ми са задовољством помагала да их извучем из блата. У прљавом предграђу безбројних џерица, без воде и струје, дочекао ме је млади часни отац, у својој кући која је личила на друге куће око њега. И поред тога била је савршено чиста, уредна, као код неких наших сељака, али прескромна и са оскудним и примитивним намештајем. Хтео сам много да га питам, али сам био исувише растрзан супротним мислима да бих могао и сам себи да разјасним да ли му се дивим или га осуђујем. Народ предграђа усвојио га је упркос свега онога што сам сматрао логичним. Бедни народ предграђа чији је језик научио, веровао је да му он доноси реч божју. Он га је причешћивао и исповедао, саветовао га у важним и тешким тренуцима живота. Он је припадао древној организацији која је можда прва створила свест о осећању кривице и греха и истовремено одгонетнула начин на који људи могу да се ослободе таквог

осећања. Морал је старији од хришћанства, али га је тек оно поставило као стуб друштвених збивања.

У мом саговорнику његова паства није видела Белгијанца него човека који је знао да им живот повремено учини сношљивијим него што су то знали њихови стари врачеви. Повлачећи се пред врачевима нове религије, који су располагали већим знањем и уједињавали племена међу собом, стари родовски врачи морали су да се повуку све дубље, у удаљене крајеве и да се претворе у ситне пророке, урокљиве пакоснике и народне лекаре. Хришћанство, наравно, није било у стању, као нигде у свету, да искорени стара веровања, мада су ова пред новим знањима морала да се повлаче, доживљавана као сујеверја, фолклор и свакодневна забава.

Тако је спасен француски језик и хришћанство.

Често се чудимо са каквом тврдокорношћу су се народи држали институција својих религија, царстава и краљевстава, тако да су се чак и самозвани сељаци проглашавали за наследнике владалаца. Та немогућност човека прошлости да се поузда у некога који није божји помазаник, како се то звало, тражила је фиксне тачке на које би се људи могли да ослоне. Често изгледа невероватно шта су све народи били спремни да поднесу од својих владара и свештеника и да их ипак подржавају, бојећи се увек шта ће с њима бити ако ових нестане и ако се угаси лоза која је, по веровању заједнице, водила све до неког бога или хероја.

Једна заирска мистичарка видела је Христа црног и рођеног у Киншаси. Један пророк видео је и бога, али, како се то у Заиру обично понавља, пошто није био белац није проглашен свецем, а Белгијанци су га осудили на смрт. Но, и поред тога што постоји убеђеност да је он стварно видео бога, његово афричко хришћанство ни у слободном Заиру није нашло велики број присталица.

Та чудна мешавина ставова учинила је да су Заирци постали свесни своје специфичности и да теже ономе што називају својом аутентичношћу. Да ли та аутентичност иде и према неком народном језику и књижевности, или ће се сва преточити у примљени француски језик?

Сем извесних песмица уз игру, народног песништва нема. Томе је вероватно допринео и слом натуралне привреде. Угледне старешине родова и племена мигрирају у градска насеља где постају политичари или безличне и неписмене особе, без присталица и угледа, и често се претварају у социјалне случајеве. Они су дужни да се брину и издржавају своје саплеменике, а у новој ситуацији често нису у стању да зараде ни за себе. Усмено предање умире. Са сваким старцем умире читава библиотека њиховог енциклопедијског знања. Академије и универзитети — ако

се може тако рећи — које су ти мудраци одржавали у својим крајевима, када се омладина скупљала око њих и слушала њихове приче, песме и игре, нестају полако губећи стално од свог старог престижа.

Хоће ли Заир успети да поклони сву дужну пажњу својој оригиналној култури, док подизање рудника и фабрика стихијно разара исту ту културу. Да ли ће поред дивљења напретку, сјајним новим машинама, организованом привредом моћи да се одбрани од презира према неписменима, сељацима, простацима и како их још све зову они који теже да изађу из заосталости што пре и да се такмиче са великима овога света. Солитери, ти изразити симболи потребе да се надмаши сусед, потребе за постизањем бољег и већег пред целим светом, већ се дижу у бескрајним и пустим саванама и градовима — кошницама. Хоће ли индустрија, тај незасити џин и монструм новог времена, моћи отпацима са своје богате трпезе да сачува културне традиције које се гасе или ће их једноставно препустити њиховим исконским, жилавим снагама да се изборе против таштости, користољубља. Сви народи света повремено пролазе кроз такве периоде и налазе своје путеве на овај или онај начин. Јесмо ли што научили од историје?

Од 16. века, када су се први Португалци искрцали на обалама Африке да би се снабдели храном и водом, пошто је папа Александар VI поделио земљу између Шпањолаца и Португалаца, Банту племена су у сталном контакту са њима а касније и другим народима Европе. Португалски морнари основали су прво мале магацине око извора за питку воду које су оградили и заштитили својом сталном посадом и отпочели трговину са домороцима. Слична је била и Дубровачка колонија са својим магазама у садашњој Дубровачкој улици турског Београда. Трговина са домороцима постала је све уноснија, било је посла и за дунђере, бродограditеље и друге занатлије да оправе брод, закрпе буре или једро, и колоније су почеле да зраче и у домовини чаром својих богатстава, о којима се често причало са претеривањем, у необичним причама о страним људима и обичајима, животињама и вегетацији, што је све подсећало на онај рај који су свештеници-мисионари хиљадама година оцртавали пред зажареном маштом пустолова и сиромаха.

Португалска колонизација била је на неки начин класична и конзервативна. Мада и сама мала и заостала земља, Португалија је, захваљујући своме географском положају на Атлантику, преузела улогу истраживача и колонизатора. Усавршавање пловидбе чинило је да су бродови могли да се отисну на далеку пловидбу, па су мрачни путописи и сујеверне бајке о неизмерним богатствима повукле морнаре

на подвиге који су у средњем веку били могући само у Средоземљу, и који су представљали, после Византије, монопол Венеције и Ђенове. Сада су такмаци били Шпанци и Португалци. Док су Португалци тражили обилазни пут на Исток, који су сматрали као свој, дотле су Арапи, што завојевањем, што колонизацијом, ширили на Исток своју трговину и веру. Тако су се и једни и други учврстили на источној обали Африке и основали своје колоније све до Индије, Кине, Полинезије и даље.

Данашњи Заир, у центру између тих португалских колонија, остаје дуго бела мрља на картама света. И поред тога углед колонизатора и интересовање које су изазвали код домородаца производима које су продавали, учинили су да су племенске поглавице пожелеле да ступе у ближи контакт с њима, па су почели примати хришћанску веру, верујући да би као њихови сарадници могли да загосподаре својим суседима. Краљеви су слали чак и своју децу у Португалију где су завршавала школе и постајали свештеници, али неповерење црквених власти никад није омогућило да се та племена прихвате као аутономна. Поновило се оно што су Римљани спроводили у својим колонијама и варварским земљама Европе. И поред све добронамерности, коју су показивали извесни народи у Галији, Британији, Германији и на Балкану, Рим је стално остајао незадовољан, а такав однос наследила је и хришћанска црква. Све оно што није римски мислило проглашавало се отпадништвом, а касније као јерес. Рим се поставио као мерило свих вредности, његово културно наслеђе изгледало је филозофима, песницима и мисионарима несравњено више од свега онога што су варвари имали. Рим се борио војнички, разним притисцима и најзад екскомуникацијом. Исто се то поновило у Африци више од хиљаду година касније. Оно што је на почетку било убеђење верске истине полако се претварало у ривалство и империјализам.

Арабљани на истоку и Португалци на југо-истоку и западу врло брзо су се уклопили у домородачку трговину на робовласничком нивоу, пошто су краљеви, похлепни на новац, искористили своју монету робовласничке привреде и почели плаћати данком у крви. Америка је постала идеални купац робова, јер су амеро-индијанци у шпанским завојевањима скоро изумрли у епидемијама и ратовима, а они који су остали одбијали су да раде у ропству. Зашто? Зашто је Африканац, који је био насилно одведен, одвојен од породице, мучен, сатиран болестима за време транспорта, могао после тога да ради а Индијанац није? То дивљање хришћанских и муслиманских трговаца, нарочито ако су при томе много зарађивали, довело је до подизања

цркава и задужбина у њиховим земљама, а узгред су, да би грех био мањи, и робови превођени у њихову веру, па су тако повећавали и своје заслуге према богу и цркви. На почетку је робовласништво људима изгледало као божји закон, па су и сами робови на неки начин прихватали стање у које су били силом доведени. Но то није могло тако остати и робови су се побунили свуда где их је било, али робовласници још и данас силом покушавају понегде да одрже доктрину о изабранима и онима који су ту да им служе. Током времена робовласништво из општег поседа прешло је у приватни, а касније се све више и више почело доживљавати као неправда. Што са истока, што са запада, Африка је десеткована. Читави крајеви били су опустели, нарочито они у близини колонија и путева. Слично су поступали витезови немачкога реда у својим походима на већ покрштене балтичке Словене.

Страна вера и обичаји одувек су изазивали страх и негодовање, да се не уздрма убеђеност у исправност својих процена добра и зла, логике, лепоте. Страни обичаји доживљавали су се и доживљавају се још увек као напади на оне који тим мерилима противурече својим животом и обичајима.

Какви су ти људи који се у та давна времена отискују на море да би у тесним и смрдљивим бродовима, уз покварено месо и рибу и врућу убуђалу воду, пловили годинама и умирали од зараза, у борби са домороцима или међусобно истребљујући се. Каква је то варљива светлост која бежи пред путницима и води их у непознато? Каква је то психологија која живот у далеким земљама позлаћује и учини га замамним и вредним толиких одрицања? Шта мислиш, говорио ми је један пријатељ у Африци још и данас, да ли људи треба да нам завиде или да нас жале. Још увек има људи који говоре о лаком животу под тропским сунцем и огромним зарадама, и поред радија, телевизије и биоскопа. Они се понашају као да им завидимо. Потреба за лутањем и бежањем од нечега, често уз потребу сталног враћања и поновног бежања, бесмисленог нагомилавања имовине, карактеристика је таквог менталитета који доводи до огромних зверстава, грабежа, али и сазнања. Зашто су људи тражили изворе Нила или Северни пол, зашто се пењу на Килиманџаро или Хималаје. „Путовати се мора, живети се не мора", говорило се за време Колумба.

За трговцима робљем пошли су истраживачи. Читав низ Енглеза, Француза, Немаца, Талијана, Руса продире из Египта дуж Нила, из источних и западних португалских колонија. Понека експедиција је преполовљена, многе се нису никад вратиле. Траже токове река, путеве за трговину,

Белгија оснива своје географско друштво, краљ Леополд, који га је основао, подржава и америчког новинара Станлеја, који је пошао као савремени новинар модерног света, за сензацијом дана, тражећи несталог енглеског истраживача Ливингстона, а вратио се и сам као фасцинирани истраживач Африке. Најзад, пошто је више пута избегао смрт од глади, изнемоглости, постаје агент белгијског краља Леополда. И тако, у залеђу португалских колонија, на белим површинама афричког континента, беглгијски краљ долази до приватног поседа, већег осамдесет пута од своје сопствене земље. Скоро истовремено настаје трка разних агената по непознатој Африци. Браза са севера јури према реци Конгу за рачун Француске, Сесил Род на југу ствара нове поседе енглеске Круне. Беле површине на афричком континенту нестају.

Јесу ли чудесни пустолови Браза, Станлеј и Род у брзини, журећи да што пре од афричког колача за своје земље одсеку што већи комад, створили нације, језике, економске целине, менталитете. Је ли Замбијац, који се на граничном прелазу Заир свађа са службеником царине који га не разуме, пошто он говори енглески а цариник француски, можда члан истога народа, па чак и истога племена као и његов саговорник. Када ћемо сазнати који су дијалекти заиста Банту, а који имају друго порекло. Свега тога је било и има још увек у Европи, ту међу нама, али смо на то тако навикли да и не примећујемо сличне контрадикције које се појављују свуда на свету. Један део племена Балуба из Шабе, који се, вероватно због глади, преселио на север, сукобио се у сецесионистичком рату који су изазвале белгијске компаније са другим делом племена.

Колонијална власт утиснула је свој жиг на освојене земље и створила вештачке јединице, често исто тако вештачке као и наше европске, које ће још дуго показивати извесно јединство. Шта ће бити са бившим Португалцима у Анголи и Мозамбику?

Колонијализације су мењале своје лице. Плантаже, као у Западној и Јужној Африци са земљорадницима и сточарима из Европе, замениле су трговце, а њих опет наткрилиле су индустријске и рударске компаније. Ове последње су се релативно слабо интересовале за пољопривреду и сточарство, чак и белих досељеника, а поготово за заостале привреде домородаца.

Најзад су Белгијанци отишли. Конго је постао слободан и добио ново име Заир — река.

*
* *

Једне вечери изашао сам на пут који се одваја од друма за аеродром од Лумумбашија, да бих видео место где кажу да је убијен Патрис Лумумба. Био сам сам у бескрајној вечерњој савани, под огромним заирским небом које сам толико заволео, које ме је нагонило на размишљање и изазивало извесну језу и стварало доживљај пролазности живота и релативности свега онога што сам знао и веровао и што сам учио. Слично се човек осећа неки пут и на гробљу, док у тишни чита надгробне натписе који га подсећају на давно минуле судбине људи. Са својим знањем о националности, језику, економици, мерилима вредности, више нисам знао шта бих почео. И у мислима, као што се цвеће доноси на гроб милог покојника, у мислима сам просуо пепео остатака многих ранијих знања и убеђености. Фетиши као да су тога тренутка умрли. У том тренутку видео сам да су та знања и ти ставови отварали пут ка надменој агресивности оних који су људе делили на културне и заостале, а и до онога што бих назвао лажним саучешћем.

Сетио сам се, тога тренутка, Монтескјеове максимално скраћене историје: „Живели су, патили су и умрли су". Данас бисмо ми можда још додали: „Надали су се бољем и борили се да га остваре". Зато је вредело и вреди живети, а понекад и умрети.

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

„ГЛУХОТЕ" МОМЧИЛА НАСТАСИЈЕВИЋА

Глухоте су најхерметичнији Настасијевићев циклус песама. То је циклус, каже Светлана Велмар-Јанковић „који се, нема сумње, најмање лако чита; који се најмање разуме, чак и као наговештај". Тешкоће почињу од наслова; и сама реч „глухоте" тражи тумачење. У Вуковом *Српском рјечнику* за латинску реч *surditas* дате су две наше: глухота и глухоћа, односно глувота и глувоћа. У нашем језику, међутим, те две речи нису потпуни синоними. Глухоћа означава извесну телеснуману слуха. „Глухоте значе тишину у смислу безгласја, неисказивости", каже у студији о Настасијевићу Едвард Гој. Реч „глухоте" најбоље може да осветли идиом *глухо доба* који означава време највеће тишине, негде око поноћи кад све спава. „Говори се да у глухо доба највише излазе вјештице и остале којекакве авети", каже на истом месту Вук. Настасијевићев наслов означава сигурно песме које су посвећене таквим тишинама. Песме тишине су преблага реч за њих. То су песме о муку и песме мука. Или још степен више у појму ћутање: песме о глухом и глухе песме. Али и песме глухог доба кад је човек најближе свету с оне стране: песме ноћне инспирације, песме ноћнице, дакле. Немогуће је тај наслов превести другим речима. Оно што означава у сваком случају је кореспонденција са ванчулним, ноћним, метафизичким. Није случајно да долазе после циклуса *Бдења*. И оне су бдења, али бдења кад се отвара свет ванчулног.

Светлана Велмар-Јанковић анализирала је VI песму тог циклуса. Њена анализа вођена је аргументовано и блиставо: на више места у песми разоткрила је јазове ћутања или „мукове белине" између стихова и појединих речи. Кад каже за ту песму да „представља покушај да се извесни садржаји ћутања изразе језиком који је најближи ћутању; језику који неће да превазиђе мук белине него му се непрекидно враћа", то може да важи и за остале песме циклуса и може да важи као њена основна теза. Њен текст је засада најбољи и једини прави рад о семантичкој вредности ћутања у књижевном изразу Момчила Настасије-

вића. Пре ње је Новица Петковић у Настасијевићевом језику, превасходно ових песама, видео „покушај да се одбаци Реч-симбол и прихвати РЕЧ-БИЋЕ". Те две тезе не противрече једна другој; у ствари су комплементарне. Оне, заједно, много шта у Настасијевићевим песмама овог циклуса могу да објасне, пре свега сам његов језик. Али и доста да оставе неразјашњено.

Настасијевићев језик ових песама само је корак даље од *Бдења*. Кад се уђе у језик прва три његова циклуса, релативно је лакоући у језик и технику овога. Јављају се и овде архаизирани лексички елементи, елипсе, инверзије, параномазије, парадокси; насиља су још већа. Ево, за пример, треће по реду, најкраће песме:

Знам,
по стрелицом је таме,
те и у камену раздани.

И замукнув ли,
зраком то незнани
заведри дан.

Чак и кад се кроз све језичке замке прође, остаје у самој тој песми, и у другим, нешто неразјашњено, нешто неразјашњиво. То неразјашњиво у овим песмама, што није само у језику и у песничкој техници, отворио је као проблем Миодраг Павловић: „Можда, каже он, тачније познавање основних премиса овог циклуса омогућава да се смисао појединих стихова овде и у другим песмама циклуса боље схвати. Али у овом случају ми до тих премиса нисмо успели да дођемо ни до данас". До њих нису дошли ни Новица Петковић ни Светлана Велмар-Јанковић. Цитирајући стихове из VI песме Петковић је написао: „Ево силе која је дала и сатрла његов дивни језик, јер кад је преелиптичан, он је тешко разумљив, па чак и неразумљив". Ту силу, преелиптичност, Настасијевићеви критичари су често успешно савлађивали; Велмар-Јанковићева је много учинила да се на неким местима дешифрује и оно неказано у песмама, само ћутање. Остале су недешифроване саме Настасијевићеве основне премисе тог циклуса, дакле ставови на којима су те песме засноване. У *Глухотама*, као и у *Бдењима*, главни „јунак" је не мелодија, не форма стихова, већ још више мисао, идеја: оно саопштено или наговештено чему је у песми све подређено. Зато у интерпретацији тог циклуса тежиште треба ставити на то главно, што је у премисама садржано. Те премисе се, међутим, из самих песама тешко могу ишчитати, јер се оне у њима налазе само као референце. Али се могу реконструисати уз помоћ есеја

објављених у исто време; за њих су песме тог циклуса везане пупчаном врпцом.

Другим речима, то значи да се до одгонетке његове, „стварне речи" у песмама *Глухота* може доћи тек преко одгонетке његове „стварне мисли". Реконструкција мисаоног садржаја тих песама не може да замени њихову интерпретацију и интерпретацију циклуса као целине. Али може да да „основне премисе" за читање тог циклуса: да осветли само једну његову димензију помоћу које се затим могу осветлити и остале.

Основна тема циклуса је човеков (песников) немир, тежња ка лепоти и ка изједначењу с бићем. Развија се у десет песничких целина, тј. песама, које, парафразиране језиком прозе, изгледају овако:

I песма: Шапат а не вапај могао би можда да смири овај неспокој у мени. Кад би се (вапај) и до неба чуо, утолико би теже падало ово ћутање у срцу. Зато нек то срце муком мирује, нека се у камен претвори.

II песма: Отврднуло је срце, па ипак чудно уздрхти: унутрашњи напон може да преврши. Само једна кап да падне, тај напон, толико јак, неизречје би претворио у реч. А реч би (јер је толико страхобна) смаком потопила и створове и твари.

III песма: Све се, међутим, може разбистрити кад се прожме стрелицом таме. И кад се заћути за зраком који долази из незнани (из таме, тајне) може све да се разјасни.

IV песма: Велико једно срце које куца муком (које живи у ћутању) тежи увору, тамо одакле све извире, као што биљка тежи клици: то јест ка оном незнању (које је једнако апсолутном знању) где се све знало.

V песма: То велико срце одлази свом смирају као што сунце залази у ноћ, одакле се и рађа. И заустави ли се тамо где одлази (у „пођај") наћи ће свој смирај.

VI песма: Зато што ме лепота заслепи, постајем нем. Утолико више имам потребу да говорим, „јер смаку до у корен смем", јер смем да се са њом изједначим. Ћутањем о њој постајем још веће ћутање: зато будан дању бдим над њом. И кад год ка њој полазим мој пут буде пут ћутања.

VII песма: Ти лепото, лек си, а ипак гњилим у срцу због тебе. Не делујући („кротином") и камен раствараш.

И зато што си лек, кад се појавиш — топло буде свима, а мени, који сам твоју истину искусио, од тебе зима је, страх ме је. Зато те сам и болујем.

VIII песма: Ако си ти лек, онда ми утолико пре лека нема. Јер тежећи теби, у овом ћутању расточавања, ка твом привлачећем извору, знам и за твоја рађања из таме. А то ми пре смрти доноси уништење.

IX песма: Уколико сам ближи теби утолико сам ближи и смрти и утолико је привлачнија светлост која наноси бол и од које све постаје тамно, црно.

X песма: Ал хоћу баш то: да откријем живу рану у себи. Она ће у паклу овом земаљском, чулном, да ми донесе рај. И ћутању овом спознавања лепоте да нема краја. Нека за благослов њен, ја овоземаљски, чулни, будем навек проклет.

Готово ништа у тим песмама не гласи ни близу слично овој нашој парафрази. Она је, у ствари, репродукција једне, мисаоне, димензије тог циклуса, унапред осуђена да једностарано „осуши" његово значење. Други аутор би, разуме се, другачије те песме парафразирао. Али не у оном битном, у мисаоној структури циклуса. Јер свака од ових песама у циклусу има своје место, па и идеје у њима имају свој след. *Глухоте* као целина (а види се из овог „превода" да оне нису циклус већ поема) осветљавају се структуром тих идеја. У распореду и међуодносу идеја је кључ за разумевање циклуса; кад се тај кључ („основна премиса") пронађе, приступ интерпретацији је омогућен. Поготово ако се та основна премиса још више осветли уз помоћ есеја.

Главни појам у том циклусу је лепота, а основна изражајна форма парадокс.

Парадокс се јавља у свим песмама *Глухота.* И то не као спорадична стилска фигура, већ као доминантни облик мишљења и саопштавања. Најчешће прожима целу песму. Овако, на пример, гласи прва строфа пете песме:

И знам,
велико, тамом једно,
рођају заходи сунце.

Необично је у тим стиховима и да је сунце „тамом једно" и да заходи свом „рођају". За емпиријску свест такви искази изгледају бесмислени и противречни, чудни и нео-

бични. „*Парадоксом* се назива мисао која на први поглед изгледа противречна, а која је у ствари дубоко тачна и истинита", каже Драгиша Живковић. Више него иједна друга стилска фигура, та „фигура мисли" како је класификује реторика (насупрот фигурама речи), захтева од читаоца интелектуални напор да до стварне мисли, тј. до стварног значења парадокса дође. Оно што је на први поглед противречно или бесмислено показује се након тог откривалачког напора као дубоко тачно и истинито. Процес „дешифровања" парадокса сличан је процесу одгонетања загонетки; право значење исказа није дато; оно тек треба да се пронађе. Парадокс је истовремено и екстремна форма елиптичног изражавања. Парадоксални исказ садржи, у ствари, две равни значења: прва је она површинска, коју образују речи у свом непренесеном значењу. У тој равни исказ делује бесмислено или контраверзно. Друга је раван „унутрашња, дубинска"; њу образује пренесено, стварно значење парадокса. Оно је из текста изостало, тј. оно је у тексту само негативно присутно. Њега треба тек докучити, дозвати из ћутања. Другим речима, то што је стварна мисао парадокса налази се у прећутаним речима, а имплицираном испред привидног бесмисла или контраверзе које те речи образују. Ћутање парадокса, према томе, није ма какво ћутање; то је речито ћутање, ћутање које говори. Оно се увек уз известан напор може претворити у говор. Али се оно никад не може сасвим преточити у дискурзиван говор, јер се тиме губи његова оштрица којом се противречности осветљавају. Парадокс је најефикаснији кад се у пуном смислу схвати, тј. кад се његово „унутрашње" дубинско значење појми не кроз превод речима, него у свем обиму његовог речитог ћутања.

Парадокс се код Настасијевића не јавља први пут у *Глухотама;* јавља се у изразитом виду већ у *Песми фруле* (1925), у првом дистиху: „Фруло, што дах мој радосни / жално у доњи разлеже", а у *Бдењима* је доста чест. Парадоксална су и понашања неких његових јунака у приповетка ма и драмама: његови јунаци често поступају супротно од очекиваног, супротно од логике мотивације. Бранкица из *Недозваних,* на пример, полази с Мазулином до капије; читалац у том њеном поласку види намеру да се уда за драгог јој човека, али се она изненада враћа да пати уз брата. Парадокс је, дакле, форма Настасијевићевог литерарног стварања. У *Глухотама* он је доведен до крајњих конзеквенци: прожео је цео циклус. Његово израстање у доминантну форму није случајно. Напуштајући идеју о матерњој мелодији као суштини књижевног израза, идући смером изражавања мисли, Настасијевић је природно све више усвајао парадокс. У парадоксу се, у ствари, реализо-

вала његова амбиција из програмског есеја *Неколико рефлексија из уметности* да се кроз „кору" доспе до „језгра", тј. да се кроз привид доспе до суштине. Парадокс му је, сем тога, у *Глухотама* омогућио да каже „стварну мисао" која је за њега говор ћутања, говор нереченог.

Реч „лепота" се у циклусу свега двапут помиње: у VI и VIII песми. Наша парафраза, међутим, показује да је тај појам непосредно садржан у свих последњих пет песама. Кад се, рецимо, на почетку VII песме каже: „Лек си, / а гњијем у срцу", јасно је, после претходне песме, да се субјект то обраћа лепоти, њој каже да је лек. На сличан начин она је присутна и у последње три песме. Али се тај појам не рађа одједном у VI песми; његово обелодањивање овде припремљено је већ у првој половини тог строго конципираног циклуса. Разрешење неспокоја, који се као проблем отворио у I песми, довело је, у VI песми, до обелодањивања лепоте. Та песма је зато у циклусу кључна. Њоме се бавила у свом есеју и Светлана Велмар-Јанковић. Она у целини гласи:

Лепота јер
заслепи ме,
и нем.

Дубље то,
болније тим,
животом бих те,
муклим овим неспокојем рећи,

јер смаку
до у корен смем.

Ал мук тобом сам све већи.
Глухо те у ноћи ове,
у дневи бдим.

И на стопу ми
тобом замукне ход,
и муклу путању грем.

На ту песму се највише у својој критици збирке *Пет лирских кругова* окомио Буро Гавела (1932). Писао је:

Његова (тј. Настасијевићева — П. М.) неразумљивост није у његовој дубини, нити она долази са дна тајног вира недогледног надахнућа. Напротив. Она је већином чисто формална, понекад и са мало озбиљности, каприциозна и натегнута. Зато је на много

места у његовим строфама врло јасно: због чега је у њима нешто врло нејасно. Зашто се морало ово рећи баш овако:

„Лепота јер
заслепи ме, и нем"

што треба да значи, ако смо добро одгонетнули: кад ме лепота заслепи постанем нем. Из овога „превода" види се да ту нема никаквог откривања, и из њега се не види да ту има ишта свежег и новог. То исто у основи, поред осталих, рекао је Ујевић давно са много више јасности, али и са много више снаге и емотивне искрености: „умрећу ноћас од лепоте".

Зашто се морало баш овако рећи, како је то Настасијевић учинио, а не онако као што је Гавела мислио да треба, објаснила је Светлана Велмар-Јанковић у свом есеју веома разложно. Мукови белине између Настасијевићевих речи и стихова смисаоно су, по њој, функционални, никад случајни. Каже она (а целу њену суптилну анализу немогуће је пренети):

Лепота јер. Ове две речи у првом стиху, ни прва тросложна, ни друга једносложна, не показују никакву тежњу да се између себе вежу, да превазиђу мук белине који их раздваја: по значењу се не могу приближити, а ритмом и звуком се удаљују... *лепота* ни у ком случају не очекује *јер*, ни по значењу, ни по звуку, ни по ритму... Тако у првом стиху речи *лепота* и *јер* остају удаљене једна од друге, усамљеније у тој удаљености но да су саме; истичу ћутање белине која их дели исто колико и то ћутање истиче њихову удаљеност. Тако удаљене, укопане у белинама, ове речи делују као врло тешке: свако слово, сваки глас има своју тежину која вуче ка дубинама ћутања из којег се реч откида.

И друге стихове те песме Велмар-Јанковићева је помно анализирала, често не само реч по реч, већ и оно између речи: белине. Оставила је, међутим, по страни од анализе начело парадокса које је спроведено у самом том повезивању речи које једна другу не дозивају нити очекују. И оставила је нерасветљену главну реч те песме, реч *лепота*. Код ње та реч, тај појам заправо, нема специфично значење; мисли под њом лепоту у свакодневном смислу. Појам лепоте у овој песми, међутим, за Настасијевића има друго значење. Тај појам израста у његовом систему мишљења још од записа из 1915, а близак је оном Платоновом поимању лепоте као највишег добра и највише истине. За Настасијевића је лепота значила, током развоја, и највишу тајну, и саму надстварност, и пантеистичког бога, и апсолут и бит бића. Нема зато право учени теолог Ђорђе Ј. Јанић кад у

тексту *Бог у поезији Момчила Настасијевића* каже за његовог бога да „то ипак није био онај Бог каквог је насликао Мухарем Первић када је написао да „. . . његов бог није ништа друго него Лепота и слутња о њој" ". Настасијевићево поимање бога мењало се током времена и није исто у свим његовим фазама. И Первић и Јанић греше кад неко од тих његових схватања апсолутизују, узимају као једино. У есејима са почетка тридесетих година (сем есеја о Достојевском) хришћански бог је сасвим ван оквира Настасијевићевог мишљења. Ни у циклусу *Глухоте* њега нема. Постоји само тежња да се нађе смирај, а смирај се може наћи у изједначењу с бити бића која је истовремено и добро, и истина, и лепота и слобода. И само у додиру с бити бића (са самом лепотом) може се заслепети, потпуно заћутати. Јер се тада долази до „стварне мисли", до апсолутног знања (тј. до апсолутног не-знања), до утапања Ја у Не-ја. Тек кад се схвати да је кореспонденција са тако поиманом лепотом прави предмет, тема песме, можемо се наћи на путу да је истински схватимо. Таква се лепота речима не може изразити: може се само доживети ћутањем, тј. сугерирати кроз белине, неизречја и кроз парадоксалну тежњу да се она муклим неспокојем искаже. Да би се отворио пут ка њој, речи не могу бити „пословне", „саобраћајне", већ морају бити „стварне": не средства општења већ и саме на фону белина оживљене као речи-бића, стварне као што је све стварно.

Песма Тина Ујевића, из које Гавела наводи онај стих, има очигледно другачије поимање лепоте; принципијелно је и на други начин организована. Гласи:

Ноћас се моје чело жари,
ноћас се моје вјеђе поте;
и моје мисли сан озари,
умрећу ноћас од љепоте.

Душа је страсна у дубини,
она је зубља у дну ноћи,
плачимо, плачимо у тишини,
умримо, умримо у самоћи.

Реч *лепота* је у овој песми најближа значењу речи *блаженство*. Тренутак интензивног ноћног блаженства-озарења, песник је хиперболисао до оног чувеног узвика: умрећу ноћас од лепоте! Такав лирски тренутак мало песника успева да изрази. Па ипак је тај тренутак емпиријски схватљив; друга Тинова строфа чини очигледним да та искуства нису ни необична ни дубока. Зато су и конвенционалном песничком техником била изразива. Речи у тој

песми служе као симболи а не постоје као речи-бића: једне су за друге везане према задатом строфичком и метричком обрасцу. Белина међу њима нема, а нема ни могућности ни потребе да се мимо речи, белинама, ћутањима успостави кореспонденција с лепотом, јер сам доживљај (објект песме) тако нешто не захтева: за његов израз довољне су речи. Оно што Настасијевић каже: „јер смакУ до У корен смем", што на његовом есејистичком језику значи да сме да се изједначи с бити бића, да престане као јединка да постоји, на то Тин у овој песми и не мисли, те је ван његовог видокруга; његов додир с лепотом никако није „ход у неходе".

Поредећи Настасијевића с Новалисом, Миодраг Павловић је поставио и питање његовог искуства трансцендентног. „Трансценденција је више његова одлука и опредељење, него стварни домет његовог искуства" каже он. А под трансцендентним он подразумева стремљење „ка оном „тамо" ка недоходном и недоступном". Светлана Велмар-Јанковић, која наводи ове његове речи, очигледно се с њим слаже: узима их и као потврду за свој став. Кад се основне премисе *Глухота* дешифрују, ма и уз помоћ есеја, намеће се супротан закључак: те песме, та поема, заправо, као целина се и не може друкчије схватити, већ као кореспонденција с трансцендентним, метафизичким, у једном специфичном смислу: оно „тамо" је и његово искуство и његово опредељење.

КРСТО ШПОЉАР

РИБА КОБИЛА И ЦРНА ВОЈВОДИНА

Откако је Мариоара отишла, вријеме је за мене изгубило своју вриједност; постало ми је свеједно стоји ли, помиче ли се или се, насупрот, што је брже могуће расипа, руши у црну предвечерњу прашину, растаче у зеленом или пак наранчастом обзорју. Понекад сам осјећао горко и презриво уживање пред том небригом за вријеме и ускоро сам заборавио да, као остали војници из ескадрона, бројим дане до допуста или повратка кући. Какве ли разлике! У оно вријеме кад сам љубио Мариоару, било је још посве јасно да нису претргнуте све нити с мојим бившим опстанком. Тада, као и прије, нисам се устручавао од празног и меланколичног сањарења о путовањима у западне земље, о књигама што ће ме, тек отиснуте и свјеже увезане, дочекати у књижарама и на полицама библиотека, о сумрацима на каванским терасама београдским, загребачким, или о дивном тренутку сутона који ће ме затећи на љетном испусту неке каване, одакле се пружа поглед на фасцинантан римски, паришки или венецијански трг. Понешто неразуман у такву нереалном уживању, чак сам допуштао себи да маштам и предвиђам сусрете с новим љубавницама, спретнијим, разблудњијим и довитљивијим од ове куштраве циганске козе Мариоаре. Насупрот томе, сад сам распознавао, а то се распознавање јављало брзо и одрешито као дивље подофицирске заповиједи, да се све оно што се обиљежавало као мој живот прије уласка у војарну самим Мариоариним нестанком, почело доимати као да се одиграло давно, у некој неодређеној прошлости, или, што ми се чинило истинитијим и вјеројатнијим, било дио неке приповијести коју сам прочитао с претјераним уживљавањем у туђу збиљу, па страхујући од могућег разоткривања једне такве белетристичке завјере, одбијао сам потражити оно што би ме побудило на слободно и нескучено маштање о том свом прошлом времену које треба наставити кад-тад. И сама изненадна помисао да би оно могло опстојати, као и то да би се и Мариоара могла вратити у бања-Јаношеву крчму, изазивало је, сад након неколико мјесеци ове отуп-

љености равне срећи, дојам неке неприлике, незгоде, па чак и бола, као да ми је нетко дивљачки стегнуо руку или посегнуо за срцем за које уопће више нисам марио . . .

Заиста, не могу је замислити, ту Мариоару, ни на којем другом мјесту, осим у задимљеној и слабо осивијетљеној крчми баће Јаноша; ту смо, у тој новоотвореној приватној угоститељској јазбини, заправо нечистом бирцузу, зими навечер, прије повратка у војарну, испијали слатку кухану ракију или мађарску барацк палинку, безумно празнили фраклиће с плавичастом текућином. Случајно, или је то судбина помно изабрала, те зиме, чим су започели мразеви, а лед и смрзавица стегнули грудве блата на зимско-црним банатским меким путовима, стигла је и Мариоара с осталим румуњским Циганима. Изјахали бисмо из касарне одмах послије праскозорја, кад су леније с голим тополама и липама, а можда су то били и дудови, још тамњеле од ноћи, а већ су ти румуњски Цигани стајали у неразгртаном снијегу испред колодворске рестаурације. Мршава и ситна лица под необично високим и као чаћа тамним овчијим шубарама, у дугим црним капутима, свечаним и погребним, и с бијелим свиленкасто-памучним шаловима дугих тракова, неколико пута омотаним око нечистих и масних вратова, а егеда, цимбал и бас била им је једино видљива пртљага. Или су дрхтали на ситној оцјелнооштрој просиначкој киши што је сипила кроз плавичасту и хладну свјетлост јутра. Нисам могао докучити на који су начин допутовали, како су се успјели провући између бодљикавих жица, преко јаруга, па заварати румуњске коњичке опходње и стријелце из оклопних аутомобила. Чинило се, или су се тако вјешто претварали, као да су стигли првим јутарњим влаком, заједно са сељанкама које на тржницу носе товљене гуске, пуране и црвену мљевену хоргошку паприку. Без сумње, то је био привид, претварање, најобичнија варка! На граничну жељезничку постају од тисућу деветстотина четрдесет и осме није више с истока стизао ниједан влак, осим можда какав необичан влак-фантом којем постојање, то долажење нисмо успјели открити. Пројахали бисмо покрај њих, остављајући их да стрпљиво чекају пред колодворском рестаурацијом долазак пословођа градских хотелских рестаурената и гостионица; тад би живнули, престали дрхтати, брзо су скидали с глава високе шубаре, клањали се као некада пред својим ердељским или молдавским племићима којих више нема и који су нестали заједно с веселим румуњским краљевима. Кад смо поновно, након неколико тједана, јахали колодворским дрворедом што допире све тамо до задње вахтарнице, угледали бисмо у истим капутима, шаловима и шубарама нека слична лица, сад на расквашеној блатноснијежној смјеси испред перона. И по-

новно нисмо успјели открити откуда су стизала та сиворђаста и мршава или жутосмеђа и подбухла циганска лица. Накрају, видећи их тако свечане у поношеним црним али не и упрсканим и заблаћеним капутима, морао сам закључити, против сваке логике, да су на ову кикиндску железничку постају слетали с облака. Кад сам једне вечери прије повратка у касарну посве озбиљно о томе запитао Мариоару, она се није насмејала тој мојој лудцкастој идеји и, као што сам то очекивао, не рече тада у својој румуњско-мађарској и српско-циганској али посве разумљивој лексичкој меласи, господин војник, ти си луд; уозбиљила се, лице јој је постало претјерано уско, одједном мршаво, а очи од страха веће и тамније. Домнуле, капетан! Мариоара ме молила, заклињала да је не испитујем. Одједном глас смалаксао и болан. Она је само глупа циганска дјевојчица и ништа не зна. Баш ништа! Љутио сам се због њеног неповјерења и, загријан баћа-Јаношевом кућаном ракијом, повикнуо сам на Мариоару нека запамти да ја нисам никакав господин капетан, ни друг из Милиције или Суда, ја сам обични војнички ремац који сваког јутра сакупља коњска говна! Мариоара, сад већ ослобођена страха, смјешкала се оним непознатим давним смијешком чаробница, гатара, некаквих дунавских Медеја, посве јасно ми је показала да је прозрела све моје трикове и претварања. У одори обичног војника без чина, Мариоару љуби замаскирани прави царски принц! Нејасни су ми били разлози таква њезина закључивања и у узрочној вези слатке повластице, али због њих, тог површног уживања, нисам, тврдоглаво, као обично, тјерао до краја и присиљавао се на признање, али потајно сам сумњао, опако неповјерљив, да то баћа Јанош Мариоарином љубазношћу плаћа моје бајке о Загребу, понешто измишљене, али свакако претјеране — идилличне описе Црномерца и Тушканца. Под сјену младих стабала или у густо тамнозелено грмље уз црномерачки поток у неко претпотопно, а за баћа-Јаноша златно доба, фрчући брк одводио је, као Feldwebel из топничке војарне код Пивоваре, слатке загребачке пуцице Мицике, Славке и Анкице . . . Окренут леђима точионику, али на њ наслоњен, постајао сам незадовољан, гњеван на самога себе. Умјесто тих прича, све скупа лаж и уобичајена новелистичка измотанција, требало је једном за увијек казати, као онај старозавјетни пехарник, измијешавши његове ријечи с мојим — и подићи чашу, пружити је свом краљу-крчмару. Живио вјечно, мој крчмаре! Буди уистину сјетан! Град, у којем је гроб твоје младости, пуст је, а његова врата уништена пламеном! Баћа Јанош, наслућујући што се у мени збива, тај мали покољ, нагињао се повјерљиво преко дрвена точионика и мокрих чаша. Нисам баш много вјеро-

вао тим његовим похвалама о Мариоарином пјевању, расипнички дијељеним епитетима што су ме требали смирити. У фијакерима с упрегнутим гиздавим липицанерима због Мариоариног гласа, због Мариоариног стаса, сви најпознатији швалери из Новог Сада, Сегедина и Тимисиоара стизали би пред бања-Јаношеву крчму у кикиндска вјетровита предвечерја, зими накићени снијегом, а љети посути црвеним прахом као да су коњи с кочијом касали не путом, већ преко липањских/љетних ливада које су цвјетале црвено као поља рубенс дјетелине у цвату. Да, тако би то било, објашњавао је бања Јанош и сретан и тужан, да се могу вратити оне од прије рата лијепе, давне године! А Мариоара, окренувши се према мени, одмах је открила моје стање, те сумње, заједљивост и нестрпљење; тад би ми намигнула или убацила у пјесму какву узречицу којој смо значење само ми разумјели. Ускоро, а то је значило чим отпјева своју *Hora Mariska,* љубит ћемо се у собици-коморици, запетљани у њезину црвену сукњу, мало изгажену мојим чизмама и понегдје распарану мамузама. Кратак загрљај што воња на моје коње и коњушницу и на неопрана густоковрчава Мариоарина пазуха. Нисам продужавао тај загрљај; њу су већ чекали њени румунски цимбалисти и полупијана публика, војници и шофери, а ја ћу за неколико минута, кад ћу задихан проћи кроз сива врата, угледати испод сухих зимских грана, усред таме, одсјај мједене трубе пуковског трубача који се управо спрема да пред зградом дежурног пука одсвира повечерје. Али Мариоара каква год била, чупава и неопрана, без груди, само с великим црним ареолама око прсних брадавица које ми је стидљиво показивала размичући нечистим прстићем разрез на блузи, била је прави иако понешто на примитиван начин спремљен протуотров за моју глупу војничку судбину.

Баш сам се добро осјећао у крчми код баће Јаноша, у периферијском здању толико истрошеном и гнусном да је побуђивало на краљевска сањарења. А можда је заправо било све обрнуто: можда сам се само заваравао и био тамо, запетљан у своје приче и шарене, богато набране Мариоарине сукње, уистину изгубљен, а моја судбина постала још нестварнија, још удаљенија од самога мене, него што је то била, трајала као живо трулење, у касарни или у оне дане без сунца кад сам одмах иза водника, одјељењу на челу, изјахивао у опходњу, у ледену и црну војвођанску равницу. Ту су ме, као јата дивљих гусака, устрајно пратили сурови и урлајући узвици заповиједи и наређења, као да је та подофицирска дерњава у цијелој тој причи од самог мог опстанка била једина сврховита ријеч . . .

Прошли су мјесеци бљутави као презрело бечејско пиво или коњска мокраћа . . . И у јутра, у сама љетна пра-

скозорја, кад су и врапци неиспавани након кратких липањских ноћи, а роса још држи чврсто прашину, нисам се више, узнемирен као пролетос, очекујући свакодневно Мариоарин повратак, осврtао на бетонски простор испред колодворске реставрације, док су наши коњи пролазили кораком покрај жељезничке постаје. Јахао сам неузбуђен, понешто укочен на седлу, јер ме јутарње сунце није гријало, и као и остали шутљив и мрк, капе дубоко натучене на чело. Понекад, ако бих се одлучио да о томе размишљам, у војарни или овако јашући, почињао сам посве озбиљно сумњати и у само Мариоарино постојање, у оне славне вечери код баће Јаноша и на наше ужурбане загрљаје између пјесме *Doina voda* и оне мени мање разумљиве *Nu ma abandona,* кад Мариоарин глас постаје суров као да је бančила цијелу ноћ, превртала чаше уз буран пљесак, црвено вино и рибљи паприкаш. Измислио сам је, ту Мариоару неопрану али пўти ипак с мирисом ружа, као и цијели онај свој прошли живот пун имагинарних слика те моје фатаморганске галерије: сунчева доподнева на Зденцу живота испред загребачког Свеучилишта или сам домаштао самога себе са чашом campari-a у руци и новим часописом на бијелом столићу под шареном тендом Казалишне каване гдје сав простор сја од блиставих наличених очију мондених љепотица. Неко давно дјечачко сањарење у нереалном колору! А једина трајност, оно што опстоји чврсто и опипљиво, јест моја риђа кобила стегнута црним и масним ремењем, и ова сива војничка одора, изблиједјела и испрана, што, чини ми се, више носи мене, него ја њу!

Ништа, никакво предвиђање, грлице у тополама покрај љетног коњовеза, развезан и неоседлан бијели коњ, није ми дало наслутити да бих за који сат могао поновно сусрести Мариоару.

Коњаници су одјахали касајући укосо један иза другога да их копита коња̂ не би засипавала прашином, а кад сам поправио прекинут колан и поновно оседлао риђу кобилу, већ је одјељење одјахало, утопило се у ружичастом обзорју, а над цестом и ливадама слегнуо се облак златнопјесковита праха. Нисам био нимало забринут. Узјахао сам и одмах скренуо с друма на запуштен сеоски пољски пут. Претпостављао сам да ћу тим скретањем, одмах након што изјашем из багрењака, угледати ивошке куће, и тамо на почетку села, насред травната дворишта омање дрвењаре што ми се, кад год бих пролазио уз њу, чинила напуштеном, али то јамачно није, и војнике мог одјељења како на дрвеном валову испод шкрипаве ђерме напајају коње. Још сам одлучио да због своје плашљиве и хировите кобиле мимоићем салаше. Чим би нањушили коња и јахача, црни и накостријешени пси, пастирски керови, провлачили би се

између дасака или прескакали ниску ограду овчјег тора, бијесно набраних њушки залијетали би се тада, промукло режећи, под ноге коња, али пажљиво и умјешно, као да их не држи њихов бијес, избјегнули би ударац оштрих, на војнички начин поткованих копита. Цијело то послијеподне, или се радило само о уобичајена два-три сата прије сумрака, јахао сам лаким касом валовитим тлом кроз свиленкасто-зелен зрак, свјетлуцав од лишћа багрењака. Пред кобилом је био још дуг пут и нисам је тјерао упропањ, али нисам ни допуштао да њезин кас пријеђе у тром климав корак. А онда, кад сам изјахао из багрењака, више нисам знао гдје се налазим, а моја је риђа кобила посртала.

Сунце је потонуло изненада и нагло, а прашина, што је цијелог дана жуто лебдјела изнад Баната, поља у цвату, постала је гадно сива, преузевши одједном боју мртвог коштаног праха. А можда сунце уопће није потонуло изненада и нагло како сам то установио већ прилично збуњен као да се налазим на прагу неке ненадане и неочекиване незгоде. Ништа позната! До мене не допире ни удаљен звук котрљања сеоске запреге на цести, ни клопарање вјетрењаче с бочарског мајура. Више нисам знао на коју страну треба потегнути уздуж, ти црни кожни ремени лежали су опуштени на запрашеној краткорезаној кобилиној гриви, а риђа кобила као да је открила то моје посвемашње несналажење, немоћ да изаберем свој пут као у оном свом прошлом животу, понијела ме својим дугим и климавим ходом . . .

Пројахали смо преко пространог пјесковитог пашњака, и кућа пред којом се кобила заустависла није била црна од пожара већ од запуштености. Или ју је то сива боја сумрака обојила том мртвом бојом као и мене, моје лице и ту љетну испрану униформу. Прилазио сам опрезно, измучен јахањем и без оне младеначке и здраве радозналости што би ме иначе нагнала да се, у рана јутра кад би ескадрон пројахивао покрај сељачких кућа, осврћем на мала четвртаста окна. Пробуђене нашим касом појављивала би се у плавичасто-прозирном зрцалу прозора лица снебивљивих младих жена у платненим бијелим кошуљама. Те жене, зајапурене и ознојене од сна, или су то биле тек дозреле дјевојчице, доскорашње удаваче, одмицале су завјесе, своје бијеле и ружичасте фиранге, или пак оне шарене од народног веза . . . Био сам неповјерљив према овој кући, старој напуштеној зградурини, али да сам продужио путом, присилио кобилу да поново закаса или да је чак необазриво и лудо потјерам узагрепце, вјеројатно не бих у овој надолазећој тами сусрео никога осим бијесних паса-луталица и ускоро, како би надолазио мрак, тамних меких сјена пољских сова. Иначе, у сунцем обасјаним јутрима, на оваквим

полупустим путовима сусретали бисмо врло често банатске Мађарице које су укочена хода одлазиле с мајура на кикиндску, од расјеченог бостана зелену и црвену пијацу. Са својим рогожарима или цекерима од сламе и сирка, плетеним врбовим корпама, пролазиле су шутљиво покрај нас као да не постојимо, и клатиле у ходу широким, на ситне фалде, набраним нашушуреним сукњама што су прекривале десетак чврсто ушкробљених и чипком израђених подсукњи. Лудовао сам за тим лажногузатим Пирошкама, Маришкама и Илонкама, које су с дрским жаром, а он им се пркосно огледао у њиховим као сјеме од зреле лубенице влажним и црним очима, сјекле с презиром наша лица као да смо нека туђа дивља прљава војска или гнушања вриједна руља плаћеника. На наша питања, не трепћући оком, оком жарким као срце од сунцокрета, одговарале су nem értek szerbül! Понекад сам зауставио коња, причекао да пројаше цијели ескадрон и претварао се да поправљам нешто на седлу или какву важну ствар с коњске опреме, а кад су ми се приближиле жене, нагнуо бих се уз коњски врат, саопћио им врагољасто и намјерно са чуђењем — али ја говорим хрватски! Дакако, било је узалуд објашњавати да сам случајно и без своје воље стигао овамо из оног старог хорватског орсага; само понекад измамио сам смијешак мек као и оне њихове перине испуњене ишчијаним перјем младих гусака.

Та зграда, голема дрвењара око које више није ни вољало старо стајско ђубре, била је највјеројатније једно од оних напуштених здања, богат и пространи мајур некадашњих војвођанских Нијемаца. Нисам хтио ући, закорачити у њене собе, посве мртве, као да бих својим корацима и тешким чизмама с остругама починио гријех, неко оскврнуће. Још прије неколико година, ако се уопће могу ослонити на свој распоред и поимање времена, у тим погољемим просторијама, пјевало се око бијеле каљеве пећи и у свјетлости дебелих божићних свијећа Stile Nacht, heilige Nacht! А онда је једног дана стари Fritz и његов син Volksdeutscher Johann натоварио двоја-троја теретна кола и упрегао тешке возарске коње или мазге, и док је тамо на јутарњем обзорју горјело и грмјело совјетско топништво, кренуо је с гњевом и сузом у оку у altes grosses Vaterland. So ist das Leben, meine liebe Margharetа!

Кобила је давно прије мене примијетила надолазак олује, још онда кад је невријеме било невидљиво и неназочно; постала је немирна и непрекидно затезала улар којим сам је завезао за ограду тријема на чијим сам расушеним даскама лежао клонуо од умора одлучивши да на том мјесту преноћим. Био сам заиста и сувише уморан да бих био забринут. Лежао сам главом ослоњен о седло, а вољ

коњског зноја мијешао се с пљеснивим задахом старе кућерине и густим лепљивим мирисом трава пред кишу. Чекао сам без мисли, жмирећи, да надође сан. Све оно о чему сам желио размишљати указивало ми се као призори из неког туђег свијета, па чак је и сама војарна тонула као титрава кинематографска слика, назочна али не и опипљива. А да нисам застао због прекинута колана или да сам на вријеме пронашао прави пут, сада бих, уз сва могућа краткотрајна лутања и закашњења био на домаку касарне. Бучна је војничка вечера завршена, а ја, како год бих се приближавао војарни, осјећао бих да се сваким дугим и климавим ходом моје посве исцрпљене кобиле празни овај осјећај самоће — можда срећа а можда само продужетак те глупе војничке судбине! Напосљетку ујахао бих кроз широм отворен улаз, сива двокрилна колска врата, и зачуо посљедње звукове повечерја. Погледавши подно разлистаних грана липа и тополa, угледао бих усред таме, као и онда кад сам хитао од Мариоаре, одсјај мједене трубе пуковског трубача. Можда бих уморан и жељан тврдог војничког кревета рекао сам себи или кобили стигли смо кући.

Будио сам се неколико пута ноћу, бунован подизао главу ослушкујући из мрака, густог као глиб, котрљање грмљавине и немирне покрете своје кобиле. А онда је пао краткотрајан пљусак и увео сам своју рибушу под тријем, одмах послије тога успаван свјежином чврсто сам заспао. Одједном сам се нагло пробудио, кобила је немирно зарзала, уплашен коњски њисак! Нисам се још посве расанио, отворио сам очи: није свитало! Склопио сам поновно очне капке, можда још увијек сањам тај глупи сан о румуњској циганској глазби, звукови што се спуштају на мене као да се сливају с крова старог њемачког мајура који звечи од тонова као каква голема глазбена кутија. И посве јасно, кроз звукове егеда и цимбала, зачуо сам Мариоарин глас, оно њезино од каванског дима понешто мукло и храпаво пјевање. Отворио сам очи: не, заиста није свитало, а нисам ни сањао! Сишао сам с тријема трљајући очи тешке од сна и љепљиве од прашине што ме цијелог прошлог дана засипала меким прахом и мијешала се на мојим трепавицама са зноjем и сузама. Она бивша наслућивања одједном су ми се у том свјетломраку јавила као истинита. Цигани су заиста стизали с облака! И сада, под утјецајем вјетра и олује, умјесто да су се спустили као и увијек на бетонску терасу испред колодворске реставрације, подвргнути забуни, насиљу или хиру природе, кроз паучину бјеличасте мјесечине силазили су на кров и надстрешнице старог њемачког мајура. А онда, кад је кобила још једном престрашено зањиштала, слика се посве измијенила. Цигани више нису као црне птице слетали уз лепршање својих капута на

кров ударајући и надаље у цимбале, нити су сједали на димњаке с гудалом у руци и с гуслама под брадом. Одједном сви погрбљени, мени се учини да су неизмјерно тужни, стајали су на узвисини као да су се нашли након почетка успјелог потхвата пред неком упропаштеном ствари.

Ах, Мариоара, Мариоара! Поновно сам, као и некад, уживао распоређујући по устима гласове њезина, за мене необичног облика, имена. Ничему се више нисам чудио; у том времену што тече уз мене попут мртве воде из дунавских канала, све је посједовало свој ток, одређен и свакако природан. Увијек постоји нешто предвиђено за људску судбину: наш полурај и наш полупакао! Али није било времена за подробна размишљања и умносповне расудбе; још само тренутак и Мариоара ће ме препознати и појурити у мој загрљај! То што ће иза тога доћи неће више бити као прије — полутајни и скривечки састанци без ријечи и миловања, а халине моје љубави у том нашем будућем животу заиста неће вонъати попут бијелог лука и ужегнутог јестивог уља, а раскуштрана коврчава коса као петролеј или бензин. Још нисам знао што ћу учинити, напустити војарну, дезертирати, свакако надао сам се да ће ми усуд додијелити некуу обећануу дјевичанскуу земљуу свјежих зелених ливада и жутих пшеничних поља; у мени чудан осјећај неког тајног збиванъа. Ма немој, нешто је у мени одбијало да и надаље срљам, као да сам захваћен пламеном, у ту циганскуу лимунадуу, али мој брод скепсе тонуо је.

Из простора ове свјеже — од сребра и млијека саздане мјесечине што је додиривала сав тамни простор — Мариоара не дотрчи до мене сва топла као крв из жила, али моја нада није посустала ни пред старим и злобним Циганином-свирачем који ми је дошао у сусрет насред дворишта, његово циганско око сјало је црним и зеленим сјајем. Он би купио коња да не упрља своје ципеле од лака. Не, нећу му продати кобилу; био сам стрпљив и благ и нисам се обазирао на његов подли или пријетећи смијех. Гледао сам с очекиванъем у тамну скупину што је с узвисине сишла на пут. Зар ме Мариоара још није препознала? Њезине умиљате продирне очи! Ах, ти тражиш Мариоару! Узвикнуо је старац. Не знам јесам ли га упитао за њу или је вјешто попут вашарског чаробњака погађао моје мисли? Можда је управо и било тако, ноћас је ионако све око мене исказивало некуу своју опчињеност, и ништа више није било немогуће. Старац се превијао од смијеха, а и тамо у тами код разваљене дворишне љесе и остали су се Цигани подругљиво церекали и пијано љуљали тијелом као да су опијени и полудјели од тешке и опаке румуњске zuice. Ту је твоја Мариоара! Великим замахом руке показао је према тамној скупини. Ја теби Мариоару, ти мени коња! И грубо,

да сам све посрнуо, гурнуо ми је у наручје дебелу циганку, а сви остали Цигани још су се гласније почели церекати и ударати длановима по кољенима, очито уживајући у мојој незгоди, изненађењу и несналажљивости. А жена која ме је тако изненада почела љубити по лицу, шаптала је оне исте и мени непознате, неразумљиве ријечи које је изговарала и Мариоара кад би се заборавила у загрљајима: Oh frumos, frumos! Згрозио сам се од тог лика који ме је чврсто грлио нечистим рукама, од те дебеле циганке у Мариоариним шареним сукњама, извлачио сам се из њезина загрљаја и кад сам се успио ослободити/ишчупати, видео сам у сјају невидљива мјесеца на лицу ове густе Циганке оне Мариоарине дугуљасте левантинске очи, обрубљене густом четком трепавица.

Ноћ се није риједила на црном војвођанском небу, риједило се тек облачје обливено по рубовима зеленом свјетлошћу, оном истом бојом што је пакосно сјала у зјеницама циганских свирача; сад задовољно се смијући чекали су да започне свадбена свечаност. И ја сам заиста помислио да морам загрлити ту дебелу и прерано остарјелу Циганку, мој загрљај ослободит ће нас опчињености и чаролије, у то сам почео безусловно вјеровати, и наказна младенка-жаба претворит ће се, кад је пољубим, у прекрасну краљевну из приче. Мариоара, моја драга Мариоара! И већ сам хтио замолити за опроштење ову дебелу Циганку, надувена и масна лица, што нисам тако дуго ништа схваћао и што је не препознајем у том обличју — ах, то грубо и несретно искушавање мојих осјећаја! А можда уопће нема опчињености! Можда сам ја то јахао овом пјесковитом долином не само ово дуго послијеподне, већ годинама или од самог свог памтивијека, а нека друга или другачија, посве различита моја судбина јављала се лажно и обистињивала само у мом замишљају као права правцата утвара. Године су прошле, остарјела је Мариоара, а вјеројатно је и моје лице постало изборано, а необријани образи посиједили. Обузела ме благост и помиреност, био сам тужан једино због тога што више нисам млад и што ми је цијели живот прошао у коњушници или јахајући по прашним војвођанским путовима. Вријеме је прохујало покрај мене, а ја нисам примијетио никакве мијене све док се није преда мном указало уништено лице једне моје, свакако, лакоумне младеначке љубави. Да, бијах увјерен да је једино могло бити тако. Све је прошло у очекивању. И што сада? Још се нисам одлучио, а Цигани су полако, скупљајући своје гусле и цимбале, напуштали двориште смијући се и псујући ме, и моја напуштена и одбачена Мариоара, осамљена тијела и наборана лица, покрила се марамом и пошла за њима. Још је једино стари свирач остао са мном; његове очи више

нису блескале оним зеленим ђаволским сјајем. Или ти можда тражиш ону другу Мариоару? Јадни мој војник! Климао је својом чупавом главом. Она друга Мариоара спава у Тимисиоару с руским палковњиком. La dracu Marioara!

La dracu Marioara! К врагу Мариоара! Псовао сам као преварен љубоморни муж, јадни рогоња, или као насамарен љубавник. С псовкама на уснама пришао сам тријему и, бијесан, запалио цигарету. Сједио сам у некој омаглици у којој није било ни олакшања ни одмора, сан ме уопће није одморио од јучерашњег цјелодневног јахања, осјећао сам умор у свим удовима, тијело ми је било тешко и тупо. Одједном сам примијетио да више не размишљам о Мариоари, нити сам се на њу љутио због тога што љуби неког совјетског палковњика Ставрогина или Свидригајлова. Мислио сам о томе како ћу ускоро напустити коњушницу и војарну. Постало је могуће врло лако избројити дане до мог одласка из војске. Томе сам се врло обрадовао. Било је ту преда мном, на дохвату руке. За неколико дана одложит ћу коњску опрему и оружје, и скинути са себе ову сиву одору. Нисам више био ни збуњен, ни опчаран, а ни толико уморан, уживао сам у првој јутарњој цигарети. Постајао сам разуман. Заиста, к врагу Мариоара! Што бих с њом за неколико дана! Насмијешио сам се испод брка као да се враћам кући након успјешне љубавне ноћи. И заиста није могло више бити далеко од свитања. Помиловао сам кобилу, а онда, као при неком завршетку кад треба одбацити све оно што се до тада осјећало/доживјело, шапнуо сам самоме себи, и то без гњева, la dracu Marioara!

МИЛОРАД ЖИВАНЧЕВИЋ

ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМ У ХРВАТСКОЈ РАТНОЈ ПРОЗИ ПРЕ КРЛЕЖЕ

У хрватској и српској књижевности међуратја добила је ратна тематика свој врхунски израз у Крлежиној приповедној прози. Данас већ класични циклус *Хрватски бог Марс* критика ставља у ред најбољих светских књижевних дела у рату, обок са књигама Барбиса *(Огањ)*, Рена *(Рат)* и Ремарка *(На Западу ништа ново)*. С правом, али не треба заборавити да је други један, мање спомињани хрватски писац, у домену ратне прозе нешто старији Крлежин прекурсор. То је Евгениј Кумичић, коме се управо навршава 125-годишњица рођења и 70-годишњица смрти.*

За хрватске реалисте карактеристичан је уз пренапрегнути објективизам и лични тон, властито искуство видљиво уткано у грађу, иза које се писац натуралиста обично скрива, морални став. Кумичић је још увек репрезентант оне индивидуалистичке и помало рационалистичке концепције човека, која егзистира у хрватској позитивистичкој књижевности реалистичке епохе, а можда је управо у томе драж оне његове прозе која има исповедни карактер. А то је управо ратна проза, писана у првом лицу, аутобиографски записи *Под пушком*.

---

* Родио се у Брсечу (Истра), 11. јануара 1850, умро у Загребу, 13. маја 1904. Син поморца, свршио је гимназију на Ријеци, почео медицину у Прагу и студирао филозофију у Бечу. Две године провео је у Паризу и шест месеци у Венецији (1875—1877), припремајући се за професора француског и талијанског језика, али се убрзо одрекао службе у просвети и сасвим посветио књижевном и политичком раду. Одушевљени старчевићанац, и као књижевник био је догматик-политичар, што је сметало његовом несумњивом таленту. Писао је углавном романе: из градске средине *(Олга и Лина,* 1881; *Госпођа Сабина,* 1884), из завичаја *(Јелкин босиљак,* 1881; *Зачуђени сватови,* 1883; *Сирота,* 1885; *Теодора,* 1889), са грађом из историје *(Урота зринско-франкопанска,* 1893; *Краљица Лепа,* 1902), затим драме: *Сестре* (1890), *Обитељска тајна* (1891), *Послови* (1898), *Петар Зрински* (1900). Уметнички су му најснажнији пасажи који црпе снагу из приморског поднебља, док су велеградски односи сликани оштром црно-белом техником, мада му се не може порећи значај у покушају стварања романа са домаћим градским језичким изразом.

Француски ђак (Матош: „То је први француски ђак у нашој књизи, први хрватски модерниста"), Кумичић је Золин следбеник; није тешко идентификовати његову кључну позицију:

Зола: „Погледајте, како у поређењу с нашим изгледа рад идеалиста, који се ослањају на ирационално, а . . . све дубље тону у метафизички хаос" *(Експериментални роман)*.

Кумичић: „Залијетајући се у лажни свијет имагинације . . . они блуде у маглуштинама и каосу" *(О роману)*.

Писац је и научни радник, који проматра живот оком истраживача, укључујући у сцијентистички принцип одговарајућу теорију. С тим је поступком у тесној вези еволуционизам који се тада јавио у књижевности, заснован на уверењу да се свет ступњевито мења, теоретски образложен у Дарвиновом раду. У Хрватској већ седамдесетих година ученьак Шпиро Брусина пише о Дарвину, и није чудно да рефлексе његова учења налазимо одмах у делима хрватских реалиста (Новак, Кумичић). Међутим, уз сцијентистички Кумичић пре свега следи етички принцип.

Приликом окупације Босне наш писац је учествовао у кампањи као обичан војник. Из тог су времена његови записи *Под пушком,* који за оно доба необичним језиком говоре о једном феномену што се у наше дане зове „мали прљави рат".

У бити пацифиста, озлојеђен због апсурда легализованог убијања и перспективе катаклизме коју рат нуди човечанству, Кумичић је истовремено стеклишки бесан и крлежијански једак у својој антимилитаристичкој продици. Представљајући се читаоцу, приповеда с отровном лежерношћу: „Данас сам посједник ратне медаље. Већ ју имам много година, а још је посве нова, жута, као да сам ју јучер добио. Ја китим своја прса само пољским цвијећем". О Реглементу, војничком светом писму, говори уз сардоничан осмех: „Реглемент није ме занимао. Ја га не бих био читао, ма да није било ниједне друге књиге на свијету". Крлежа, који је прошао кроз исти хонведски дрил, наставља на исту тему: „Вјежбовник и Библија двије су најстарије књиге на свијету. Милијуни и милијуни глупана, које су с проповједаоница црквених научили на мудрост библијску, ти су исти милијуни били истодобно по безбројним касарнама свију континената дресирани криминалним методама овога Вјечнога Вјежбовника у канибалској мештрији нашег времена . . . Све крваво разбојничко искуство ове наше кугле згуснуто је у таком једном вјежбовнику, на који се позивају сви сатници овога свијета, као на неко откривење прамудрости".

Апсурд милитаризма, у коме се праве вредности губе, а бесмислице добијају значај, Кумичић је оцртао потезима

достојним Крлежина претходника. Главни му је зачин при томе хумор, који се неколиким швејковским сценама приближава оној горкој ироније што избија из бурлеске Јарослава Хашека.

Кумичићеви описи су шкрти, али истовремено запањујуће речити, као они наоко нехајни потези киста иза којих се назире мајсторство сликара:

„Силне калужине, у којима се одсијевало црвенкасто небо . . . Над планином извалио се пун мјесец . . . Страшни понори, обрасли мрклом густином".

„Горовит крај, на све стране заковитлала се брда".

„Стерала се огромна равница, пуста и тужна, покривена снијегом као мртвачким плаштем".

Исто тако, просто и малореко, зна да направи и у тај миље уклопи сцену:

„Једни су Мађари тукли Влаха, те се чуо његов јаук, а други су се натезали, да извуку своја кола из блата. Ја похрлих прама Сави у увјерењу, *да ће престати онај јаук и да неће Мађари извући из блата својих кола*" (потцртао М. Ж.).

Управо тако завршава се дневник *Под пушком*, нагло и посве необичним за оно време тренутком преварена очекивања, у коме има много симболике, везане за ондашњу трагичну ситуацију.

Приказ битке нема баш ништа од баталичних макрокомпозиција његова времена, него је сав у искиданим кадровима, као на траци ратног извештача, попут репортажа Лудвига Рена и Егона Ервина Киша:

„Пред нама била густа шума, у даљини до три стотине корака, према западу. Сунце бијаше позлатило вршке дрвећа и блијештило нам у очи. Мухамеданци без прекида пуцаху из шуме. Ми бисмо се придигли малко и одвраћали сви у један мах. Зрна нам звиждаху око глава; сад би зазујила у висини, а сад живо зашумила, зазвриндала, као да ти је над хрптом пукла јака жица. Онај оштри фијук танета сто те пута више мучи неголи прасак пушака и грување топова. Кад ти прелети зрно над главом, као да те нетко убо ножем у ухо. Наша сатнија бијаше у највећој погибељи. Једно зрно пало ми уз раме и забило се у земљу. Био сам увјерен да ћу погинути, и мислио сам: на, још један хип . . . Сва је долина тутњила, чуо се јаук рањених, па се напокон омамих у оној ломњави, у оном заглушном потресу, те пуцах журно у шуму. Цијев моје пушке била се разврућила, понестало ми олова, али нам га други добациваху, па пуцај опет у шуму, прениско, превисоко, како год, само да грми, да праска, да немаш времена о ничему размишљати".

Премда се и у ратној прози Кумичићевој могу открити трагови школе (кад му је смртно рањен друг: „Обришем му крв са сљепочице и нађем рупицу, те метнем у њу мали прст, мислећи у оној узрујаности да ћу помоћи, ако дохватим зрно и ако га извучем из главе"), за коначни утисак одлучан је доживљај. Тај (лични) доживљај плени читаоца аутентичношћу и изванвременском актуелношћу. Јединствен је случај у светској књижевности да интелектуалац, писац, принуђен да стреља недужне људе у рату, описује то у првом лицу. Дакако, то чини Золин ученик који презентира документ, како би узнемирио савест човечанства; али у том опису сав је Кумичић:

„Шутимо и давимо се црним крухом. Мало било, па се лецнемо, опазив десет момака, гдје нам доводе два мухамеданца, оца и сина, које смо заробили . . . Скочисмо на ноге. Капетан нас побројн. Било нас осам. Ја протрнем и погледам Ернеста. Бијаше блијед. Капетан заповједи, како већ оно иде по војничку, да се приредимо за пуцање, а мухамеданцима да сједну на земљу пред нама. То они учине. У срцу ми стине крв, прелете ме трнци.

Гледа нас сатнија, гледају нас они други заробљеници, гледа то сиједи старац, отац и дјед онима који сједе пред нама. Капетан заповједи предстражи, да се приближи оној двојици на три корака. То је по пропису: удаљеност три корака, четворица пуцају на једнога. Замагли ми се пред очима, узмакнем за корак и испустим пушку из руку. Капетан ми напери револвер у прса и гракне њемачки, да сам кукавица. Дигнем пушку и зирнем у оне јаднике . . . Још им сунце сија с ведрога неба. *Наста тишина: пукло је пред нама пусто поље, грозна је муклост зелених шума, око нас пахне кадшто мртвим мирисом траве* (истакао М. Ж.) . . . Окренем лице од оних несретника, да их више не видим живе . . . Мрак ме обавио, сва се природа око мене укочила.

На капетанову заповијед прасне осам пушака. Поље затутњи, јека замније у шуми. Пренем се, дршћем од грозе. Што се то збило? Погледам оне на трави. Оцу је смрскан нос, сину је пробијено чело, пуши се пуста крв. Свалили су се на леђа и протегли . . .

Придигнем главу, обазрем се, чудим се, чини ми се да ме је обмануо грозан сан. Преда мном се црни земља, Ернесто је проблиједио, око мене све нешто чудно брује, мукли шумет продире из шуме, главу ми стиснуо гвозден обруч, горкост ме залила, и гуши ме. Мучим се, да се приберем, да се винем из страшне безданице".

Страшни доживљај има два прстена: спољне и унутрашње напетости („мукла тишина зелених шума" и „грозан сан"). Кад прође шок и крв почне да се хлади, писац

је опет у стању да се контролише, и као пробуђен из транса („из страшне бездане"), враћа се све сигурнијом руком — натуралистичком опису. Намерно груби и шокантни текст има исту функцију као и у позном натурализму империјалистичке епохе, који свесно иде за тим да стужи читаоца, да му предочи протест (Крлежина Књига лирике). У ситуацији где није лично емоционално повређен, Кумичић је у стању да хладнокрвно наслика језив призор, инсистирајући на мучнини до границе садизма. Али писац пре свега мрзи рат страсном мржњом, сам је увучен у најтежу моралну дилему, те драстична потенцирања имају за циљ да збиљу изобличе у стравичну гротеску, каква и јесте рат.

Кумичић и не покушава да разјасни мотиве поступака, јер то у околностима које описује није ни могуће. Суспрегнувши емоције, опет постаје документарист. Лудило убијања потире све конвенције цивилизације, нестају границе између нормалног и абнормалног, ужас смрти постаје апсурд живљења, и тиме се у младој хрватској књижевности пре Крањчевића и Крлеже начињу етичка и егзистенцијална питања која лебде на ивици бесмисла, тако карактеристичног за кошмаре савременог човека и модерну конфузију.

Кад се дочита проза *Под пушком,* постаје јасно да то нису само аутобиографски записи, нити мемоари, како се чинило у почетку, већ новела у првом лицу. Окосница је аутентична грађа, али она је то пречесто и у фабуларним делима. Ако апстрахујемо лични моменат, писац наступа као наратор, каткад као резонер у класичном роману. Кумичићев текст има и структуру приповести, са предисторијом, одговарајућим персонажом, уоквиреном сторијом и новелистичком поентом (Rahmenerzählung). Био је то нови домет хрватске приповедне прозе; остварио га је млади Кумичић, који ће се потом развијати у другом смеру, а достојна ће му надградња у овом смислу бити тек Крлежин *Хрватски бог Марс.*

главара западне цркве са једног медитеранског острва, што је у хришћанству у ствари више него симболично.

Кавафијево оспоравање није било тако агресивно, али није ни у оној мери декадентно како га у неким земљама приказују. Исто тако, Кавафи није у оној мери истргнут из новије грчке традиције и независан од њему савремене грчке културе како то хоће С. М. Баура, а чак је и за целу деценију надживео објављивање панегиричне споменице њему у част од стране атинске омладине. Двадесет година касније, у јеку другог светског рата, Паламина сахрана окупила је ту исту омладину на свечани родољубиви и слободољубиви скуп са кога се чула национална химна посвећена слободи, на речи Дионисија Солома, као што је и Сеферијева сахрана била својеврстан протест и, нарочито, недавна Нерудина. Зато нису у праву они који упорно у поезији гледају само речи и описују само значења, јер је поезија и много више од тога: она је чин, и стварање, позив на стварање, чак и кад је оспоравање, као код Кавафија, или управо онда.

Баура каже да је чудновато како Кавафи верује у човека; а то проистиче управо из древног грчког схватања поезије. Сваки песник има обавеза према народу, а нарочито добар песник. Његова је одговорност огромна. Кад Стеван Раичковић каже

И кад умре он ће у мени
Да труне дуже но у гробу...

то у овом нашем времену, потамнеле религиозне свести а недограђених других моралних норми, скоро суделује у стварању личног односа према смрти, који је, у нас, као ретко шта, недефинисан и нејасан. Не мислим при том на Сеферијеве стихове:

Како умире човек? Чудновато, нико о томе није мислио.
А за оне што су и размишљали било је то као
успомена из древних хроника
епохе крсташких ратова или поморске битке код Саламине.

Мислим, на пример, на колебање око схватања туге и саучешћа. Наш традиционални однос према болу у тузи помешао се, изгледа, с пуританским реалистичним прихватањем смрти. Херодот описује како је у Бабилону био обичај да свако ко је од неке болести боловао изиђе на трг и даје пролазницима савете о лечењу, и у чијој је кући неко умро, ту да се гласно не разговара. Код нашег народа на кући годину дана је висио црни барјак да се зна за несрећу и коледари су ту кућу обилазили да не повређују тугу. У

Америци је данас, у друштву, непристојно упитати за оболелог родитеља неког од присутних, и исто је тако непристојно потужити се на сопствене недаће. То је прихваћен систем друштвеног опхођења, али њихов, и у складу је с њиховим наслеђем. Ствари не стоје обрнуто, макар ми хтели да из таквог понашања које се код нас све чешће „практикује" редукујемо и своја схватања. Прича се да је Пашић запрепастио версајску господу када их је јутром пре преговора питао „Comment avez-vous dormi?"

Исто је, ваљда, и с поезијом: ма колико формално-технички савршена и модерна, ако је епигонство и имитација, значи ако не следи унутрашњу логику средине и културе којој би требало, већ по језику и географији, да припада, она неће обогатити наде и потребе свог народа. То није пледирање за песника необразованог, ‚аутохтоног', самониклог и самоуког, и тако даље. Напротив. То је истицање захтева за што дубљим култивисањем личности, за толерантним широкогрудим односом према свету, без самопотцењивања и улагивања, са пуном свешћу о јучерашњим вредностима и сутрашњем значају. То песника чини у неку руку мудрацем.

Поезија, наравно, мора превазилазити историју, као што књижевност уопште мора трансцендирати и непосредно и посредно дато. Али их не може искључити. Релација између књижевности и стварности, или уметности уопште и стварности, у принципу је иреверзибилна. Стварност може, али не мора имати никакве везе с уметношћу, а поготово ни у колико не зависи од ње. Обрнуто не вреди, нарочито не за књижевност: Коликогод да је посредно обухваћена књижевношћу, у коликогод маленом обиму да је изражена, стварност не може бити из ње искључена. Не би имала књижевност уопште о чему да говори, нити би имала *чиме* да говори. Јер, коликогод се данас, већ до отужности, јадиковало због језика и због његове недовољности и немоћи, сам тај језик је пре свега — стварност. Без тога би можда било неко немушто мрмљање, које се, како негде рече Аристотел, не може изразити написмено постојећом азбуком: agrammatoi psophoi. Али, у складу са семиолошким тумачењем културе, чак је и то мрмљање традиционално, различито формализовано у разним срединама. Ми нисмо од јуче. И што је људски говор у формалном погледу могао да постигне, постигао је јако давно, чим је постао средство интерперсоналне комуникације у друштву, изражавајући мисли, и друго, субјекта, и обележавајући широку скалу датости. Али је садржај, и тада и сада, и увек, његова главна шанса. И једина. Невероватно је зашто се то заборавља или пренебрегава. Уметност није увек подједнако имала такав сјајни трон, није

била намењена вечности, састављало се, и у поезији и музици, тако рећи ad hoc, по наруџби, преправљало по потреби. Музичари неки данас тврде да Моцарт, па чак ни Бах, не би своје композиције, са формалне стране, тако рећи ни препознали у садашњем прочишћеном, „префињеном" извођењу и „вечитом" облику, како ми то мислимо, завршене форме и компактне унутрашње композиционе логике.

Поетски израз и језик свакако нису исто. Прво се мора с муком налазити, можда може бити и ‚недовољно', али ту су у питању нове слике и неочекиване, неуобичајене смисаоне комбинације, а не сам језик као ‚материјал'. Лино Полити у енглеском издању своје *Историје савремене грчке књижевности* (1973) каже да је прва строфа кратке Сеферијеве песме „Негација" „најосетљивијим читаоцима показала да песник казује нешто ново и озбиљно", иако тај ‚нови језик' није био одмах разумљив. Та строфа има четири осмерца, у сваком по две речи, не рачунајући члан и две везе у парним редовима:

На морском жалу скривеном
белом као голуб
жељали смо у подне:
али је вода била слана.

Свих тих десетак речи, поређаних у стихове са римама abba у грчком, део су крајње свакодневног језика, спадају вероватно међу најфреквентније изразе народног грчког језика разних стандарда: улице и морнара, кафане и народне песме, и књижевности. Ничег апсолутно новог у тим речима, уколико за Грке, поред нове атмосфере која се сугерише ритмичко-смисаоном комбинацијом ових речи, није било ново управо то што је тај језик толико обичан, свакодневан, прост и једноставан, што припада управо свим слојевима. Сам Сефери је, поводом додељивања Нобелове награде 1963. године, дао изјаву једном француском листу (Le Figaro littéraire од 2. новембра) у којој је рекао да је он већ са својом првом збирком започео своју животну задаћу да пише „једноставну поезију". То је уосталом изразио и у познатом стиху из песме „Старац на обали реке":

Ја нећу ништа више него да говорим просто,
ова да ми се дарује милост.

Али ‚једноставно' не значи ‚лако'. Грчки песник Јоани Полеми, на пример, био је ‚лаган' песник, а није толико једноставан као Сефери, који је ‚класичан', како каже Поли-

ти. То је она стабилност израза и дисциплинованост формулације коју има, рецимо, и поезија Васка Попе.

Још једну је ствар Сефери рекао у истом интервјуу; наиме — онда, 1931. године, мислио је да се људима неће свидети његова поезија. Иако је додуше требало нешто времена, да се на њу привикну, људи су је чак веома заволели, и певали је уз музику композитора Микија Теодоракија, по улицама уз хармонику, у студентским друштвима уз гитару, у тавернама Плаке уз бузуки. Пре но што сам ја и знала да су то Сеферијеви стихови, научила сам ту песму од једне фризерке у Атини, слушала је на пијаци испод Акропоља купујући ране мандарине у јесен 1965. године и слушала је са атинског радија, који је тада још увек емитовао Теодоракијеву музику. (После ће, годинама, то бити забрањено). У тој тачки се, дакле, сам песник преварио.

То му се догодило и са метром који је, плаћајући дуг традицији, применио у неким песмама из своје прве збирке. По томе ова збирка свакако не би била „Прекретница", како гласи њен наслов. Али је то била по много чему другом. Полити каже да је ту престао „нарцисистички его који је доминирао грчком поезијом тога доба", у трећој деценији овог века, и који је кулминирао у самоубиству песника К. Кариотакија 1928. године. Тај стил и манир критичари зову „кариотакизам". Код Сеферија, напротив, већ у првој збирци, објављеној две године после тог догађаја, чује се константно, као лајтмотив ‚ми'. Али најдужа песма те збирке „Љубавна реч" (Erōtikos logos) писана је у строфама од четири реда, римована, у традиционалном петнаестерцу, који датира још од византијских црквених химни, преко народних балада* и критске поеме „Еротокрит" из 17. века, укључујући и неке новије песнике деветнаестог и двадесетог века (од Солома до Сикељана). Данас сви грчки гимназијалци уче ту песму напамет, али је срећа што је Сефери касније напустио и риму и тај метар, јер, у крајњој линији, нова форма у ствари је и у првом реду — нова порука; тек у другом реду мислим да то зависи од ‚садржине'. Ако би се посматрало у тим релацијама, можда би се однос између поетске ‚форме' и ‚садржине' могао друкчије поставити. ‚Форма' је код, примарни носилац саопштења, енкодирање нове ‚поруке' је у функцији нове ‚форме'. Елементи саопштења или поруке, тј. ‚садржина', могу се ‚кодирати' на разне начине. Тако је, ваљда, руски формализам најмање брига о форми. Тумачен оваквом формулом то је ново саопштење, трагање за новом поруком. Ту новина у форми смањује предиктабилност, тако

---

* В. мој превод и пропратни чланак у Летопису Матице српске, књ. 408 (1971), 9—23.

да већ са тог разлога привлачи читаочеву пажњу и искључује рутинско прихватање и доживљавање. Наравно, уколико је реч о читаоцу поезије, који песму доживљава, препознаје, и визуелно (Ј. Кулум би можда рекао да је песма овде ‚слика'). То је искључено код усмене или говорне поезије. Овде, онда, метричко-ритмички елементи преузимају улогу тог примарног формалног показатеља. Код античке квантитативне версификације, на пример, тип строфе и употребљене стопе самом својом метричком схемом представљао је такву врсту кода. Дабоме, енкодирање овакве поруке у одређеној ситуацији конкретизовано је или обогаћено ‚садржином' речи и ‚смислом' песме, којој би тадашњи слушалац на основу метричке структуре већ лако одредио првобитну намену. Тако није Стравински случајно сматрао да је у уметности битно — препознавање.

Фиксирање извесних елемената дозвољава концентрисање пажње на мањи број других који онда носе максималну информацију. Зависно од ситуације или од намере стваралаца, тежиште информације се помера од ‚форме' ка ‚садржини' или обрнуто.

Код епигона у неком књижевном правцу предиктабилност је велика, отуд чак и при истом ‚резултату' уметничког стварања мањи ‚квалитет'. У таквом случају било форма било садржина могу постати редундантни у смислу у ком се то схвата у теорији информације, те се јавља потреба да се мења једно или друго. Овакав динамичан однос омогућује да се историја књижевности схвати и опише или објасни као процес, својеврстан ланац узрочно-последичних интеракција ‚форме' и ‚садржине' поетског дела ради обезбеђења максималне информације уз смањивање ентропије. Таква историја књижевности не објашњава се онда спољним условима већ на основу самих књижевних дела. Могла би се, рецимо, назвати Inhaltsbezogene Poetik, која је, без обзира колико то могло изгледати парадоксално, заправо формалистичка. Уколико се оваква „унутрашња" метода, комбинована са комплексним историјским испитивањем, поклопи с тим у резултату, испитивани књижевни феномен био би вишеструко осветљен.

Ова сасвим успутна разматрања проистичу из чисто практичне потребе, јер се намеће питање како да се у савременој грчкој поезији одреди шта је модерно. Ово је можда управо време треће ‚прекретнице' у култури и поезији (како то они воле да зову иначе), или можда и четврте, ако рачунамо као прву прекретницу деловања Дионисија Солома тридесетих година прошлог века. Онда је дошла 1880. година, коју рачунају почетком модерне књижевности, па 1931, кад је објављена прва књига песама

тридесетогодишњег Јорга Сеферија, касније нобеловца, под насловом „Прекретница".* Данас Грчка има неколико истакнутих песника различите уметничке оријентације и политичких схватања, али они пре завршавају један период, отпочет пре другог светског рата, него што отварају нови. Стога је, мислим, време за нову ‚прекретницу'.

Шта је било прекретница 1880. године? Између, као што се може претпоставити, академизма и романтизма, с једне стране, и модерног, новог, у европском смислу тога времена. Наравно, то је све било још отежано једном грчком посебношћу, језичким питањем, што је српска култура разрешила одлучније још у Вуково време. Тек, генерација 1880 започела је једним књижевним спором (Роиди — Влахо), једним путописом (Ј. Психари) на демотском језику и једном збирком песама у истом идиому (Нико Камба: *Стихови)*. У тој својој јединој објављеној збирци Камба има и следећу песму „Жало"

Сећам се, јуче сам гледао немирно море плаво,
док су таласи јурећи квасили суво жало.
Данас се око жала, гле, све сасвим, сасвим смири,
а оно без воде се жедно и суво уз море шири.

Море му тако једнога дана пуно живота слије,
сутра га мртвог остави да га зла судба бије.
Чему те сузе? — О, та ја, жало, на тебе толико личим:
једног сам дана вољен, а сутра ме се већ не сете ничим.

„Данас ми у њиховој поезији откривамо много пре мане него врлине: пуна је општих места и шупљих идеја . . . али је ипак својевремено значила прекретницу и, својим обичним, свакодневним темама, ослобођење од романтичарског претеривања и извештачености" сматра Полити.

Палама је ту збирку касније означио као „поздрав новој зори" у грчкој књижевности, а сам је, после Дросинија 1884, објавио своју прву збирку поезије *Песме моје отаџбине* 1886. године. Тад му је било двадесетседам година, и све до своје смрти 1943. године, он је доминирао грчком културом, попут генијалног политичара Елефтерија Венизела, који је водио главну реч у јавном животу.

Поезија Косте Паламе је несумњиво окренута човеку. Англосаксонска критика, која му није одвише наклоњена, сматра да је његова поезија „изразито романтичарска и оптимистичка", за разлику од ироничног и благог Кавафија, чија поезија „једва да је грчка", и Ангела Сикељана који „у суштини остаје веран домаћој грчкој традицији".

---

* О периодизацији новије грчке књижевности в. у мом раду „Спона између традиције и модерног" у Летопису Матице српске, књ. 405 (1970) 50—56.

При том се Казанцаки и не помиње. С друге стране, на пример, лајпцишки речник страних писаца из 1971. Сикељана и Кавафија сасвим изоставља, за Казанцакија не наводи поезију, а за Сеферија каже да није избегао њему „савременим грађанско-декадентним утицајима". Ни једни ни други немају, на пример, напредног левичарског песника Јанија Рица, чији је живот текао између државних награда за поезију и затвора, већ зависно од времена. Историја књижевности, као и историја уопште, тако често пати од разних пристрасности и пропуста, од необавештености до непризнавања.

Код нас је савремена грчка поезија сасвим мало позната. Кад су Исидору Секулић, у једној анкети, питали о утицајима на њену књижевност, она је говорила о уметности какву воли и за пример навела стих једног грчког песника из енглеског превода „а на челу мала црвенкаста мрља где се сва сећања претворила у лед". Стих није само карактеристичан за Исидорине књижевне љубави, већ за грчку поезију тако рећи у целини. Да није било Нобелове награде Сеферију 1963. године, вероватно бисмо ту поезију још мање познавали. Осим неколико песника у *Антологији свјетске лирике* мало шта је директно преведено. Палама скоро да је непознат код нас, па и Сикељано, све до превода Борђа Трифуновића 1969 (*Нафора*, издање Багдале). Сефери је превођен нешто више, са грчког или са других језика, као и Кавафи, који постаје све читанији. По листовима и часописима било је нешто превода О. Елитија, Н. Гаца, А. Диктеја, Рите Буми-Папа, Јанија Рица и других. „Мисла" у Скопљу припрема антологију савремене грчке поезије за коју је, колико ми је познато, основни избор припремио млади грчки приповедач и песник, чест гост у нашој земљи, Коста Асимакопуло. Он је 1970. штампао у Атини и малу али складну антологију наше поезије у свом преводу. Проза је нешто познатија: превођени су романи С. Миривилија, И. Венезија, и, наравно, Н. Казанцакија. Чак је преведена и чувена Паламина новела „Смрт паликара". Драмска књижевност је, ипак, најслабије позната код нас.

*
* *

Овај избор није, наравно, антологија грчке поезије двадесетог века. Недостају многи песници и многе песме. Као и код сваког избора поезије у преводу, и овде је најпре вођено рачуна о самом преводу, чак је у многом случају сам избор песме зависио од могућности и успешности њеног превођења. Паламини анапести се дабоме могу

преводити, али то више нису Паламини анапести. Сикељана и Казанцакија не само што је немогуће, или скоро немогуће, адекватно приказати у преводу са чисто акустичких и лексичких разлога, већ је и непотпуно без специфичних коментара. А то, пре свих, још више важи за Паламу. Р. Катичић (у *Страним писцима)* каже да је Палама створио „свој посебан пјеснички израз, тежак и неприступачан". Сложен израз, сложене теме, бројне збирке и многа песама скоро да онемогућују да се Палама представи иоле достојно. Већина, бар, грчких антологија у преводу то избегава. И једна од најновијих, издана у Америци 1969. године *(Увод у савремену грчку књижевност,* из серије *Увода* издавачке куће Твејн) почиње поезију са Кавафијем, Сикељаном и Казанцакијем. У уводном есеју који је написао познати грчки политичар и философ, социолог и професор универзитета Панајоти Канелопуло наглашава се, међутим, да су четири суверена ума Грчке у двадесетом веку Палама, Кавафи, Сикељано и Казанцаки.

И не покушавајући да направим било какав Паламин књижевни портрет, цитирам неколико његових мисли из разних збирки да се отприлике виде неки ослонци грчке поезије која је дуго стајала у његовој сенци. Јер, како каже Канелопуло, Палама је „богат, пун бола compte-rendu хеленске душе":

„Ишчекивао сам те, сазнање, и ти дође ко чудо".
(1904)

„Тишина. Жамор је лаж, ножеви речи,
погрешка свуда. Песма стиже сваком са звезда,
а сирена је подмукла песма смрти,
ужас и грч је сваки глас одоле,
а Хармонија, сваки, из висина".
(1907)

„Ако је срце чудо, око срца је разум".
(1907)

„Оно што не волимо, не постоји".
(1915)

„Није доста
за истину да блешти; треба и да убија".
(1915)

„Све људско је светиња, све достојно самилости".
(1915)

„И лепо је истина, и истина је лепота".

(1935)

Ова последња мисао у ствари показује главну Паламину оријентацију више од пола века. Апсолутна лепота — за тим је он трагао. Певао је о „вину сна", али је, како каже Димара, начинио синтезу од народне традиције, мудрости запада и савремене науке. Та Паламина лепота је јако сложена, ако се то уопште може рећи. У њу спада и ритам, а можда је, као некад код Хераклита, мера и ритам и изнад лепоте и самих богова:

„Све, чак и оно безбожно, ритам чини светим".

„И Галилеј с његовим звездама, и земља с Еуклидом,
све је то мера".

Палама је умро фебруара 1943. године, само на неколико недеља после своје Марије, скоро као што је и у песми желео „да их смрт походи истог дана". Песника, који је за првог међу живим грчким песницима био изабран још 1900. године, сахранила је окупирана Атина уз фанфаре стихова другог свог, а толико различитог великана: Ангела Сикељана. Паламу и Сикељана је раздвајало много шта, а спајало: родољубље. Егзалтирани Сикељано, кога су својевремено за Нобелову награду предлагали Жид и Клодел, није случајно својим сабраним песмама дао наслов *Лирски живот*. Цело његово дело је у неку руку лирска аутобиографија, у којој је субјект он лично или његов хеленски род и завичај у различитим фазама и временима. Покушавао је да синтетизује паганске митове са хришћанском традицијом и да у активно хеленство укључи културне вредности других народа свог времена. Реализација те његове познате „Делфијске идеје" имала је знатног уметничког и естетског одјека, али политичког не довољно, а њега је економски упропастила. Али се са задовољством и данас, после пола века, наводи да су две Ајсхилове трагедије приказане у Делфима захваљујући и првој Сикељановој жени, Американки Еви Палмер, и његовом сродству са балерином Исадором Данкан, у оном облику како је можда у Ајсхилово време извођена античка драма, са хором ‚који је стварно играо'. Углед Сикељана као песника био је у Грчкој огроман, нарочито за његова живота. За разлику од неких својих књижевних ‚рођака', на пример, Д'Анунција, који је на њега утицао у поезији, па можда и у тим позоришним предузећима, Сикељано никад није допустио да га горчина и разочарање одвоје од вере у човека и одведу

у воде политичког и националног конзервативизма. На пример, песма „Незабележено", у којој се алудира на неки детаљ из Христова живота којег нема у јеванђељима, кружила је тајно за време последњег рата окупираном Грчком већ у октобру 1941. године, и била, по речима Политија, „својеврстан вид отпора непријатељу". Када се 1966. године, поводом петнаестогодишњице његове смрти, писало у Атини о Сикељану као о „новом Пиндару", била је споменута и његова последња порука људима: „Чујете ли ме? Ево мог задњег даха — за вас је: Мир, и мир, и мир!"* И други великан грчког духа двадесетог века, Нико Казанцаки, иако у религијским питањима друкчије оријентисан од Сикељана (био је екскомуниciран из цркве), провео је живот у борби за човеково достојанство, о чему довољно сведочи интернационална Лењинова награда за мир која му је додељена. Попут Д'Анунција под утицајем Ничеа, он се, за разлику од овог, нашао у табору против фашизма. С тим ‚утицајима' увек треба бити опрезан — као да се на основу тога мора закључити. Тако је и са неким предратним надреалистима, на пример са Н. Енгонопулом или са данас вероватно највећим живим песником у Грчкој Одисејем Елитијем. Он је почео као надреалиста, после је опевао страхоте рата, да би у збирци која му је 1960. године донела државну награду за поезију сублимисао разноврсне слојеве традиције, од старог завета и антике, преко црквене византијске књижевности и музике до народне поезије и своје прве љубави — надреалистичког израза. Једна од његових најпознатијих песама је свакако из тог првог периода, окупаног сунцем и прозрачношћу медитеранских острва: „Лудо наролво дрво".

Елити припада оној значајној генерацији која је у Грчкој у четвртој деценији овог века почела преиспитивати и мењати дотадашње навике у многим областима друштвене, књижевне и научне мисли и акције. Данас је од њих ту и Јани Рицо, који је још од најраније младости повезан с левим струјањима и револуционарном активношћу. Као Казанцаки и Елити, пропутовао је многе западне земље и Совјетски Савез, а у својој земљи затваран и 1948. и 1967. године: њему, у концентрационом логору на острву Леросу, тешко да је сунце тада могло бити симбол радости и живота. Није ни чудо што је његова главна песничка књига из 1956. године посвећена месецу, већ по самом наслову: „Месечева соната". Ни Сефери није одушевљен тим сунцем, за разлику од Елитија који му пева хвалоспеве. Сефери чак то доживљава као „анђеоску и црну

---

* В. моје писмо из Атине „Велики бард хеленства", објављено тим поводом у „Политици" од 14. августа 1966.

светлост", чак као симбол смрти, на пример у песми с насловом „Светлост"*

Анђеоска и црна светлост,
грохотан смех таласа на морској цести,
грохотан смех кроз сузе,
тебе поклоник старац гледа
док креће да пређе невидљива поља
у огледалу своје крви,
која породи Полиника и Етеокла.

Није тешко препознати античке елементе у овој песми, чак цитате из Софокла („невидљива поља"), подсећања на Афродиту и Едипа и Хесиодову сагу о морским вилама непријатељицама морнара. Сефери је волео такав поступак: у песми „Лепа Јелена" је дијалог с Еурипидом, и његов стих о томе шта јесте бог, шта није, а шта је између тога. И славуј и сценерија уопште у тој су песми из Еурипидове драме, али је опомена савремена. Да ли је Сефери у тој мери песимиста како му се обично приписује? Можда његова резигнација више потиче од његовог порекла Грка из Анадолије него од дружења с англосаксонском поезијом. Иако је преводио Елиотову „Јалову земљу", он је друго тражио у прошлости, као на пример у песми која као наслов носи име најчуднијег острва Медитерана, „Санторини"

Спусти се ако можеш до тамног мора заборављајући,
глас фруле на босим стопама
што су твој сан превеле у други живот потонули.

Напиши ако можеш на својој последњој школьци
датум, име, адресу,
и баци је у море, нек тоне.

Затекли смо се наги на стењу од пловућца
зурећи у острва док израњају из мора
зурећи у црвена острва док нестају у дубини
у свој сан, у наш сан.
Ту смо се затекли наги с вагом
на којој је претегла страна неправде.

Пета моћи воља без сенке прорачуната љубав,
планови који зрију у подневноме сунцу,

---

* В. целу песму у књизи Ј. Сефери: *Лирика*. Избор, превод и уводна белешка К. Марицки Гаћански. — Београд, НУ „Светозар Марковић" 1972, стр. 36; (Библиотека светске лирике, књ. 3, уредник Ј. Јанићијевић).

ток судбе с ударцем младе руке
о раме
у овој земљи раштрканој без отпора
у овој земљи која је једном била наша
острва — рђа и пепео — тону.

Жртвеници разорени
и пријатељи заборављени
листови дрвета палмовог у глини.

Пусти ако можеш да ти путују руке
овуд по кривини времена с оном лађом
што се дотакла хоризонта.
Када је коцка ударила о шкриљац
када је копље ударило о оклоп
када је око разазнало странца,
и љубав се осушила
у прободеној души;
кад огледајући се наоколо видиш
посвуд пожњевене стопе

посвуда мртве руке
посвуда очи згасле;
кад више чак не можеш ни
смрт да изабереш за коју би волео да буде твоја,
чувши урлик,
чак урлик вука,
твоје право:
пусти руке ако можеш да путују
од безверног се времена ослободи,
и потони
као што тоне свако ко год покрене големо стење.

Та острва која тону, античка Тера, као и елементи античке легенде, Сеферију су симбол унутрашњих стања. У песмама с Кипра и о Кипру то је још највише видљиво: по сопственим речима, Сефери је то острво доживео као чудо и сматрао је да се тамо чудесно још увек догађа. Иако под утицајем Елиота, али и византијских теолога, о анонимности песника („Песник — празнина" из песме „Краљ Асински"), Сефери је своје присуство у поезији ипак обојио благим оптимизмом и љубављу према лепоти и неком мирном тугом због неопходности свега у животу, као код Гетеа („На свим је врховима мир"):

Још само мало
бадеме ћемо гледати у цвету

мермера сјај у сунцу
и таласање мора

још мало,
само мало уздићи ћемо се више.

Носталгија није ништа необично у грчкој поезији, нарочито пред други светски рат: Коста Урани, Д. Андонију и други, а код Костс Кариотакија то је било још много више. Иронија и нихилизам његових стихова њега су 1928. године довели до самоубиства, а грчку поезију до кариотакизма као моде и стила. Чудна је и појава песника Ника Гаца који је 1943. године објавио једину збирку песама која носи име опет по једном острву „Аморгос"

У дворишту ојађенога не рађа се сунце,
само да се наругају звездама измиле глисте
само у мравињацима расту коњи
а шишмиши ждеру птице и мокре сперму.

У дворишту ојађенога ноћ никада не заће,
само избљују крошње целу реку суза
кад да узјаше на псе сатана прође
а гаврани пливају у бунару од крви.

У дворишту је ојађенога око постало суво,
заледио се мозак и скаменило срце
жабље месо виси на зубалу паука
изгладнели скакавци пиште под ногама вампира.

У дворишту ојађенога црна расте трава
само у неко мајско вече подуне поветарац
и један лаган корак као дрхтај у пољу
и један пољубац мора свег запенушаног.

Ако будеш жедан воде, закренућемо облаком
Ако будеш гладан хлеба, заклаћемо славуја
само истрај тренутак да се отвори дивља рутва
да блесне црно небо да процвета дивизма.

Поветарац је био, нестао, изгубила се шева,
лице је било маја белило луне
и један лаган корак као дрхтај у пољу
и један пољубац мора свег запенушеног.

Надреализмом су били захваћени и неки други песници, код нас и они недовољно познати. Поред тих струјања, француских и енглеских утицаја, доста је било и италијан-

ских утицаја, који су у ствари живи још од Солома. Овде је преведено неколико лирских медаљона песника Јорга Сарандарија да се види и ова страна грчке поезије.

А како то на Балкану бива, не виде се прве комшије, иако су нам толике ствари биле заједничке, чак и „црни Арапин" у народној песми. Веома угледни грчки научник Лино Полити у својој историји грчке књижевности недавно објављеној у Лондону, у хронолошким таблицама при крају књиге, и не помиње Први и Други српски устанак, без којих се не може ни објаснити ни разумети грчки рат за независност 1821. године. Као да је једна од првих улица испод главног атинског трга Синтагме немотивисано добила своје име: Карагеорги тис Сервиас, које и данданас носи.

У честим политичким трзавицама и крупним друштвеним променама Грчка после рата стално тражи своје право место. Остаје да се види којим ће се путевима убудуће кретати и грчко друштво и књижевност. Неки песници, осим већ поменутих, увелико су свесни промена. Неки су и добри пријатељи наше земље, на пример О. Елити, Јани Рицо, Ари Диктеј. Овај песник, с Крита као и Казанцаки, веома је плодан и преводилац, са више језика. Преводио је на грчки и поезију Васка Попе. Из његове збирке „Политиа", која је награђена заједно с књигом Ј. Рица 1956. године, преведена је песма „Фестос", везана за краљевску палату са Крита из другог миленија пре нове ере. Веома добро сачуван, овај траг човекова постојања пре толико хиљада година подстиче песника на поређења:

Која ме је тајна коб, из зоне кише у зону сунца
гурнула да пређем? И да ли је то знао бог, када
ме је дочекао са стаблима наранџи и осмесима испод брда;
тамо где још сува, у децембру, древна речица тече,
између црнога жбуња и младих платана?

Све, на месту
том, у зони сунца, било је уочљиво
у своме реду и своме лику и сведено
на моју меру:
брда, поља, река
и млади бог — и, поврх егеричног брда,
град у развалинама. Слика домаћинске пропасти,
знане по земљотресу и рату, и пожару и поплавама.

Постепено се шири, десно од мене, негдашња палата
под мојим ногама. Делови стубова,
зидине и степениште убедљиво су то показивали, а палата је
почела да се уздиже са храмовима, позориштима, са дворанама,
с купатилима, магацинима и одводима за воду,

све то подигнуто по мојој мери, све начињено
за моје безначајне потребе, четрдесет векова
пре мене.

Осим онога што подижем пред собом
с ѵлепшаваним поштовањем, то ми непрестано ѵуши
мој неѵморни пратилац, предео — изабран, ѵосталом,
не с моје стране или од бога, већ од прадревних владалаца,
који сѵ желели да ѵ мѵзици линија и боја
бораве. На шарена врата и враташца
јѵри, блештав од сѵнца и ведрог и ѵмивеног поља,
вечито млади бог, осѵјећѵјѵћи ми
сваки покѵшај да оживим оно што је заѵвек изгѵбљено,
и зовѵћи ме да га пратим и да се играм
заједно с њим са цвећем и с малим бићима пропасти: анемонама
сићѵшним, малецним скакавцима, с коњима богородичиним
и гѵштерима
лењим, ал' стално на опрезѵ.

Биће да је заспао живот овде,
помислих, и сада живим ѵ његовом снѵ и посматрам
пропаст тог живота, не ѵчествѵјѵћи, безбедан, док ми је скелет
одевен за сваки случај ѵ своје бирано месо.
Али нешто, изненада
ЗАБРАЊЕН ѴЛАЗ, над неподесним отвором
још ѵвек насељеним ноћѵ, тишином, Хадом,
привѵче ми поглед и силан терет навали
мени ноћ и тишина и смрт: и без
обожавања пропаст. Рѵшевине ове и гробови раскопани
ови, који нисѵ сварили смрт све до краја, нисѵ Фестос
већ Лондон, Москва, Париз, ја и моји идоли
и моје идеје, моја настојања. И младалачки тај
боѓ, који ме је дочекао толиким осмесима и стаблима наранџи
који је непрестано ѵз мене, гостољѵбив ведар
и отмен, дочекивао је и оне прадревне владаоце, прѵжајѵћи
им мѵзикѵ предела да ѵ њој бораве,
не занимајѵћи се за оно што ће бити сѵтра.
Дан-данас, блистајѵћи од сѵнца,
и од поља, од неба, постоји стално, овде, да нам прѵжи
своје ѵслѵге, отмен и добре воље, нама свима, с искиданим
живцима или с незаситом радозналошћѵ, не занимајѵћи се
откѵд смо, кѵд идемо — зато што све зна, оѵсталом.

Да ли ће и најмлађе грчке песнике привлачити истраживање историје и осмишљавање прошлости ѵ тој мери као старије — остаје да се види. Из множине најновијих антологија млађих песника за странца је тешко да ѵочи кретања и опредељења садашњег тренѵтка. А како је нама

и та ‚старија' поезија доста слабо позната, засад боље да се задржимо код ње. Нарочито у јубиларној години Летописа Матице српске, чији је оснивач Ђорђе Магарашевић некада тако амбициозно замислио много интензивније везе између Грка и нашег народа него што се то после њега у књижевности остваривало.

Септембар 1973—април 1975.

ИЗ САВРЕМЕНЕ ГРЧКЕ ПОЕЗИЈЕ

КОСТА ПАЛАМА (1859—1943)

БОЛ СВОЈ НЕМОЈ ДА ОСТАВЉАШ ОВДЕ

Бол свој немој да остављаш овде!
С материнском га бригом отпреми онамо
где се налази живот и сан, далеко, горе.
А после га пренеси, пресади му корен
тамо, с ону страну, у земљу тишине,
прикупи га у своје очи и глас му покопај,
а ако му очи можда не издрже и склопе се,
и ти своје очи склопи и заједно с њим умри.

1904.

МОЈА НАЈВЕЋА ЖАЛОСТ

Последњег часа када ми смрт
лагано лагано угаси светлост
због нечега ће ми бити
највише жао.
То неће бити због празних мисли
ни због изгубљених година,
неће бити брижност због сиромаштва,
ни увек будна љубавна жудња,
некаква жеђ моје крви,
нити предака клетва,
нити мој пусти живот
стално привлачен магнетом музе;
нећеш бити ни ти, премили доме.
Моја ће највећа жалост бити
што с тобом, зелени свете,
нисам могао да живим
по брдима и морима, шуми;
што ти се, скривен сред књига,

нисам, Природо, радовао́ својим
целим животом и свом својом мудрошћу.

1912.

ЋЕЛИЈА И ШУМА

Шума. Сенка. Дубоки покој. Тамо.
Море што до твојих стопа, љубећи их, стиже.
Надалеко сви хоризонти отворени,
и брда, с краљевском круном шуме.

Ћелија. Зидови голи. Књиге расуте. Овде.
Саксија: један кржљав цвет, као од крви, расте,
а на гитари нека песма; ја је певам.
Угашено — спомен на хладне дане — огњиште у углу.

Тамо је свет: бога, којег, која слика тајна?
Овде душа, музика побеђена од некаква греха.
— И овде и тамо, кад год да се ти појавиш,
среташ шуму, брдо, мисао и талас.

1931.

БИЛО ЈЕ

Било је као у нара гране,
као кад болно дете отвори уста
да први пут узме храну.
Било је као преслатки сан
кад склапа капке раденика.
Било је као ледна вода у корењу платана.
Било је као кад увече процвета дивља љубичица.
У пукотини стене.

1931.

КОНСТАНТИН КАВАФИ (1863—1933)

ГЛАСОВИ

Замишљани гласови, вољени
оних што помреше, или оних
што су за нас изгубљени као покојници.

Каткада нам, у сновима зборе.
Каткада их, док размишља, чује мозак.

И са њиховим се ехом за часак враћају
одјеци из прве песме нашег живота —
као ноћу, далеко, музика што се губи.

1924.

ПРВА СТЕПЕНИЦА

Теокриту се жалио
једног дана млади песник Еумен:

„Две ће године како пишем
а само сам једну идилу саставио.
То је моје једино целовито дело.
Високо је, видим, на жалост,
врло високо степенише Поезије;
а с ове прве степенице где сам сада
никада се нећу успети, несрећник".

Рече Теокрит:
„Те су речи
неприличне и хуљење.
Макар и да јеси на првој степеници, треба
да будеш поносан и срећан.

То докле си стигао — није мало,
то што си постигао — слава је велика.
Јер већ и та прва степеница
много је од обичног света удаљена.
На степеницу ту да закорачиш
треба да пуноправан грађанин
постанеш у граду мисли.
А тешко је у томе граду
и ретко бива да те прихвате за сугрђана.
На његовом ћеш тргу затећи законодавце
којима се не подсмева ниједан авантуриста.
То докле си стигао — није мало.
То што си постигао — слава је велика."

О ДЕМЕТРИЈУ СОТЕРУ (162-150. ПРЕ ХРИСТА)

Сва његова очекивања била су погрешна!

Замишљао је да почини славна дела,
да оконча понижење које од времена
битке код Магнезије притиска његову отаџбину,
да Сирија поново постане моћна држава,
са сопственом војском, флотом,
са силним тврђавама и богатством.

Патио је, постао огорчен у Риму,
кад би осетио у речима својих пријатеља,
омладине из чувене лозе,
посред све фиоће и углађености
што су према њему показивали — према
сину краља Селеука Филопатора —
када би осетио како ипак постоји потајан презир
према похелењеним династијама:
како су оне пропале, како нису за озбиљна дела,
да воде народе сасвим неподесни.
Усамио се, постао озлојеђен и заклео
да уопште неће бити тако као што верују;
гле, у њега је воље:
бориће се, постићи ће, уздићи се.

Кад би само нашао неки начин да стигне на Исток,
да успешно умакне из Италије —

сву би ту снагу што има
у души, сву би ту жестину
пренео на народ.

О, само да се домогне Сирије!
Тако је мален отишао из отаџбине
да се једва сећа и како изгледа.
Али је њу увек замишљао
као нешто свето чему прилазиш с обожавањем,
као поглед на диван предео, као визију
грчких градова и пристаништа. —

А сада?
Сада безнађе и јад.
Имају право младићи у Риму.
Није могуће да издрже те династије
успостављене македонским освајањем.

Али свеједно: он сам је настојао,
коликогод је могао, борио се.
И у своме горком разочарању
још је једно само о чему мисли
са поносом: јер, чак и у неуспеху,
он свету показује и даље исту неукротиву храброст.

А остало — било је сан и залудност.
А и та Сирија — скоро и не изгледа као његова отаџбина,
то је земља Хераклеида и Бала.

ИЗ ШКОЛЕ СЛАВНОГ ФИЛОСОФА

Био је ученик Амонија Саке две године:
али су му додијали и филозофија и Сака.

После тога је отишао у политику.
Али је дигао руке од ње. Префект је био будала
а сви око њега дрвени мудраци и уштогљени буквани:
грчки њихов — очајан, јадници.

Радозналост му привуче
помало Црква: да се покрсти
и да пређе у хришћанство. Али је брзо
променио мишљење. Завадио би се сигурно
с родитељима, до разметљивости паганима:
и они би му одмах — о грозе —
ускратили своје врло великодушно издржавање.

Међутим, ипак је морао да ради нешто. Поче да посећује
сумњива места по Александрији,
све тајне јазбине разврата.

Срећа му је у томе била врло наклоњена:
даровала му је диван изглед.
А он је уживао у божанском дару.

Бар још следећих десетак година
та лепота ће му потрајати. Затим —
можда ће опет отићи до Саке.
А ако старац у међувремену умре,
отићи ће до неког другог философа или софисте:
увек се нађе неко погодан.

А напокон, можда ће и политици
да се врати — из хвалевредног сећања
на породичне традиције,
дужност према отаџбини и друге сличне звучне ствари.

У ВЕЛИКОЈ ГРЧКОЈ НАСЕОБИНИ, 200. ГОДИНЕ ПРЕ ХРИСТА

Да ситуација у насеобини није како треба
нема ни најмање сумње;
па макар да се сасвим солидно крећемо напред
можда је, како сматрају не малобројни, куцнуо час
да политичар реформатор наступи.
То је, ипак, и незгодно и тешко
зато што од свега

праве велико питање ти
реформатори. (Срећа би било кад никад
ником не би били потребни). За сваку ситницу,
за најбезначајнију мрвицу, испитују и истражују,
а одједном замисле радикалне промене
и захтевају да се без одлагања изврше.

Имају и пароле за ове жртве:
ОДРЕЦИТЕ СЕ ОНОГА ПОСЕДА;
ТО ВАШЕ ВЛАСНИШТВО ЈЕ ОПАСНО
ТАЧНО ТАКВА ВЛАСНИШТВА НАНОСЕ ШТЕТУ НАСЕОБИНАМА.
ОДРЕЦИТЕ СЕ ОНОГА ПРИХОДА
И ОНОГ ДРУГОГ ШТО ЈЕ ЗАВИСАН ОД ЊЕГА,
И ОНОГ ТРЕЋЕГ — ТО ЈЕ ПРИРОДНА ПОСЛЕДИЦА;
ОНИ СУ ВАЖНИ, АЛИ ШТА ДА СЕ РАДИ?
ОБАВЕЗУЈУ ВАС УБИТАЧНОМ ОДГОВОРНОШЋУ.

И што даље напредују са својом инспекцијом,
све је излишније оно што откривају, али захтевају да се и
са тим престане;
а за те ствари је ипак тешко да их уклони било ко.

А када, на срећу, окончају своју работу,
и када је свака ситница одређена и описана,
повлаче се, узимајући и праведну плату,
да бисмо сагледали шта још остаје, после
тако успешне операције.

А можда час још није куцнуо.
Да не журимо: журба је опасна.
Преурањене мере доносе кајање.
Сигурно и на несрећу, много је чега неподесног у насеобини.
Међутим, има ли ичега људског што не би било несавршено?
А ми се, на крају крајева, ипак, ево, крећемо напред.

1929—31.

МИРИ, АЛЕКСАНДРИЈА 340. ПОСЛЕ ХРИСТА

Када сам сазнао за несрећу — да је Мири умро,
пошао сам његовој кући, ма да иначе избегавам
да залазим хришћанима у домове
нарочито у време жалости или празника.

Стајао сам у ходнику. Нисам хтео
да уђем сасвим унутра, јер сам опазио
да је очигледно како ме рођаци покојника
посматрају сметено и незадовољно.

Он се налазио у великој просторији
од које сам са свога места у углу
видео тек део: сами скупоцени ћилими
и предмети од сребра и од злата.

Стајао сам и плакао у углу тога ходника
и мислио како наши састанци и излети
без Мирија више неће вредети ништа;
и мислио како га на нашим дивним, недоличним
ноћним теревенкама нећу више виђати
да се радује, да се смеје и да казује стихове
са својим савршеним осећањем за грчки ритам;
и мислио како сам заувек изгубио
његову лепоту, како сам заувек изгубио
младића кога сам обожавао тако лудо.

Покрај мене, неке старице шапутале су
како је провео своје последње тренутке
с Христовим именом стално на уснама,
и стискајући крст рукама. —
После тога су у собу ушла
четири хришћанска свештеника молећи се усрдно
и упућујући молитве Исусу Христу
или Марији (не знам баш добро њихову веру).

Ми смо, наравно, знали да је Мири био хришћанин.
Знали смо то од првога часа када се
преклане прикључио нашој дружини.
Али он је у потпуности живео као и ми.
Од свих нас је преданији био уживањима,
трошећи немилице свој новац на забаву.
Не бринући се за мишљење света
нестрпљиво се уплитао у уличне туче
кад би се десило да наша дружина
наиђе на противничку групу.

Никада није говорио о својој вери.
Чак смо му једном рекли
да ћемо га повести Серапиону.

И као да му се није свидело
то наше шегачење — сада се сећам.
Да, и још две згоде сада ми долазе на памет.
Када смо Посејдону приносили жртву
повукао се изван нашега круга и скренуо поглед на другу страну.

Када је један од нас рекао
у одушевљењу „Нек наша дружба буде
под благонаклоном заштитом великог
дивног Аполона", Мири је промрљао
(а да га други нису чули) „изузимајући мене".

Хришћански свештеници су се громко
молили за младићеву душу. —
Гледао сам с колико су бриге,
с колико напрегнуте пажње
у погледу њихових верских обреда, припремали
све за праву хришћанску сахрану.

Одједном ме је обузело чудновато осећање.
Чинило ми се неодређено
да Мири ишчезава из моје близине:
осећам да се он, хришћанин, сједињо
са својима, и да сам ја постао
с т р а н а ц, п р а в и с т р а н а ц; чак сам осетио
да ме почиње нагризати сумња: није ли мене страст преварила
и нисам ли ја њему у в е к био странац . . .

Повукао сам се из њихове грозне куће,
отишао сам брзо пре но што буде зграбљена, пре но што буде промењена
њиховим хришћанством успомена на Мирија.

АНГЕЛО СИКЕЉАНО (1884—1951)

НЕЗАБЕЛЕЖЕНО

Једног је дана Исус изван Сионског града
пошао у шетњу с ученицима
и недалеко од бедема, пред сам залазак сунца,
одједном се нашао на оном месту
где су из града годинама бацали ђубре:
нагореле душеке болесника, разне дроњке,
поразбијано посуђе, отпатке, нечистоћу . . .

И ту, на највећој гомили, на самом врху,
надувен, с ногама упереним према небу,
угинули је један пас лежао, већ труо,
а с њега, најједном, кад су се чули кораци,
прхнуше вране што су га прекриле целог,
док се такав задах прошири да се сви
ученици, ко један, задржавајући
дисање длановима, брзо повукоше назад . . .

Само је Исус, пошавши даље ведро и мирно
према гомили, застао крај ње
погледа упрта у стрвину, све док
један ученик не издржа и довикну му
поиздаље: „Зар ти не осећаш, рабине,
страховит смрад, кад можеш да стојиш тако?"

А овај, и не окрећући главе од белега
који је гледао нетремице, рече:
„Ужасан ће смрад човек чиста даха
осетити и у самом оном граду
одакле смо пошли . . . Али се ја сада
целом својом душом и срцем дивим
ономе што се јавља код те трулежи . . . Гледајте
како зуби тог пса блеште на сунцу:
као да су зрна туче или као љиљанов цвет,

поред све те трулежи, велико обећање,
одраз Вечитога, али уз то још више
чврста нада и сјајна муња Праведности.

Тако говораше Он: а да ли су му
те речи разабрали ученици или не,
тек сви су опет заједно пошли за њим
када је ћутке наставио свој пут . . .

А сада,
Господе, ја, заиста последњи од свих људи, упућујем
свој ум на те твоје речи и стојим
пред тобом сав у једној мисли: „О! . . . подај,
подај и мени, Господе, док сад ходам
као изван зидина Сионског града
и кад су по целој земљи од једног краја до другог
све саме рушевине и кад је свуда ћубре,
свуд несахрањена телеса која гуше
божански извор даха, у граду и
изван ћега; Господе, подај и мени
сред грозног смрада куд се крећем
макар за један трен свој мир и ведрину,
да бих застао спокојно посред
лешина и трулежи, да бих досегао неки,
и то сопственим очима, белег
бели, ко зрно туче, као цвет љиљанов,
да нешто блесне одједном и дубоко у мени
изван тог труљења, изнад те трулежи
света, попут зуба онога пса
којима си се задивио гледајући их
оно вече, Господе: велико обећање,
одраз Вечитога, али још много више
чврста нада и сјајна муња Праведности.

КОСТА КАРИОТАКИ (1896—1928)

СТРОФЕ

Двадесет година уместо карте
играјући се књигама,
двадесет се година играјући,
прођердах живот.

Сада се сирот опружам
какву лагану мудрост
да чујем овде где старац
платан ми шушти о њој.

1921.

ЈОРГО САРАНДАРИ (1908—1941)

ПРИЈАТЕЉСТВА

Толико вољено небо
Безазлено и добро
Бескрајном нас светлошћу мучи;
Не дозвољава
Да заволимо живот
С пуним пристанком.

1933.

ШЕТЊА У САДАШЊОСТ

Љубавне игре
И пољупци
Груди девојака жена
Љиљани и руже

До памћења ми долази нежност
Умивам очи
Спуштам руке
У најчистију воду

Пењем се на неко плаветно брдо
(Море опажам
Како ме мотри)
Стижем до врха
До ненаданог неба —
Сучељавам се с облацима

А посред облака моје године
Нетакнуте.

1934.

ИДИЛИЧНЕ СЛИКЕ

У усамљености сам се окушао
уздижући дух
и уздрхтало срце

Заморен младић
који сања умртвљеност
и из облака краде
ружин дах
да обрадује сне
с изгубљеном љубављу

Ено пастира седи
заборавивши на стадо
ал осећајући да му из фруле
најслађа смрт
измиче.

1935.

ЖАЛОСТ БАШТА

Жалост башта
Плави дечак
Свет девојчица
С изнијансираним гласовима
С огромном пажњом
Са цветовима који испуњавају
Незасита срца

Разарају мој сан
Као школске које сам волео
У првим зорама
У годинама мора.

1936.

САН

Сан је једноставан човек
С пуно дарова
Којима обрадује све

Које прикупљају сви
Сан је један прави лабуд
Што је напловио на воде душе
Наша чежња му није слична
Али је и наша чежња
Једноставан човек
С миразом дарова и радости.

1938.

НЕКАДА МОРЕ

Некада море нас је дигло на своја крила
С њим смо се успели у сан
С њим смо хватали птице у зраку
Дању бисмо пливали сред гласова и боја
Вечером се опружали под дрвета и облаке
Ноћу бисмо застали да запевамо.
Било је тад време бура пропаст света
А само после мир
Али смо одлазили и нико нас није спречавао
Да гледамо и да се радујемо
Од стена до брда нас је водио млечни пут
А кад је нестало мора
Уз нас је био бог.

1939.

ПРОЛЕЋЕ ЋЕ ОПЕТ ДА ИЗВРШИ УБИСТВО

Кажу да ће пролеће опет
Најпре да изврши убиство

Најпре да изврши убиство
А онда затим да умре

Кажу да је пролеће опет
Изљубило све

Младићи су отишли
Остале девојке

И ништа не долази опет
Ако пролећа нема

Кажу како нам је стигао врућ
Наш најврелији дан.

1940.

КОСТА УРАНИ (1890—1953)

ПРЕСТАНИТЕ ВЕЋ ЈЕДНОМ...

Престаните већ једном да одашиљете сигнал за опасност,
тај хистерични сирене звиждук зауставите,
и препустите крму рукама олује:
најгрознији бродолом би био кад бисмо се спасли.

Зашто? Зар да се опет на досадну Итаку вратимо,
мед бедне бриге наше и наше јефтине радости,
и верној дружици својој која нам је око живота
као паучину плела своју љубав?

Поново зар да унапред знамо шта ће све сутра бити,
и да никакву чежњу не осетимо како се рађа,
поново зар да снови наши на плодове личе
који без сунца вену, труну и опадају на тле?

Храброст пошто нас напусти (а напуштаће нас увек!)
изаћимо из своје тесне колотечине сами,
и слободни, као људи у праскозорје света,
непознатим и великим пођимо путевима,

лаким ходом као у птица на копну
са душом што дрхти као лишће на поветарцу,
бар ову погодну прилику не пропустимо сада,
да постанемо играчка дивљачних таласа,

куд год да то одведе! Као пипци, могу таласи
да нас одвуку у морске дубине мрачне,
али могу, у свом налету, толико да нас издигну
увис, да челом дотакнемо чак звезде.

ЈОРГО СЕФЕРИ (1900—1971)

ИЗ „МИТСКИХ КАЗИВАЊА"

Жао ми што пропустих да ми кроз прсте протече широка
река
а да не попијем ни кап.
Сада сам малаксао на стени.
Спечени борић на црвеном тлу,
немам другога друштва.
Све што сам волео пропало је као и куће
што су биле нове прошлога лета
о порушио их јесењи ветар.

1935.

ФЛАША У МОРУ

Три стене неколико сагорелих борова и пуста црква
а мало даље
исти такав предео почиње истоветан,
три стене попут вратница, почађале,
неколико сагорелих борова црних и жутих
и колибица утонула у креч;
а мало даље још се много пута
исти предео понавља наизменично један за другим
све до хоризонта све до неба на западу.

Овде смо зауставили брод да поправимо поломљена весла
да се напијемо воде и наспавамо.
Море које нас је унесрећило дубоко је и неистражено
и разоткрива мир без краја.
Ту смо у шљунку пронашли новчић
и због њега бацали коцку.
Добио га је најмлађи и нестао.

Укрцали смо се опет поломљених весала.

1935.

ЗАДЊИ ДАН

Био је облачан дан. Нико се није одлучивао
дувао је лаган ветар: „Није бура, него широко", рече неко.
Неколико танушних чемпреса приљубљених уз падину и
море
сиво, осветљених лука, тамо даље.
Војници приносе оружје кад је почела да ромиња киша
„Није бура него широко", једина је одлука што се чује.
А ипак смо знали како нас у следећу зору неће чекати
више ништа, ни жена испијајући уз нас сан
ни сећање како смо некада били људи
ничега више у следећу зору.

„Овај ветар доноси у свест пролеће", рече пријатељица
ходајући крај мене зурећи у даљину, „пролеће
што дође ненадно зими уз затворено море.
Тако неочекивано. Прођоше толике године. Како ћемо
умрети?"

Неки посмртни марш јењавао је кроз ситну кишу.
Како умире човек? Чудновато, нико о томе није мислио.
А за оне што су и размишљали било је то као успомена из
древних хроника
епохе крсташких ратова или поморске битке код Саламине.
А ипак је смрт нешто што се дешава: како умире човек?
И ипак свако стекне смрт, своју сопствену смрт која не
припада ником другом
а та игра је живот.
Спустила се светлост из наоблаченог дана, нико се није
одлучивао
Другога дана ништа нас не би чекало: све предато; чак
и наше руке;
и наше жене робујући у тућини поред врела и наша деца
у каменоломима.
Моја драга је певушила ходајући крај мене неку богаљасту
песмицу:
„У пролеће, у лето, робови . . ."
Да ли се сети ко стараца учитеља који су нас оставили
као сирочиће.

Неки пар прође у разговору:
„Спушта се вече, хајдемо кући,
Хајдемо кући да упалимо светлост".

Фебруар 1939.

ЛЕПА ЈЕЛЕНА

ТЕУКАР: На Кипар оток . . .
ондје ћу се ја
населит — то Аполон рече, — сијело ћу
Саламином крстит по отоку, дому свом.
. . . . . .
ЈЕЛЕНА: Не добох Троји, — оно бјеше само сјен.
. . . . . .
ГЛАСНИК: Што велиш?
Па ради магле лудо муке трпљасмо?

Еурипид, *Лепа Јелена*
(прев. К. Рац)

„Славуји ти у Платри не дају да заспиш".

Стидљиви славују, у шуштању лишћа,
ти што дарујеш музику свежину шуме
раздвојеним телима, и душама
оних који знају да им повратка нема.
Слепи гласу који у тами сећања напипаваш
кораке и кретње — не усуђујем се да кажем: пољупце;
и горки жестоки бес робиње подивљале.

„Славуји ти у Платри не дају да заспиш".

Платра — шта је то? И ко познаје ово острво?
Проживео сам цео свој век слушајући имена по први пут:
нове пределе, нове лудости људи
или богова:
моја судба која се клати
између последњег мача неког Ајанта
и какве друге Саламине
довела ме је довде, до ове обале.
Месец
је изронио из мора као Афродита:
заклонио је сазвежђе Стрелца и сад полази у трагање
за срцем Скорпиона, све их мењајући.
Али истина — где је?
У рату сам и ја био стрелац:
а мој удес — коб човека који је циљ промашио.

Славују умилни,
у ноћи као овој на жалу Протејевом
слушале те робиње Спарганке тужећи у колу,
а међу њима — ко би то помислио — лепа Јелена!
Она за којом смо годинама трагали крај реке Скамандра.

Била је ту, на рубу пустиње; прозбори кад је такох:
„Не, није истина, није истина" узвикну.
„Нисам се укрцала на лађу с плавом провом.
Никада нисам крочила у честиту Троју".

У хаљини ниска појаса, са сунцем у коси, а тај стас
сенке и осмеси свуда
по плећима по бедрима по коленима;
жива пут, и очи
огромних капака—
све беше ту, на обали делте.
А у Троји?
У Троји ништа — само слика.
Тако су богови хтели.
И Парис, лежао је крај сенке као да је то било право тело:
и ми смо се убијали због Јелене свих ових десет година.

Големи се јад сручио на Хеладу.
Толика телеса побацана
у чељусти мора у чељусти земље;
толике душе
убачене међу жрвње, као жито.
Реке су надолазиле крв у блату и муљу
и све то ради таласања платна, ради облака
ради праха на крилу лептира, ради лабудова перја
ради неке празне кошуљице, рад једне Јелене.
А мој брат?
Славујy славујy славујy,
Шта је бог? шта није бог? а шта је између?

„Славуји ти у Платри не дају да заспиш".

Расплакана птицо,
на Кипру који море грли
са заветом да ме мога завичаја сећа
усидрио сам се усамљен с овом бајком
уколико је истина да је то бајка,
уколико је истина да људи неће поново прихватити
древну превару богова;
уколико је истина
да неком другом Теукру, после толиких година,
или неком Ајанту или Пријаму или Хекаби

или каквом незнанцу безименом који је ипак
видео како се неки Скамандар прелива лешевима
уколико му није суђено да
од доносилаца вести чује
како је толики труд толики живот
пропао у бездан
због неке празне кошуљице, због неке Јелене.

1955.

Д. АНДОНИЈУ (1906)

ЛОШИ ТРГОВЦИ

Господе, људи прости
продавасмо тканине
(а душа нам је била
ткање које не купи нико).
Цену нисмо одређивали према порубу,
лакат и цол дужине били су тачни
а реслове нисмо продавали у пола цене никад:
наша грешка.
Држали смо само квалитетну робу
и тако нам се живот наће у ћорсокаку
— код нас на земљи мало места заузимају драгоцености.
Сад истим лактом којим мерисмо,
одмери нас: нисмо увећали своје залихе.
Господе, показасмо се лоши трговци.

1936.

ИЗ „ИНДИЈЕ"

Да се вратимо?
Туга нас чека у прошлости:
оно што ниси исцрпао на путовањима
огољујући своје срце!
Бесмислено је ипак
то што говориш
о повратку —
о часовима којима си све даровао
само за нескрушену мудрост.

*
* *

А вечерас, ко чека? Да ли можда постоји неко?

*
* *

Донели смо ти једино приче
о далеким местима, успомене
о драгоценим стварима и мирисима.

Не одмеравај им тежину својом руком:
руке би требало да су ти мање људске
за све оно што је нама дошло до руку у туђини;
искуство додира, борбу тежине,
егзотичне боје
осетићеш једино у нашим речима
вечерас при нашем повратку.

*
* *

Вечерас си се подсетио почетка,
кишне вечери кад си одлучио
да искушаш носталгију за далеким местима
која су нас оставила некорисним
за живот.

*
* *

Климу, која те испуњава носталгијом
за неким пределом под јужним небом,
да је изразиш недостају ти боје,
језику којим говориш недостаје нежност.
Тако сада ти
у језику којим си се заоденуо
жудиш да искажеш боју благог сјаја наклоности
према ливади која се простире сасвим дубоко у сећању

*
* *

Смири се. Постигни да себе разјасниш.

1939

ПЕСМЕ

Усамљености је сан — смрт напола:
пружа слике — жедне снове,
постеља је боја . . .

Опет се враћа у живот уз чудну музику,
и стога није смрт,
промена кружнога ветра
пружа прилику да мислим
како држим монопол над сновима
пробуди се: и облачим невестинску одећу живота
гране зимскога кошмара
са магичним цвећем пролећа.
Живота двосекли мач држим.

Застаде пред огледалом у часу обрачуна:
угао крај њега је причао —
заборављена ивица мора
у стрмини дивљине;
час га наводи на смех а час на сузе.
Тамо су се две птице радовале својој лепоти!
Спази опет у блеску муње
самог себе како се смеши;
да ли је мирно свлаћивао протекло?
Али огледало не издржа
потамни:
наоблачени пролаз
над водом
угаси слику . . .
Неправично ипак
јер он
држи у својој власти опасност једне страсти
испија неутаживо пиће Сећања.

1954.

ЈАНИ РИЦО (1909)

ПРОЛЕЋНА СИМФОНИЈА

V

Звоњава светлости
нас дочекује
на жутом жалу.

Зора прелази по песку
једва му влажећи голе табане
у златном валу.

Сасвим млада девојка
отвори прозор
и насмеши се мору.
Затвори очи пред светлошћу
да сагледа дубоко у себи
мутни бљесак
свог осмеха.

Чуј звуке звонā
сеоских цркава.
Стижу из велике даљине
из велике дубине.
С усана деце
из безазлености ластавица
из белих борова Недеље
из кошница и голубарника
скромних кућерака.

Чуј звуке звонā
пролећних цркава.
То су цркве
које не упознаше распеће
ни васкрс.

Упознале су једино
слике Дванаестогодишњака
који је имао нежну матер
што га је увече чекала на прагу
и мирољубива оца што је мирисао на поља
и носио у очима поруку
о Магдаленином доласку.

Исусе,
шта би био твој ход
без смирне и без нарда
на твојим напрашеним стопама?

Далеко, далеко
уз слатки смешак
гледао би
небо
док би се хиљаде класова
смејале
пред твојим прозором.

Премилу
берући камилицу
и гледајући море
опет ћемо изговорити
своју детињу молитву
с птицама и са лишћем.

И из дубока и из далека звона
детињих цркава
певаће песму
нежног Назарета
изнад зелених поља.

1938.

ЛЕДЕНО МОРЕ ПОСЛЕ КИШЕ

Сећаш ли се кружења једрилица око беле плутаче пролећа
сећаш ли се њихова такмичења лане? Тог се сећаш.
Ко је био победник не сећаш се. Ипак се сећаш црнога
поморца

што те је иза своје чаше гледао у очи
и отворио једна тамна врата у дубини винарије —
кревет са даскама, а напољу гласови припитих капетана
напољу гласови морске свечаности између праска твог
пољупца.
Биће да су на сунцу имали барјаке. Али ко је победио?

1943.

ИЗА КРАЈЊЕ ГРАНИЦЕ

Куд год да погледаш — светлост. Светлост од почетка
привлачи наше руке
отвара широм све пределе са сновима мора
отвара капије вртова с малим оркестрима —
сви трени засуканих рукава перу прозорска окна хоризонта
померају бронзу на постељама поподневног предаха
мед њиховим прстима прска мак
као црвене папирне омотнице бонбона
што их надима дах радости. Пуне нам се груди као једро
рибарског брода.
Не постоји упите јуче за сенку дрвећа
упите тишине испод капака пролећа
и нимало прашине у сећању.

Пристаје та светлост уз лица као пољубац у ковчежић уста
пристаје љубав у наша срца.
Иза застора радионица расту јоргован и јаблан
машу својим марамама и поздрављају димове оцака
и свет поздравља сенку дима на сунцу
осмехом пуним будућности и заставама.

1943.

ОБЛИК ОДСУТНОСТИ

I

Оно што је отишло има овде корен, на овом месту,
жалосно, немо
као каква велика ваза у кући што је некад продата у
тешке дане
а у углу собе, тамо где је стајала ваза,
остала је празнина формирана у облику вазе, непомерена,

да бљешти у сунчевом сјају када понекад отворе прозоре,
и у тој истој вази која је променила своју суштину
са исто толико суштине кристала празнине,
још је увек она иста шупљина, само је мало болније
звучна.

Иза вазе се истиче боја зида
мрачнија, дубља, више снена,
као да је сенка вазе остала оцртана у саркофагу —
А каткад, ноћу, у неки тихи час,
или и дању, усред разговора,
зачујеш дубоко у себи некакав оштар јек, горак и буран
као да је неки невидљиви прст куцнуо у онај одсутан
мирисан, кристални суд.

XII

Ова је соба постала дубоки кладенац.
Лампа је звезда загњурена у воду.
Дечји креветац на своме месту, а кадикад
полукружним рефлексима засијају чаршави
као да високо горе на површини воде
попут сламе падају часови лагани и спори
шарајући воду скоро неприметним круговима. Овде унутра
нико не говори, а и да говори не би се чуло. И ако се чаша
преврне и падне, сруши се нечујно у длан тишине.
Не разбије се.
Само древни јаук раздвајања растворен у води
учини кладенац још тамнијим и дубљим.

XVII

Часи, часи, нека чудна дубока ведрина спушта се на собу
као да се лештећи дигло из дубине велико сидро
а границе овог о в д е и т а м о су неуочљиве.
Тада ниси ти отишао, једино ми прелазимо границу
осећајући иза себе, и без окретања, своје умирене кораке,
док се испред нас у пустој светлости протеже безмерно
потпуно празно жало
а у ситном, овлаженом песку остале су утиснуте
хиљаде малих крстова од ногу морских птица
што су се овуда шећкале и, не полетевши, прешле на другу
страну.

XXV

Између руку се повећала раздаљина. Љубавници
више не стискају руке, да не би издали своју сопствену
хладноћу или
да се међу њиховим стиснутим длановима не би зачуо јаук
одсутности. Остају тако
као испод дубоких стубова гледајући у време с оне стране
или у удаљене, неодређене трпезе
које су разменile свој облик и положај са тврдом тишином.
Једино

на комоди мали будилник
као детиње, прерано мудро, разрогачено око
показује неко време блиско, неприближиво, већ прошло.

И мало помало смрт вене
као некорисно неупотребљиво извињење.

1957.

НИКИФОР ВРЕТАКО (1911)

БЕЗ ТЕБЕ НЕ БИ НАШЛИ

Без тебе не би нашли
голуби воду

Без тебе не би бог
уздигао светлост у своје изворе

Јабуково дрво сеје у ветар
латице цветне; себи пред ноге
доноси воду са неба
светлости класова а изнад тебе

месец од врабаца

НИКО ЕНГОПУЛО (1910)

ПОЕЗИЈА 1948

Ово време
грађанског раздора
није време
за поезију
нити за ишта слично.
Кад треба нешто
да
се напише
као
да је
написано
са друге стране
посмртних
објава;
отуд су и
моје песме
толико горке
(а кад, уосталом, нису биле?)
а — пре свега —
отуд их је
и
толико
мало.

ЈОРГО ТЕМЕЛИ (1909)

ТУ СУ СТАЈАЛА

Ту су стајала двокрилна врата
ту огледало једно
ту стари украшен рам.

А да ли ми можете рећи шта се збило
с оним што је живео ту?
Куда су њега однели, где су га закопали?

1955.

ОДИСЕЈ ЕЛИТИ (1911)

ТЕЛО ЛЕТА

Много је времена како се чула последња киша
Изнад мрава и гуштерова
Сада небо жеже бескрајно
Плодови боје своја уста
Поре земље се отварају лагано
А покрај воде што капље у слоговима
Огромна биљка були суницу право у око

Ко је онај што лежи на пешчаном жалу
На леђима пушећи сребрнасто сагорело лишће маслине
Цврчци му се загревају у ушима
Мрави му послују на грудима
Гуштери му клизе у зеленило надлактице
А изнад алги ногу лагано му се ваља талас
Послат од мале сирене уз песму:

О тело лета, голо, сагорело,
Изједено од уља и од соли
Тело стене и дрхтају срца
Големо вејање ивине косе
Даху босиока поврх коврца Венерина брега
Пуног звезда и борових иглица
Тело дубоки броде дана

Долазе благе кише, жестоке туче
Ишибано тле стиже у канце северњака
Који поцрни у дубинама с разбешњеним таласима
Тону брежуљци у густа вимена облака
А ипак се и иза свега тога смешиш безбрижно
И поново налазиш свој бесмртни час
Као што те сунце поново налази на жалу
Као што те у твоме голом здрављу налази небо.

1943.

АУТОПСИЈА

И тако, наћоше да је злато корена маслине капало у закутке његовог срца.

И од толико пута што је лежао будан, крај свећњака, ишчекујући зору, чудновата врућица му обузе утробу.

Мало испод коже, плавичаста линија хоризонта оштро исцртана. И обилни трагови плавог свуда по крви.

Гласови птица, које је попамтио у часовима велике самоће, изгледа да су избили сви заједно, тако да није било могуће да продре у већу дубину нож.

Биће да је намера била довољна за Зло,

Које пресрете — то је јасно — у ужасном ставу невиног. Отворене, поносите очи, још цела шума покрета на неоскврњеној мрежњачи.

У мозгу ништа, осим мртвог одјека неба.

А само у шупљини његовог левог уха мало финог ситног песка као у школьци. То значи да је често шетао крај мора сасвим сам, са болом љубави и са хуком ветра.

Превела са грчког
др Ксенија Марицки Гаћански

§ МИОДРАГ КУЈУНЏИЋ

ПАНАМА, МОСТ СВЕТА

Viva Yugoeslavia! Viva Panamà!

На свим аеродромима овога дела Јужне Америке који сам посетио, приликом слетања или узлетања, или за време боравка на њима, у авиону се преко звучника разлегала музика. Путнику који је допутовао овом се музиком изражава добродошлица, ономе који у паузи између два лета остаје у авиону она треба да прекрати време, ономе који полази свирањем и песмом жели се срећан пут. Музиком преко звучника у авиону били смо дочекани и при слетању на аеродром града Панаме. Но уз њу дочекала нас је и друга музика, која ће нас потом, готово из вечери у вече, пратити десетак дана.

У један мах, док смо се приближавали аеродромској згради, а још седели у авиону, до нас су почели допирати неки продорни звуци добоша. Они су толико снажни да надјачавају и музику из звучника, и тихо брујање мотора летилице која рула ка месту где ћемо се заустaвити и искрцати. Када је авион стао и када су његови мотори угашени, звуци тих добоша још продорније допиру до нас и подсећају сада на звуке там-тама из филмова о Тарзану. А када смо изашли ти бубњеви постају несносно гласни. Како се приближавамо згради, тако њихов ритам постаје бржи, а почињемо да разазнајемо и звуке других инструмената чије би мелодије бубњеви требало да прате, а уствари их загушују. Истовремено са терасе пристанишне зграде у поздрав нама вијоре се наше и панамске заставе, машу нам неке руке у поздрав, допиру и повици „Viva Yugoeslavia! Viva Panamà!"

У тој галами, док се још нисмо снашли, док смо још од лета ошамућени, у сусрет нам долазе један службеник „Енергопројекта" и двојица-тројица припадника панамске Националне гарде и упућују нас ка надстрешници покривеној трском поред пристанишне зграде, где нас очекују домаћини. Један припадник Националне гарде на брзину нам је покупио пасоше, који су нам враћени тек када смо

Панаму напуштали. За време боравка у земљи нити нам је ко тражио какве исправе или податке, нити смо у хотелима попуњавали икакве пријавне или одјавне листе, нити нас је икаква царина или погранична полиција игде контролисала. Били смо лишени свих оних досадних, понегде чак веома неугодних, пограничних административних формалности, пошто нас је, како ћемо убрзо сазнати, под свој протекторат примио Шеф владе и војне хунте и Врховни командант Националне гарде генерал Омар Торихос Херера. Неколико официра и подофицира Националне гарде били су стални наши пратиоци, бринули су о нашој удобности, штитили нас од захтева администрације која човека не познаје нити признаје док не добије његов пријавни картон с опширним генералијама. Да би своје гостопримство изразио од првог тренутка нашег боравка у земљи, као личне изасланике Шеф владе упутио је на аеродром своју сестру Ауру и извршног секретара Главног штаба и Врховне команде мајора Роберта Дијаза Хереру. Те личности ће касније често бити уз нас, као што ће уз нас на готово свим концертима бити и они музичари чији су нас заглушујући бубњеви дочекали на изласку из авиона, као и играчи који ће се тим музичарима придружити у церемонијалу добродошлице. И једни и други чланови су фолклорног ансамбла панамског универзитета, аматерске трупе у чију се мисију у културној политици Панаме полажу велике наде и чијим се јавним наступима придаје велики значај.

Већ на дочеку на аеродрому овај ансамбл панамских студената показао је, изводећи кратки пригодни програм, неке особине песама и игара које има на своме репертоару. И показао је, што је за мене било много привлачније од песама и игара, своје ношње. И девојке и момци имају костиме од густо тканог белог памучног платна. Хаљине су дугачке, неке око врата стегнуте узицом, а неке деколтоване да откривају рамена и део леђа, затим се спуштају у широким наборима, око паса утегнуте, а сукања дугих да покривају стопала. Богато су украшене везом геометријске орнаментике, који је или плави или црвени. То плаво или црвено на белој подлози боје су националне заставе Панаме, а на њу су дошле као симболи двеју панамских странака које су у време осамостаљења имале најјачи утицај на политички живот земље. На хаљинама се никада црвено и плаво не налазе заједно. У наше време плави или црвени вез на народним ношњама Панамки вероватно је само последица традиционалног разликовања присталица једне или друге странке, које више не постоје, но некада су сигурно једна или друга боја означавале политичко опредељење личности која одева хаљину одређене боје. Младићи

су такође у белом руху, такође од густо ткане памучне тканине, а само понеки од њих носи кошуљу везену; оне се слободно спуштају преко панталона, које су такође од белог памучног платна. Девојке у коси, око врата, на ушима и на рукама носе доста накита и он је готово искључиво златан, понека на себи носи право богатство. Те фолклорне одеће су, због једноставности кроја и богатства набора, и ненаметљиво лепог веза, племенито складне као што су то били антички пеплоси. У њима је тело потпуно одевено, али богати набори у слободном паду лепоту тела не скривају, него је, као и пеплоси, дискретно истичу.

Трећи дан по доласку наш ансамбл* први пут је наступио пред панамском публиком. Заједно с нашим ансамблом наступала је и универзитетска трупа и њеним изласком почео је концерт пред неколико хиљада гледалаца у једном стадиону за кошарку. Панамски ансамбл ушао је на сцену из једног улаза за спортисте, уз пуцњаву петарди, уз лупу добоша и тимпана, уз тандркање звечки и звецкање даира. Њих је, што играча, што свирача, шездесетак, а сви из пуног гласа вичу, довикују се, подврискују, циче, машу публици, која их бодри гласним добацивањем и подврискивањем. Неколико младића прилази великим тимпанима на сцени чија се јека умногостручује помоћу електричних појачала. Тек када ови електрични добоши почну да тутње, у гледалишту настаје прави урнебес. Та галама овој публици очигледно годи, она је усхићује, готово баца у екстазу, и за извесно време не зна се да ли су гласнији они на позорници, или гледаоци који певају из свег гласа. Вероватно да тако некако, као ова публика, изгледају јужноамерички људи за време оних чувених карневалских свечаности: задовољни су песмом, а још више изгледа општом галамом у којој и добар певач и човек без слуха могу подједнако гласно да певају, овај други без бојазни да ће му неко замерити што му певање није складно.

А онда изненада настаје преокрет. Гунгула на сцени се смирује, играчице и играчи хватају се у парове, тимпани постају нешто тиши, а уместо њих водећу улогу добијају хармонике, кларинети, виолине и гитаре. И потом ансамбл почиње да плеше. Једва подижући ноге са тла, али стално поцупкујући, веома се живахно клатећи целим телима, дрмајући раменима, грудима, боковима, пратећи покрете тела брзим махањем руку, парови почињу да се крећу позорницом лево и десно, стално све брже и живље. Мења се ритам музике, смењују се мелодије, али распоред играча на сцени остаје стално исти, а покрети њихови једнолични су. Те

---

* Фолклорни ансамбл Културно-уметничког друштва „Светозар Марковић" из Новог Сада, с којим је писац ових редова путовао у Панаму.

игре не личе ни на једне које ми у Европи знамо, нити се са ијединим нашим играма могу упоређивати.

Игре уз музику с времена на време прати и песма. За ову прилику, као и за све следеће наступе панамске трупе и нашег ансамбла, ангажована је једна од најпопуларнијих панамских певачица, извесна Гладис де ла Ластра. То је жена шездесетих година, нипошто лепа но веома симпатична, којој човек не би дао више од четрдесет: после концерта она сама у разговору открива своје године, па очигледно поносна што изгледа млађа но што јесте, достојанствено, чак гордо, прима комплименте због свог младалачког изгледа и држања. Рутинирано и веома слободно она излази на позорницу, држећи у једној руци неки цвет, док другом кокетно, као глумице које у филмовима тумаче улоге пољских племићкиња из XIX века, задиже дугу сукњу густих набора и овлаш открива само чланак на нози. Док на сцени певају они младићи и девојке, публика им се повремено придружује. А када ова певачица узме микрофон, публика заћути и само када она понекад да знак, када гледаоце позове да је у рефрену песме прате, гледалиште запева, но тек пошто аплаузом поздрави њен позив на заједничко весеље. У песмама које ова певачица пева говори се понајвише о љубави и љубавним патњама, о чежњама парова у топлим ноћима, о месечини, о трептајима заљубљених срдаца. Као и у свим песмама ове врсте, и у овима се мало чује *amor, yo te quero, amorcillo* и *corazon*. Али, исто се тако у овим песмама с времена на време уз узвик *Viva amor!* чује и *Viva Panamà!*

Овај патриотски узвик није последњи узрок због кога се ова популарна певачица позива да наступа уз универзитетски фолклорни ансамбл, до чије се мисије у овој земљи држи. Она не само да пева песме научене, него у току концерта, када околности то омогућују или захтевају, уме и да импровизује, или уз неку већ знану мелодију, или уз мелодију коју њени пратиоци такође импровизују. Тако је она и нека врста оног народског певача каквог Италијани називају cantastorie. Код Италијана cantastorie је народски певач, или песник, или приповедач, који на јавним местима, на градским или сеоским трговима, или на вашарима, радозналој поблици говори обично о љубавним или историјско-апокрифним згодама, а своја казивања допуњује уна-пред припремљеним сликама. Ова певачица, а како су ми зналци казивали и други певачи и певачице у Панами, поседују многе особине италијанских cantastorie, а од ових се разликују по томе што уз своје певање пред публику не износе и слике. Таквим је певачима довољно да имају тему, стихови ће одмах потећи, истина најчешће маниристички,

не одвише инвентивни, али довољно ефектни да на публику оставе жељени утисак.

О сличној врсти певача писао је својевремено Растко Петровић у *Африци:* возећи се једне ноћи по Нигеру, црнци веслачи певали су му пошто би им он дао тему о којој треба да импровизују стихове и да их, у часу док их смишљају, ускладе с мелодијом. Можда тропи Африке и тропи Америке нису слични само по клими, него и по тим певачима импровизаторима, који једни за друге сигурно никада нису чули, нити су једни на друге могли непосредно утицати? У Панами је много мелеза, потомака и оних црних робова пре неколико векова доведених из Африке, па и из афричких тропа. Неке способности и неки нагони се с колена на колено дуго преносе и трају, преобраћајући се у традицију и без свесне жеље оних који традицију преносе. Певачица Гладис де ла Ластра је те вечери, на крају концерта, показала да традицију импровизовања песме уме да успешно негује. Но о њеном импровизаторском певачком потезу, којим ми је понајјаче наметнула мисао да припада категорији cantastorie, нешто касније.

До пре неколико година, како ми је после једног концерта испричала госпођа Аура Торихос Херера, на програмима радија и телевизије у Панами готово се није могла чути панамска песма. Музички програм испуњавале су забавне мелодије иностраних, претежно северноамеричких, композитора. Откако је њен брат дошао на положај Шефа владе, на много се начина настоји подићи осећање националне свести и савести и национално достојанство Панамаца. У нацији која воли музику и безрезервно јој се предаје, за подстицање и подизање националног достојанства и самопоштовања користе се и домаћа песма и домаћа игра. Музички програми радија и телевизије измењени су, сада је у њима око две трећине домаће музике и такав се однос сматра нормалним. У тој музици слави се национално достојанство и у тим се песмама често чује узвик *Viva Panamà!* Универзитетски фолклорни ансамбл у подстицању националне свести треба да одигра готово мисионарску улогу и зато је надзор над њим и над његовим програмом преузела сестра Шефа владе, која је иначе у Министарству просвете шеф Одељења за културу. Многе јавне приредбе, отварање нових фабрика, разни митинзи, па и ово гостовање нашег ансамбла, повод су да пред публику изађе и фолклорна трупа панамског универзитета.

Музиком искључиво се, наравно, не ствара национално достојанство, нити се њом једино може одржати осећање националног поноса. Те чињенице свакако су свесни и руководиоци панамског политичког живота. Али, ако није ни једини ни најважнији подстрекач националне свести,

музика није ни последњи. Када се погодни услови стекну, њен утицај може бити веома значајан, јер она може покренути дух и акцију нације смером који су јој указали њени политичари и привредници. Шопен у Пољској, Верди у Италији, Сметана у Чешкој, учинили су за развијање националне самосвести барем онолико колико и њихови савременици политичари, а Вагнерово дело пример је коришћења музике за развијање патриотардног митоманства.

У наше време, у протеклој деценији и по отприлике, имамо и другчији пример. Једна анкета париске ревије *Planète* пре неку годину, прављена с циљем да покаже начин дејствовања обавештајних служби и пропаганде САД у Европи, а нарочито у социјалистичким земљама, уверљиво је илустровала да пропагирању и продирању онога што се зове *american way of living* ништа није толико допринело као фармерице, жвакаће гуме и поп-музика. Изгледају безазлено, па на њих озбиљно не обраћају пажњу ни васпитачи у школама, ни родитељи, ни политичари, а младима омогућују да се понашају ноншалантно, јер не захтевају никакво поштовање вредности: и фармерице, и жвакаће гуме и плоче поп-музике јефтини су артикли, па стога врло приступачни. О могућностима њиховог кородивног дејства, закључује анкета ревије *Planète,* не размишља се.

Најкородивније делује поп-музика: продорним звуцима, неартикулисаним тоновима, увек гласна, она иритира чула и разара склоност духа ка природној хармонији. Није случајно та музика највећу пропаганду јавних гласила имала у земљама јаких и перманентних друштвених криза. У тим се земљама пажња младих желела скренути на површне атракције, а способност и моћ њиховог реаговања умањити омлитавелим савестима. Места одржавања фестивала поп-музике, као што је Вудсток (како се види и из преко три сата дугог филма о овом фестивалу), арене су слободног и малтене јавног парења, јер се таква слобода пре почетка приредбе најављује и прижељкује. Неколико гласовитих тумача поп-песама, а и не мали број оних негласовитих, анонимних, хапшено је због коришћења или растурања наркотика, као што је, с друге стране, пораст броја наркомана забележен последњих година баш међу љубитељима поп-музике. Отупела чула и кородирану савест није тешко омамити, а омамљени нису, нити могу бити, носиоци отпора режимима у кризи, чак и када у песмицама говора о сађењу цвећа у топовским цевима. Анкета ревије *Planète,* дакле, пружајући податке о пропагирању „америчког начина живота", истовремено може подстаћи и на овакве закључке о последицама једне вешто вођене пропаганде.

Данашњем државном руководству Панаме није, наравно, било потребно да преко ревије *Planète* сазнаје шта се у

америчкој пропаганди сматра за успешан потез. Дејство „америчког начина живота" онамо се осећа много непосредније но у Европи, јер у сред Панаме, у Зони канала, уз гарнизоне USA Army, овај way of living пропагирају и радио и телевизија. Музички програм свога радија и своје телевизије преоријентисали су Панамци да би — у области до које публика ове земље држи — фаворизовали националне вредности. Биће потребно уложити још много труда да уз забавну музику и уз фолклорне игре програми радија и телевизије ове земље добију и већу специфичну тежину: да добију озбиљну музику, националне драме, националне филмове. Нове вредности тешко је уводити и обезбедити у бројчано малој средини, у којој су традиције народске забаве једностране.

У средини такве духовне климе, а после наступа фолклорног ансамбла панамског универзитета, требало је да наш фолклорни ансамбл изађе пред публику и да је освоји. И успео је: може се рећи и одушевио, и реч неће бити претерана. Тек када се наше игре гледају у оваквој средини и упоређују с играма других средина, виде се њине вредности и њина привлачност. У својој их кући довољно не запажамо, јер су нам исувише добро познате, па нам стога изгледају обичне. Наше игре одликује богатство покрета и појединца и целе играчке трупе, играчи испуњавају сценски простор не толико бројем колико сталним живим кретањем по њему у свим правцима: час су на просценијуму, час у дну позорнице, да оданде развију коло по дијагоналама, из којих се оно вишеструко рачва и поново спаја. Страна публика, па и ова панамска, те одлике наших игара мора запазити и не може према њима остати равнодушна. Њу изненади и усхити и богатство наших ношњи, које ансамбл за сваку игру мења. Аплаузе нашем ансамблу ни на оном првом концерту у граду Панами, ни на једном каснијем, није диктирала куртоазија.

А на крају првог концерта и мене, и све моје сапутнике, изненадио је гест панамског универзитетског ансамбла, његовог оркестра и оне певачице. Док су се наши играчи пошто су одиграли последњу игру са програма, клањали гледалишту, почео је да свира панамски оркестар, на сцену су почели да излазе панамски играчи, а међу њима се, с микрофоном у руци, нашла и певачица. Она је почела, у духу своје улоге cantastorie, да импровизује неку песму у којој је помињала драге госте, позивајући своје сународнике да са гостима заиграју, а публику да госте још једном срдачно поздрави. Панамски играчи, темпераментно играјући, у своје су редове брзо увукли наш ансамбл, а и понеко из гледалишта придружио се играчима на сцени. И онда је певачица, завршавајући своју текстуалну импровизацију,

позвала публику да заједно с њом, следећи мелодију песме, запева *Viva Yugoeslavia! Viva Panamà!* Тим се повицима завршио први концерт нашег ансамбла у овоме граду, њима су касније, али без изненађења за наш ансамбл, завршавани и остали концерти у овој земљи.

Од прашуме до — панамског шешира

Ево ме у месту Сантјаго де Верагуас, средишту једне од провинција ове земље (ми бисмо, предратном терминологијом, рекли: окружном месту), три стотине километара западно од града Панаме. Стигао сам добрим асфалтним друмом после петочасовног путовања аутобусом по топлом и спарном времену. Заједно с фолклорном трупом смештен сам у дрвене бараке намењене одмору чиновника месне фабрике шећера, које за време нашег боравка чувају војници Националне гарде. У бараками су, као у некаквом угледном хотелу, апартмани у којима је само требало укључити апарате за air-condition па добити снижену температуру, коју смо целога дана прижељкивали. Уз апартмане су велике чајне кухиње са штедњацима на струју и плин и са огромним празним фрижидерима. „Пиће само треба поручити преко стражара, донеће вам све што затражите", кажу нам наши пратиоци, видећи да се ишчуђујемо празним фрижидерима укљученим да хладе најјаче колико могу. Ускоро стижу сандуци кока-коле с много леда у посудама. Испијамо ово прехлађено пиће, упркос супротним саветима лекара, и почињемо да се претерано знојимо, као да смо у себе одједном сасули велике количине пива. Успевамо да се освежимо тек у базену за пливање смештеном између барака, очигледно само неколико сати пре нашег доласка напуњеног свежом водом, која се на сунцу угодно темперирала, па купање у њој годи више од туширања у купатилу.

Путовање до овога места било је заморно иако не исувише дугачко: пет сати није време предуго, сем ако то није жарко време тропског поднебља. Путовање, иначе, на разне начине импресионантно, нарочито на самоме почетку, када смо, напустивши град Панаму, избили на мост преко Канала и, затим, када смо се, напустивши мост, одједном нашли у аутентичној тропској прашуми.

На мост смо избили изненада, после получасовног отприлике кривудања улицама Панаме. Одједном, напустивши улицу што ка мосту води, нашли смо се над Каналом на његовом најширем делу с пацифичке стране, а под нама су се указале стотине бродова, једрењака и моторних чамаца. Док смо прилазили мосту наишли су ниски тамни

облаци из којих се нагло сручила густа тропска киша. Под тамним облацима вода у Каналу добила је пепељавозелену боју, па су бродови на њој, а нарочито једрилице од којих су многе с развијеним једрима, која без ветра млохаво висе, и моторни чамци, постали привидно светлији но што стварно јесу: добили су некакав чудесан жућкасти одсјај, ваљда од сунца које тамо далеко на пучини, где престају облаци, интензивно туче морску површину. С друге стране моста је густо зеленило, које ни у огледалу те пепељавозелене водене површине не губи интензитет. Чудесан призор, у коме се мешају бродови, творевине технике, и исконске природне боје, све заливено густом а ипак потпуно прозирном завесом кише: жива слика барем делића митског потопа, пада ми на ум за тренутак, па мисао брзо отклањам, присетивши се како је у томе тренутку угодно седети под кровом аутобуса, те техничке ствари, као што су то и они бродови преко којих ми поглед с једне стране удара у зелену завесу прашуме, а с друге се у недоглед пружа ка океану.

Под том провалом облака, под тим обиљем воде која се сручила и на мост, и на наш аутобус на њему, и на Канал и бродове у њему, и на град Панаму с једне, а прашуму с друге стране, пада ми на ум да Панамци нису могли наћи срећнији симболистични назив за своју земљу од Puente del mundo — Мост света — који се може видети на много места, а обавезно је исписан на регистарским таблицама аутомобила. Јесте та земља Мост света на више начина. Мост преко кога се управо возимо, чији је службени назив Bridge of the Americas, веза је два континента, а премошћује пловни пут који је веза два океана. Повезујући две Америке, међу којима је географска граница Панамски канал, овај мост на нимало симболичан начин из савремене градске цивилизације води најдиректније у прашуму, или из прашуме у ту савремену велеградску цивилизацију. Сваки је мост веза вишеструка, никада само спој две речне обале или два географска појма. Не знам ни за један који је као овај, баш због оне несимболичне везе савременог велеграда и готово неоскрнављене прашуме, толико непосредна и симболична веза модерног човека и исконске природе; нити знам за мост који је колико стварни толико и симболични посредник између разноврсних цивилизација и поредака као што је овај; и не знам за мост који као овај изазива асоцијације на стварна и могућа повезивања разних географских, етничких и моралних сфера. Тај је мост симбол Панаме више но њен Канал, преко њега је ова земља, барем за амерички део света, постала Мост света.

А као многе утилитарне ствари, којима неутилитарну вредност и значај дају накнадна размишљања о њима, тако

и овај мост својим изгледом не оправдава свој симоолични углед: конструкција ружна, рогобатна чак, од челичних лукова и траверзи разапетих преко бетонских стубова: мастодонт некакав сасвим нескладно усађен једном страном у град, другом у интензивно зеленило прашуме, а разапет преко воде.

На изласку с моста дочекује нас густа прашума. Једини траг савремене цивилизације у њој је асфалтни друм по коме се возимо. На путу, чешће но што би се то игде у Европи могло видети, наилазимо на екипе асфалтера: да није њих, моћна прашума би за само неколико месеци потпуно покрила пут, војујући за своју исконску превласт над делом човека прогутала би и бетонску подлогу и асфалтну превлаку друма. Као да не примећују кишу, која још увек густо пада, ти асфалтери не прекидају посао, до коже проквашени, сигурно на такво квашење навикли, као и на касније, чим сунце огреје, брзо сушење одеће на телу.

Путовање кроз ову прашуму траје више од сата и поглед се зажели комада чисте земље, непокривене зеленилом. Тога овде нема. Зеленило почиње онде где се асфалт завршава, и после само два-три педља траве поред пута почиње високо дрвеће под којим је густо шибље и грмље. Високи еукалиптуси великих крошњи и разноврсне палме најприметнија су стабла у тој прашуми. Под њима, саме изникле, никада неговане, израсле су многе банане, с којих плодове, тако ми кажу пратиоци, само понекад убере понеки случајни путник. Таквих путника, који би сишли с друма да уберу неколико банана, или целу њихову гроздасту грану, овде је веома мало. Док смо се возили кроз прашуму, претекли смо многе аутомобиле, многи су нас претекли, с многима смо се мимоишли. Аутомобили се овде не заустављају да би њини путници убрали банане, које се могу убрати и на месту безбеднијем но што је ово: никада човек не зна неће ли у трави прашуме наићи на змију отровницу, неће ли се она наћи склупчана баш на грозду банана. Наишли смо, возећи се овим делом друма (а и на другим местима смо их виђали), на неколико јахача на коњима, чије би сиромаштво сигурно имало право да заће у прашуму и убере плод банане, или отресе кокосов орах или папају; али, ови јахачи боље од аутомобилиста познају опасности прашуме. Њихово сиромаштво одаје њихова одећа, најчешће некаква комбинација цивилног и војног одела, а сваки на глави носи зелени платнени шешир широког обода, какве носе припадници Националне гарде стационирани у шумама. Коњи које ови јахачи јашу животиње су неухрањене и очигледно нејаке, и готово да нисмо видели јахача у касу: сваки се тромо вуче ивицом друма, не хајући за аутомобиле што мимо њега мину.

Прашума престаје четрдесетак километара од града Панаме, а друм даље води кроз савану. Сем окућница око усамљених кућа, ретке су веће површине покривене кукурузом, а још ређе под другим житарицама. Огромне површине земљишта покрива дуговлата трава која је већ тих дана, на почетку сушног периода, почела да жути и само још при корену задржава свежину зеленила. Понегде угледамо стадо говеда: светлосивих, готово белих, као што су магарци у Египту, слабо ухрањених, с великим грбама над вратом: неки необичан сој крава, пуштених у слободну испашу које остају мршаве иако у савани имају траве у изобиљу. Пратиоци ми објашњавају да дају врло мало млека, па се стога увече не своде у штале ради муже, јер се посао не исплати. Уз њих је покоји бик или во дугих и веома витих рогова. Ова се говеда користе за вучу, а њихово је месо, кажу ми пратиоци, веома укусно, па смешећи се додају: да сеоско становништво томе месу приписује афродизијачна својства. Не знам колика је афродизијачна моћ тога меса; али, ако је говедина којом смо се тих дана хранили од оваквих говеда, сигурно је добра: тако сочно месо, без и трунке лоја, тако мекане а сочне крваве бифтеке не сећам се да сам игде на другом месту јео.

Поред друма којим пролазимо села нема: она су неколико километара удаљена од њега, малена, једва приметна с пута. Варошице кроз које минемо, кратко се задржавајући у онима у којима је гарнизонско седиште Националне гарде, све су једна другој сличне. То су прилично запуштене паланке, са црквом, биоскопом, десетак трговина и две-три прљаве биртије у центру. Једине чисте оазе су касарне Националне гарде са пространим бетонираним двориштима, по којима се врзма гомила дечурлије. Нека од ове деце су у униформама и када наиђемо поздрављају нас, као и официре и подофицире из наше пратње, по свим војничким прописима. То су дечаци без родитеља, или синови погинулих или умрлих припадника Националне гарде, који се од малих ногу припремају за војну службу. Уз њих је, привучена сигурно њиховим униформама и важношћу које им униформе дају, дечурлија из околних кућа, окупљена ту на играње. У касарнским двориштима су уређена игралишта за кошарку, одбојку, мали фудбал — довољно би, дакле, било повода да се деца ту окупљају и да није оних малишана у униформама. На најнепосреднији и најмање дидактичан начин се, преко ових игралишта, или дружења с малим припадницима Националне гарде, у деце развија симпатија, ако не и љубав, према униформисаном лицу, што значи према војсци и њеним руководиоцима који су на челу Панаме.

Приликом сваке посете касарни прикључује нам се нови пратилац, који с нама путује до следеће касарне, где нас предаје своме колеги из тога гарнизона. На овај начин, објашњено нам је, нама се, као гостима генерала Торихоса, указује посебна почаст, јер је сваки гарнизон, док смо на територији његове надлежности, одредио по једног почасног пратиоца да с нама путује. Сви ти краткотрајни пратиоци су младићи, ниједан од њих нема више од тридесетак година, ниједан није старији по чину од поручника, али сваки с пуним поштовањем, готово снисходљиво, поздравља командира наше пратње, једног потпоручника, који је иначе лични пилот Генерала и човек из круга хунте. У два-три наврата видећу капетане како пред овим потпоручником стоје мирно и подносе му рапорт, као да су пред претпостављеним који је не само припадањем узаном кругу војних шефова земље, него и чином, од њих старији.

Освежење погледу, освежење нашој апатији на томе заморном путовању, доносе жене, било да их угледамо у кругу касарни, било на улицама. Оне у касарнама супруге су, или верениче, припадника Националне гарде, дошле ту у посету мужевима или драганима. Готово све оне су изузетно привлачне. Ако је игде укрштање домородаца, досељених Шпанаца и других белаца из Европе и из Африке насељених црнаца дало потомцима лепоте, дало га је панамским женама. Високе, и када нису у младости уског струка, дугих ногу и високих бедара, једрих и лепих груди, тамнопуте у лицу чије су црте ближе белој но црвеној или црној раси, оне поседују неку урођену грациозност покрета, некакав унутарњи шарм коме нису потребни ни изузетна одећа, ни шминка, да би био изражен. Уосталом, до одеће и шминке мало која међу њима да исувише држи. Чак, као да су намерно нехајне према одећи и уређивању: на улици, или за воланом аутомобила, у трговинама, у кафеима, и не само у малим местима него и у граду Панами, видео сам мноштво тих лепих и шармантних жена одевених у извецане сукње и блузе, у халињице немарно кројене, са папилотнама у коси. Ако се изузме Напуљ, где је домаћем свету све допуштено, пошто је тај свет обичајима и навикама изборио себи право да му све буде допуштено, такав немар у одевању жене на јавном месту нити је игде у Европи допуштен, нити се може замислити. Тај немар овде изненади, али када се погледа личност тако немарно одевена и уређена, када се запази њен грациозни ход, када се види њено урођено кокетно њихање високим бедрима, када се ухвати њен поглед из кога зраче смех и понос, на немарност се заборавља. У старијим годинама, што је природно, те жене губе свежину, али ни шарм ни лепоту. Нигде нисам видео толико лепих седокосих старица, као у овој земљи.

Друго освежење погледу доносе локалитети свугде по природи ствари тужни, а овде готово карневалски шарено уређени. То су гробља. Веома необична су и ни налик на места туге и достојанства, патетике или разметљивог богаташког неукуса, на каква смо у Европи навикли. Гробља су изван места, површине ограђене само жичаном оградом, веома ретко зидом од цигала. Над гробовима, или над малобројним од цигала озиданим и бело обојеним гробницама, су искључиво бели крстови. Та запањујуће уредна белина у овим прљавим и запуштеним местима делује чудно, готово радосно чак. Обиље цвећа око крстова, на гробовима, јарких боја, међу којима преовлађују некакви цветови боје цинобера велики као шака, затим шарени платнени привесци на крстовима, посматрани са стране, а очима човека из средине других навика, изгледају као декор за некакву карневалску приредбу. Тако, карневалски, изгледала је и једна сахрана у неком малом успутном месту, на коју смо случајно наишли. За ковчегом на таљигама, покривеним цвећем, иду свештеник у белом орнату и родбина и пријатељи покојника. Нико ту не нариче, чак ни сузу не пушта, нема лица погружених и од плача отечених очију, нико се од бола и јада не поводи, а само неколико жена, вероватно покојникове ближе рођаке, преко глава носи чипкасте црне превезе. Остали су у својим свакодневним одећама, мушкарци у лаким чакширама и шареним кошуљама, жене у лаким шареним хаљинама, а неколико њих ни у овој прилици није из косе извадило папилотне. Док прате ковчег, и мушкарци, и жене, и онај свештеник чаврљају као да су у некаквој забавној шетњи, а не на испраћају покојника. Цвеће, крупно какво се у нас не виђа, интензивних боја, које ове жене носе, као да је спремљено за некакво кићење сватова, а не да буде положено на гроб. Да ли се то у овоме свету сахрана схвата као некаква шетња, за покојника свакако последња, коју туговањима не треба оптерећивати, јер њему она не помажу, а живима могу бити неугодна? Да ли се то овај свет с много шареног цвећа и уз чаврљање у спроводу, оваквим сахранама које личе на шетње, спрема и сам за смрт, па на овај начин, изгледом не одајући тугу, стварајући од погребне готово карневалску поворку, жели да себи олакша помисао на дефинитивно нестајање? Она белина на гробљима преузета је, сасвим је извесно, од Шпанаца, чија су гробља достојанствена и мирна као ниједна у Европи. Оно шаренило цвећа и привеза на гробљима, мноштво цвећа у погребној поворци, нехајно држање учесника сахране, њихово чаврљање, сасвим су супротни страхом од смрти надахнутој строгој католичкој тузи, коју су Шпанци, са својом варијантом војујуће контрареформације, морали преносити у прекомор-

ске земље у доба конквистадуре. Или је у овој земљи, која себе сматра Мостом света, испраћање покојника и његово отпремање у гроб примило утицаје паганских култова који до вере у загробно мучење и загробну строгост не верују, па се такво, уз католички ритуал, задржало до наших дана? За етнологе питања сигурно занимљива. Одговор на њих постављаће још дуго случајни пролазници кроз Панаму (домаћем свету вероватно не пада на ум да таква питања поставља, јер му се та сахрана карневалског изгледа сигурно не чини необично, пошто је на њу свикао). Постављаће се таква питања све док Панама не буде имала своје развијене факултете хуманитарних наука и своје тумачење сопствене прошлости и садашњости. Сваки закључак који случајни путник понесе о обичајима и схватањима ове земље, по природи ствари мора бити закључак импровизаторски, па стога у опасности да буде произвољан. Једино што се веродостојно може пренети, јесте сликовитост виђеног.

Жеља за сликовитим призорима извела ме је, дан по доласку у Сантјаго де Верагуас, у шетњу његовим улицама. Претходне вечери дуго сам, заједно са целим ансамблом, остао на вечери после концерта. За време вечере, и после ње до дубоко у ноћ, домаћини су се надметали у лепореким здравицама, на које је исто тако лепореко требало одговарати и наздрављати. За ово место наша је трупа била егзотична, какву за нас представљају трупе из земаља које су по нашим мерилима егзотичне. Тој егзотици домаћини су желели да изразе и дивљење, и захвалност, а та су се изражавања, како рекох, протегла до дубоко у ноћ. Иако после такве вечери уморан, сутрадан ујутро рано изашао сам, надајући се да ћу у месту видети барем нешто по чему ће се оно разликовати од касаба какве сам у детињству виђао у Македонији и Босни. Разлике су минималне: више у одећи и слободном понашању људи, него у изгледу ствари. Мноштво дућана с разноврсном робом; касапнице пуне говеђих, свињских и овчијих полутака и с великим валовима са изнутрицама, с керовима који се мувају између ногу купаца и са много мува; кафане у којима се кува некаква прозирна текућина коју зову кафом; посластичарнице сумњиве чистоће, са брдима некаквих колача што личе на наше гурабије; продавнице кикирикија, разног другог печеног семења и банана на много места; дрогерије у којима се продају лекови, пелене, пасте за зубе, козметички препарати и новине — и једино се у дрогеријама и у хотелским киосцима у Панами продају новине: то су спољне особине места Сантјаго де Верагуас, места око кога су огромне плантаже шећерне трске.

Излазим на пијацу, која је пуна света: на плочницима поређана роба тешко допушта да се њима пролази, него

се мора ходати коловозом, којим уосталом ретко који ауто да прође. Пијаца као и неке наше, нарочито налик на онај тип каква је пре рата била Јованова пијаца у Београду, на којој су, из гласа нудећи своју робу, трговци продавали и намирнице, и рубље, и кухињске судове, и одела, и коњске амове — и шта све не. Пијаца какве сам виђао понајвише у Италији, у Напуљу на Порта капуана, у Фиренци, у Риму на Порта портезе: нуди се готово све што човеку може на ум пасти. А уз еспап какав се на малтене свим европским пијацама може купити, овде има још нечега: мноштво мачета за сечење шећерне трске, које се у ово време, неколико дана пре почетка жетве, веома траже. И шешира, руком рађених, округлих и плитких, са ободима широким за добар длан, од сламе природне боје на којој су једини украс шаре од црно бојене сламе и шарени вунени гајтани са „бомбицама", обвијени изнад обода. Било је угодно видети да се негде барем сламни шешири у наше време плету од сламе. Фиренца, европска постојбина сламних шешира, више се не може похвалити да се њени славни флорентински шешири израђују од флорентинске сламе, него од некаквих синтетичних трака. Панама поуздано може рећи да у њој цивилизација још није толико искварила шеширџије, да шешире израђују од некаквих синтетичних трака уместо од сламе. У нашем свету преоптерећеном и загушеном синтетичким материјалима, диван пример неисквареног старог заната.

Код Шефа хунте, приватно

Пред завршетак турнеје по Панами примио нас је, у резиденцији у селу Санта Клара на обали Пацифика, шеф владе и војне хунте бригадни генерал Омар Торихос Херера. Као гости у његовој резиденцији провели смо један дан на морској обали, одмарајући се и забављајући се, уз човека који се и сам тога дана одмарао, ослобођени протоколарних обавеза какве су при посетама ове врсте обично неизбежне и за посетиоце и за домаћина; били смо уз прву личност ове земље, војника по каријери, политичара по надахнућу, а државника по потреби и обавезама које су му околности наметнуле. Тога дана он се трудио да звање, углед, ранг, моћ и утицај на средину не испољи више но што их, као домаћин велике групе гостију, у своме дому мора испољити.

Углед, моћ и утицај генерала Торихоса осетили смо за време боравка у Панами више пута, а најнепосредније, у збивањима необичним за нас, вече пред посету у његовој резиденцији у Санта Клари. У предвечерје тога да-

на стигли смо у место Пенономе, одакле смо, после смештаја у хотелу, имали отпутовати на концерт у градић Агвадулсе. Око шест крећемо из Пенономеа, с намером да у место одржавања концерта стигнемо за два сата. Већ после километар вожње отприлике застајемо пред касарном Националне гарде, где нас дежурни официр позива да изађемо из аутобуса и у касарнском кругу сачекамо даља упутства. Ни он, ни наши пратиоци, не могу нам дати никакво обавештење о узроку чекања, нити знају каква би имала бити даља упутства на које треба чекати.

Седимо у кругу касарне иза које је, на ледини, импровизовано игралиште за безбол. На њему неколико војника и група деце играју ову за нас необичну игру, па када су приметили да их радознало посматрамо, позивају и нас да им се придружимо. Прилази им неколико младића; ненавикли на вештине у овоме спорту потребне, пошто су неколико пута сасвим шепртљаво палицама дочекали лопте, изазивају гласан смех војника и, нарочито, деце. Из касарне су нам у међувремену изнели неколико сандука ухлађених напитака, који нам, као ни смирујуће речи наших пратилаца, не умањују нервозу: закаснићемо на концерт који треба да почне у девет, вајкамо се, публика ће нас чекати и онда ће се разићи, узалуд ћемо путовати у Агвадулсе, говоримо гласно и, неспокојни, захтевамо од пратилаца да испитају узрок неочекиваног закашњења. Они одлазе до телефона и после разговора јављају нам: да не бринемо што се концерта и публике тиче, јер ће све бити у реду, и да се још мало стрпимо, док не стигне секретар генерала Торихоса, мајор Роберто Дијаз Херера, наш познаник од првих часова боравка у овој земљи. Најављујући његов долазак, пратиоци се фамилијарно смешкају и обећавају да ће се по његовом доласку десити нешто muy interesante.

После више од једносатног чекања појављује се мајор, позива нас да седнемо у аутобус и да се вратимо у хотел. Тамо нам је, у име генерала Торихоса, приредио drink, честитао ансамблу на успелој турнеји и затим нас позвао да пређемо у суседну просторију и узмемо поклоне којима нас Генерал дарује за Божић. Поклони и привлачни и корисни: девојке су добиле по две тоалете и по два костима за купање, ми мушкарци по две pantaleje, летње панамске кошуље.

Док је церемонија даривања завршена, спустио се мрак. Седамо у аутобус и крећемо у Агвадулсе. Аутобус којим путујемо на целој турнеји је сивомаслинасто обојено возило, на коме је исписано да припада Универзитету града Панаме. Тај аутобус није нам уливао поверење, из-

гледао је као да је пред расходом, као што је њему слично, некако оронуло, наизглед поспано, деловао и његов шофер. Када смо кренули из Пенономеа ка Агвадулсеу, видели смо да су наши утисци и о аутобусу и о његовом шоферу били погрешни. Док смо полазили, пред нас је, као претходница, избио полицијски аутомобил са ротационим светлом; за нама је исти такав ауто као нека врста заштитнице. Изодједном, кроз тамну ноћ, почиње јурњава: кола пред нама светлећим сигналом заустављају сва возила која сустижемо или која нам долазе у сусрет; она за нама никоме не допуштају да нас претиче. А наш наизглед изанђали аутобус, који дотад није ишао брже од педесетак километара на сат и када је друм бржу вожњу допуштао, и онај наизглед поспани шофер, преображавају се: достижемо брзину од сто тридесет на сат, а шофер је, доведен у прилику да при таквој брзини покаже своју вештину, одједном живнуо, почео да у вожњи певуши, понекад чак подврисне као да самога себе бодри и поздравља. Дабоме, аутобус је припадао Националној гарди, као што је и његов шофер, у цивилној одећи, био њен припадник, а натпис по коме је возило универзитетско, као и његов општи изглед, били су варка чије узроке могу само нагађати. Уосталом, не треба исувише разбијати главу трагањем за логиком војних поступака, јер логика војске по правилу има друге токове но што их има она грађанска, цивилна, увек превише радозналa и никада довољно задовољна. Јуримо, дакле, кроз ноћ као некаква моторизована колона у војном походу, повремено се пред нама, и за нама, кад год дођемо на територију новог гарнизона, пратиоци смењују, али аутобус не смањује брзину. Растојање од преко сто километара, по друму местимично кривудавом, прешли смо за педесетак минута.

Било је већ готово једанаест када је ансамбл почео да игра. Наступао је овде под ведрим небом, на подијуму подигнутом на фудбалском игралишту, пред неколико хиљада гледалаца који су запосели сва места на централној трибини. Изненађен овако великим бројем гледалаца, веома стрпљивих у ишчекивању почетка концерта, од којих нико није напустио стадион пре завршетка програма, питам мајора: како то да су ови људи тако стрпљиви? — Саопштено им је да сте, као Генералови гости, били задржани по његовој жељи. Генералови гости чекају се и када касне више од вас, — одвраћа ми, па додаје: — Да нису чекали, гледаоци не би увредили само вас, него и Генерала.

Обећање пратилаца да ћемо доживети нешто врло занимљиво испунило се: било је угодно добити оне поклоне, јер су били знак изузетне пажње домаћина у дане ка-

да је у његовој земљи даривање уобичајено, као што је у нас слично дариванье уобичајено о Новој години. Такав знак пажње за време турнеје у другим земљама овога дела света нико нам више неће ни приближно штедро указати. А изненађење је представљала и она стрпљива публика.

Изненађења и занимљивости испуњавали су, иначе, цео сутрашњи дан, од преподнева до сумрака проведен у Торихосовој резиденцији на обали Пацифика.

Скренувши са главног друма, којим смо претходне ноћи двапут прошли, аутобус нас је врло добрим асфалтним путем повезао ка месту Санта Клара. После неколико километара вожње долазимо до стражарске кућице поред које је преко друма спуштена рампа. Било је то прво од неколико контролних места пред којима смо застали пре но што смо стигли на циљ нашега пута. Сем тих рампи на путу, као бедем између нас и резиденције Генералове, налазио се још и логор за обуку специјалних јединица Националне гарде, у коме смо се задржали да га осмотримо.

Удаљен од морске обале неколико километара, логор је опкољен прашумом која у овоме случају служи и као полигон за војну обуку. Нисам видео како изгледа обука војника у прашуми, али колико она мора бити напорна лако могу замислити пошто сам видео како су тешком егзерцију подвргнути ови војници на полигонима поред барака у логору.

Под жарким сунцем од кога их ништа не штити, подељени у мале скупине, у десетине и водове, ови су војници изводили веома тешке кондиционе вежбе; сви под пуном опремом, једни су трчали у круг, други пузили, трећи у чучећем положају по неколико пута прелазили одстојање од стотинак метара, четврти се верали уз дебла, конопце или гвоздене шипке, пети трчали преко препона, једна је скупина јуришала на замишљеног непријатеља ускачући у ровове, друга маркирала повлачење крећући се лицем окренута према замишљеном противнику. Егзерцир сличан сваком другом, уосталом, по општим задацима које војници морају савладати, али овај и различит од сличног дрилованья и по интензитету, и зато што се изводи на полигону ужареном од тропског сунца.

Међу тим војницима, час по полигону, час међу баракама, врзма се једно слонче. Свака јединица Националне гарде има за маскоту неку животињу, а ова слонче, сасвим младу женку која се као дресирано псето одзива на име Антоанета, која је маскота и самога генерала Торихоса.

После отприлике једносатног задржавања у овоме логору, крећемо ка морској обали и ево нас најзад у селу Санта Клара и пред вилом и резиденцијом Генераловом.

То је једноспратна бело обојена грађевина пред којом је омањи парк са неколико папаја-палми и већим бројем жбунова пуних крупног љубичастог цвећа. Широка пошљунчена стаза води ка улазу у вилу, око кога су две катарке са телевизијским камерама, преко којих се прати кретање пред зградом.

У приземљу виле, у омалом холу који је једва примио нас тридесетак, у сусрет нам излази генерал Торихос, рукује се са свима и преко тумача нам објашњава: да су нам на располагању све просторије у кући, да се у њима можемо пресвући и припремити за купање, или можемо у њима прилећи ако смо уморни, да се пред вилом можемо купати у мору, да можемо чинити шта нам је воља, а да све што радимо, радимо мимо сваког службеног протокола. Укратко, наглашава, жели нам да се осећамо као да нисмо код њега, Генерала и Шефа хунте, него као да смо дошли у посету неком блиском рођаку код кога нам је све допуштено.

Торихос је човек средњег раста, стар четрдесет пет година, но по проседој коси, коју чешља на раздељак, и по ситним борама због којих му је лице намрешкано, рекло би се да има и целу деценију више. Изражава се кратким реченицама, при говору једну руку држи опуштену низ тело, док му је у другој, повијеној у висини груди, обично цигара. У цивилном је оделу, у љубичастим модерно кројеним панталонама с тесним боковима и широким ногавицама и у белој плетеној памучној кошуљи с кратким рукавима. Чим се поздравио с нама и пожелео нам добродошлицу, сео је под трем виле окренут Пацифику, у љуљашку исплетену од бељеног ланеног конца, по чијим је ивицама црним словима уткано General de Brigada с једне и Omar Torrijos Herrera с друге стране. Припалио је угаслу цигару и уз виски наставио да разговара с групом људи који су за време његовог кратког сусрета с нама остали на својим столицама. Касније ћу сазнати да је међу тим људима било неколико министара, неколико амбасадора и неколико официра. Све су то људи десет до петнаест година млађи од Генерала и сви, као и он, одевени спортски, а у понашању лежерни.

Ничег ту није било, ни у понашању тих људи из врха панамске државне хијерархије, ни у изгледу виле, у њеном намештају, што би посетиоцу који не зна где се нашао могло сугерисати да је међу вођством војне хунте једне земље. Собе по којима смо се размилели испуњене су пре утилитарним но лепим намештајем, а нипошто луксузним: све што је у тој вили, види се по изради, набављено је у продавницама индустријске робе, несумњиво добре фабрикације, али не и изузетне: ни у намештају, ни у било чему

другом ни трага од луксуза какав наше предубеђење очекује у резиденцији шефа једне војне хунте.

Сама реч хунта, уосталом, тумачи се с извесним предубеђењем: новине су јој дале пежоративни призвук, искривиле јој значење, приписали јој знамење погрдно и омаловажавајуће. Шпанска реч junta значи скуп, савет, веће, сабор; војна хунта значи војно веће. Пошто су таква већа у више јужноамеричких земаља не једном била носиоци терора и гушиоци демократије, у новинама готово целог света постало је природно да се и свака војна хунта — дакле, свако војно веће, и сваки шеф војне хунте — дакле, сваки шеф војног већа, сматрају носиоцима терора против демократских тенденција у земљи. Али, као што су у више случајева хунте биле гушиоци демократије, тако су у више случајева биле и одважни и успешни њени поборници. У готово свим јужноамеричким земљама, у време њиховог националног буђења у XIX веку, војним ударима збачена је страна, најчешће шпанска, колонијална власт. У нашем веку, у коме је иностран супремација у тим земљама успостављена преко врхова домаће корумпиране хијерархије, војне хунте су у више случајева биле једини подстрекачи и остваривачи нових националних препорода. Таква је и хунта генерала Торихоса, једина снага кадра да нацији укаже на пут ослобођења од неоколонијалне подређености страној сили.

Хунта генерала Торихоса сигурно се није према свима у Панами опходила с рукавицама, и она је несумњиво, уводећи свој режим, морала показати да има чврсту руку: иначе нити би могла доћи на власт, нити се на њој одржати. Чврстину те руке најјаче су осетиле вође политичких странака којима је активност забрањена: у Панами легалних политичких странака нема. Онемогућивши њихову делатност, хунта је установила парламент чији су чланови у великој већини службеници и радници. Парламент се ретко сазива, обично не више но једном годишње на неколико дана, а од његових чланова Торихос тражи начелну подршку и спољној и унутрашњој политици. Одлуке парламента имају више карактер општих смерница којима се подржавају акције хунте, него што су програм конкретне и непосредне делатности. Њега одређује Шеф влада и војне хунте, који по општем понашању по убеђењу у могућност праведне централне власти ослоњене на политички неопредељену војску, по вери да земљи препород може донети лагани пут ка социјалној правди без учешћа друштвено организованих маса, личи на својеврсног просвећеног апсолутисту. Његова је идеја, објашњавали су ми његови блиски сарадници, подизање државних шећерана; бољи радни услови у њима и веће зараде требало би да

створе незадовољство код радника запослених у приватним шећеранама и ове би, притиснуте отпором изнутра и конкуренцијом историодних државних фабрика, морале да затворе капије; власници тих шећерана, верује се, биће принуђени да своје фабрике продају држави, јер неће моћи да издрже конкуренцију. Торихосова је идеја отварање државних трговина које конкурентним — и дотираним — ценама треба да вежу руке приватном трговачком капиталу. Поверење у конкурентну моћ државне привреде над приватним капиталом једна је од особина Торихосове економске политике. Сам Торихос интервенише у многим критичним ситуацијама у јавности, он се ангажује у смиривању нерасположења или штрајкова, обећава ислеђења против носилаца неправди, а обећања, на задовољство оштећених, испуњава. Он лично одређује социјалну помоћ сиротињи, па је у њеним редовима нарочито омиљен. Угледу генерала Торихоса и његове хунте и у земљи и у иностранству највише су, свакако, допринеле акције у вези са Панамским каналом. Делујући онако и онолико колико околности то допуштају, не залећући се у захтевима, не посежући за тренутно неостваривим, али не одричући се жеље да Канал стави под јурисдикцију земље преко чије територије он пролази, генерал Торихос води сигурно највећу тактичку битку своје политичке каријере: води је, по свему судећи, опрезно али и одлучно, без праскаве спектакуларности, а веома систематски.

Генерал зна да у Панами има људи угледних и богатих који га не воле, причао ми је његов секретар мајор Роберто Дијаз Херера. Он такође зна да његове замисли у вођењу државне политике нису једине могуће и да се земља може и другчије водити. Из иностранства се Панами често замера што су у њој забрањене политичке странке. У постојећим условима, објашњава даље мајор, а после искустава са политичким странкама, боље је имати мир без страначких заћевица, него политички хаос са развијеним страначким животом. Генерал је преузео власт у време хаоса у земљи, са жељом да даљи хаос онемогући. У томе је успео, а његова политика, политика социјалне правде, која отвара панамски пут у социјализам, добила је подршку у земљи, прича ми, тим речима отприлике, овај мајор, уверен у речи које казује.

Већина панамских официра пореклом је из сиромашних породица. Лишене средстава за школовање деце на универзитету, ове породице, ако су деци желеле да дају образовање веће од просечног, слале су синове у војне школе. Деца из имућних породица, захваљујући новцу, угледу и везама родитеља, добијала су државне стипендије, или стипендије иностраних фондација; деца из сиромашних по-

родица припремана су да ако је потребно оружјем подрже синове богаташа, када ови наследе очеве на водећим положајима у земљи, као што су и очеви имали подршку војске регрутоване из редова сиротиње. Акцијом генерала Торихоса прекинут је ланац малтене династичког наслеђивања положаја капиталистичке хијерархије: на власт су дошли официри, деца сиротиње, људи убеђени да ће њихово вођство већини донети барем социјалну правду, ако већ неће успети да одстрани и све облике неправде. За пет година владања хунта генерала Торихоса успела је да пружи хлеба свим житељима земље; сам генерал показао је да уме саслушати глас понижених и ојађених и да, лично се ангажујући, лично дајући налоге за издавање социјалне помоћи, понижене и ојађене уме да оспокоји. Велики успех хунте је што је за пет година владавине умела да развије осећање националне самосвести великог дела становништва, а преко те самосвести и убеђење у недељивост интегритета земље. У овоме часу та самосвест и то убеђење проистичу из веровања у праведну личност генерала Торихоса, у њен ауторитет и у њен утицај. Али, за активизацију маса, за њихово преобраћање из духовног стања верника преданих угледној личности у ангажоване творце новога духа и карактера нације, потребно је и активно и рационално опредељење тих маса за политику личности коју су себи саме за вођу одредиле. Овакво опредељење моћније је и ефикасније од ирационалног поверења — тако барем сведочи искуство идеологије с којом сам политички одрастао и којој већ три деценије рационално припадам. Без енергичних и радикалних социјалних реформи и без рационалне самоактивности маса у тим реформама, рационализам оних других, онемогућених да делују преко политичких странака, али не и ефикасно онемогућених да делују снагом свога капитала, може постати снажан противник политици која следбенике везује пре свега вером у могућност социјалне правде. Истина, ефикасност ове врсте наметнула би енергично кидање с многима с којима војна хунта Панаме мора одржавати и економске и политичке везе. У тактици хунта се определила за лагане реформе уместо за нагле и револуционарне захвате. Мудрост панамској војној хунти налаже опрезност и тамо где би по интимним жељама и осећањима она вероватно дејствовала одлучно и нагло. Посматрачу са стране таква опрезност може личити на колебљивост; за оне чија будућност зависи баш од те опрезности, она је неопходна.

О свему томе разговарао сам у току боравка у Панами с неколико људи блиских генералу Торихосу. Неки од њих, као његов секретар на пример, били су веома стрпљиви саговорници и када се с мојим закључцима нису слагали;

неки су разговор одбијали чим би се у мојим речима јавила и најмања сумња у тезу о могућности победе ирационалне вере у правичност без ангажовања оних којима је та правичност намењена. Ни једни, ни други, нису ме изненадили. Личности постојане у своме рационалном опредељењу и у њега сигурне увек имају стрпљења и снаге да размењују мисли; такве личности знају да саговорникове примедбе или недоумице, изречене незлобиво, могу бити подстицај њиховом трагању за ефикаснијим дејствовањем и, у крајњој линији, подршка њиховим тежњама и напорима. Личности које своје опредељење бране само ирационалном вером, искључиви су догматичарски фанатици те вере. Тим личностима, искуство ме томе учи, не треба зеровати. А тешко да ико може једној идеологији нанети изнутра толико зла, тешко да је ико може толико компромитовати, као догматичари те идеологије.

Све то пада ми на ум сада, док се присећам сусрета са генералом Торихосом. Да сам с њим дошао у контакт под другим околностима, сигурно бих га замолио да моје недоумице о ефикасности неких потеза његове хунте барем ублажи, ако не и отклони. Приватна посета државнику обавезује и на приватно понашање, то јест на понашање које домаћина неће ангажовати више но што га већ ангажује присуство гостију које је он позвао да се забављају како им је мило и како им на ум падне.

Тога дана заиста смо се забављали, настојећи да и свога домаћина забавимо. Тачније: чланови фолклорне трупе настојали су да га забаве, а ја сам се трудио да појединости тога забављања не заборавим.

Пошто смо сви обукли купаће костиме, а пре но што ћемо изаћи на обалу Пацифика, окупљамо се у холу виле, где се домаћину предају поклони: збирка репродукција наших наивних сликара и дрвена резбарена чутура с ракијом, а једна му девојка везује око леве мишице везени пешкир од беза. Вођа ансамбла му, преко преводиоца, објашњава да се таквим пешкиром у нас дарују сватови и да је и он позван у сватове, пошто се међу члановима ансамбла, великом какав јесте, сваких неколико седмица неко жени или удаје. А ако у време када у Нови Сад наиђе баш и не буде сватова, свадба ће се нека свакако одржати, макар неку девојку морали отети од родитеља да би је удали за неког играча. Оваква досетка домаћину се допада, он јој се од срца смеје — и то је тога дана био једини пут да сам га видео како се смеје. Потом Торихос прихвата чутуру и натеже из ње. Први гутљај је лако поднео, али при другом се стресао: у чутури је била врло јака шљивовица из ковиљског манастира, јача од вискија на који је

навикао. Мрштећи се и нешто мрмљајући, вероватно на рачун тога прејаког пића чија арома најчешће није угодна онима који на њу нису навикли, маша се чаше с вискијем и испија из ње добар гутљај, да спере неугодни укус шљивовице. Поново се затим враћа својој љуљашци и разговору с пријатељима, док ми одлазимо на купање у Пацифику.

Обала океана од Генералове резиденције удаљена је једва стотинак метара. Поред резиденције, а и лево и десно од ње на сваких стотинак метара, на straži стоје војници Националне гарде наоружани аутоматским пушкама. С ове стране резиденције нема телевизијских камера, па је наоружаним војницима поверен надзор над овим делом њене околине. Тек одавде, с обале, видимо оно што смо, прилазећи вили путем оивиченим густим дрворедом, могли само да назремо: ова резиденција налази се усред села пруженог дуж морске обале, а она је једина ту подигнута овећа комфорна зграда. Око ње су сеоске куће, приземне, мале, опкољене баштама с поврћем, бананама и папаја-палмама, а око понеке посејан је кукуруз. Понекад из тих кућа понеко наиђе, прође поред Генералове резиденције не обраћајући пажњу на људе окупљене у дворишту, пошто је на њихово присуство сигурно навикао. Ако понеко баш и застане, онда то чини да би осмотрио нас, госте Генералове који детињасто јуре по плажи и галаме на неком њима потпуно непознатом језику. Само понеко радознало дете застане дуже, или се попне на камену ниску зидану ограду поред виле да с ње посматра шта се у дворишту збива.

Вода Пацифика на овом месту и у ово доба године веома је топла. Не сећам се да сам се у Јадрану икада купао у тако топлој води, која се тромим и великим таласима, сивожућкаста као што је и песак на обали, лено разлива жалом. Купање у тој води, њеној за нас необичној боји упркос, веома је угодно, јер сунце толико интензивно пече да је сунчање под њим готово немогуће, као што нам је исто тако готово немогуће да босоноги корачамо по песку. Фотографишемо се у води, а свако при позирању опонаша патетичне покрете Нуњеза де Балбоа са слика рађених у доба романтизма које смо на више места видели, подсећајући се да је он неколико десетина километара источно одавде као први Европљанин загазио у воде Пацифика. У плићаку поред обале много је великих пужастих шкољки, и неколико чланова ансамбла их сакупља и одмах суши на песку: њихова жива и љигава тела се после двадесетак минута скврчају на тој топлоти и лако се избацују из оклопа. Ту је и доста риба, јер дуж обале, неколико стотина метара од њене ивице, а лево и десно

докле око допире, виде се рибари који удицама или малим мрежама извлаче ловину.

Желећи да нам приреде атракцију, чувари Генералове маскоте из јединице Националне гарде стационисане испред села доводе слонче Антоанету, уз коју се, ради фотографисања, окупља цео ансамбл. Да би атракција била потпуна, један од чувара маскоте доноси из виле боцу белога рума и даје је слончету: оно је вешто и свикло хвата сурлом, нагло је целу изручи у уста и потом, несташно у шрех поскакујући, не хајући за раздрагане и радознале посматраче, одлази да се загњури у мору.

После отприлике двочасовног купања враћамо се у двориште резиденције, где ће чланови трупе домаћину приказати део свога програма. Младићи у гаћицама за купање и девојке у костимима (неке баш у онима које су претходне вечери добиле на дар од Генерала), уз звуке кларинета и хармонике хватају се босоноги у коло, најнеобичније ваљда које је икада поведено, јер су и место игре, и одећа играча, и посматрачи игре сасвим необични. Из своје љуљашке домаћин и његови гости, седећи око њега на столицама или у наслоњачама, пажљиво их посматрају; Генерал повремено одложи цигару да би им пљеском одао похвалу, али само тим спољним знаком, тим кратким аплаузима, показује да као посматрач саучествује у збивању; иначе, лице му је стално једнако мирно, готово укочено, па се под чврстом и непромењивом маском не може открити никакво осећање.

То опаљено лице, инкарната готово црвеног, у линијама има нечег од црта идеализованих портрета староседелаца Панаме предколумбијског доба, које сам неколико дана раније видео на зидним сликама у El Palatio de las Garzas (Палати чапљи), службеној резиденцији Председника републике у граду Панами. Док га посматрам на ум ми пада неколико описа Индиоса у записима писаца XVI и XVII века: стари писци за њих веле да су пред страним човеком увек умели да сачувају потпуни мир и да им се на лицу никада није могла открити ни радост, ни туга. Да ли је толика моћ самоконтроле изражавања осећања у овоме свету исконска и урођена, или временом стечена а васпитањем развијена, не знам. Извесно је да су староседеоци овога дела света пред странцима увек морали наступати достојанствено и смирено, не одајући осећање и расположење, јер им је смиреност била једина интимна одбрана пред инвазорима. Ако је живаљ овога краја способност самоконтроле у испољавању осећања и расположења и стекао после искуства већ с првим Европљанима који су онамо пристигли, васпитањем су је, кроз многе генерације, до данас пренели. Генерал Торихос није био

једини човек кога сам овде срео, чији је мирни израз лица током дугих разговора остајао стално непромењен.

По завршеној игри време је ручку. Пред резиденцију стиже ауто-хладњача, вукући за собом као приколицу велики роштиљ на точковима. На томе роштиљу спретни печењар припремио је као лопата велике а добра два прста дебеле котлете, које су нам, свима на исти начин, и домаћину и његовим пријатељима, и нама, гостима, на тањирима поделили кувареви помоћници у униформама војника Националне гарде. Добили смо тога дана, речено нам је касније, ручак какав на маршевима добијају припадници Националне гарде; али, уместо пасуља који уз котлете иде, нама је дат печен кромпир: домаћину је неко некада рекао да у нас постоји изрека „прост као пасуљ", па нам стога није хтео дати храну за коју бисмо могли рећи да је проста.

Уморни од преподневног купања и сити, после обеда ми старији седимо под тремом заједно с домаћином, и пијуцкамо ко шта жели: неко виски, неко пиво, неко безалкохолне напитке, узимајући пиће сами, као што га сам узима и домаћин. Чланови ансамбла су поново на купању и њихов жамор, њихови повремени повици, једини су звуци у тромој спарини.

Домаћин тада, изненада, а речима прилично шкртим, почиње да прича о својим утисцима из Југославије, у којој је био претходнога лета. Београд га је задивио, вели, није могао слутити да ће у земљи за коју је знао да је негде на Балкану и да јој на челу стоји личност изузетног међународног угледа, наћи престоницу тако велеградског изгледа. Европу слабо познаје, каже, у протеклом лету (дакако европском) био је у Шпанији и Италији, а за време краткотрајног боравка у Југославији није запазио да се она спољним обележјима разликује од других двеју.

Фасцинирао га је, вели, Тито. Наш Председник примио га је на Брионима и задржао се с њим у дужем разговору. У излагању својих гледишта на јужноамеричке прилике и на прилике у Панами, наш је Председник, каже Торихос, испољио такво познавање стања и тако га аналисао, као да му је Јужна Америка прва и најважнија брига.

Тиме закључује излагање својих успомена на Југославију, нагло као што их је мало раније и започео.

Позива затим дежурног официра, нешто му говори, овај салутира, одлази и ускоро се враћа носећи гомилу панамских сламних шешира, које нам Торихос дели као уздарје за поклоне и за одиграно коло, а као un regalo tipico de Panamà.

Када је предвече дошло време да кренемо, Торихос наређује да се за нас припреме његов хеликоптер и његов

авион са двадесетак седишта, како се не бисмо добра два сата клатарили у аутобусу до града Панаме.

Торихос нас испраћа до врата резиденције, рукује се са сваким од нас и посматра нас док улазимо у аутобус који ће нас одвести до аеродрома усред оне прашуме поред логора за обуку специјалних јединица Националне гарде.

Машемо му из аутобуса и он нам узвраћа дугим махањем. Сунце које се приближило заходу бије му у лице и оно, опаљено и црвено, сада више но целог дана, изгледа као лица оних поносних Индиоса са портрета у Палати чапљи.

(Одломци из путописа)

ДУШАН МАТИЋ У ТРАЖЕЊУ СМИСЛА

Душан Матић: *Будна ноћ*, „Просвета", Београд, 1974.

Сваки сусрет са Душаном Матићем било да је реч о његовим песмама, било да је реч о његовим есејима, омогућује нам да га видимо другчијег, да проверимо своје раније утиске, да размишљамо на другчији начин о њему и да покушамо на неки начин да сведемо сва та размишљања на један заједнички именитељ. Јер не тако ретко нам се учини, и без неког већег читалачког искуства, да у свакој књизи постоји један детаљ, у свакој песми један стих, у сваком есеју једна мисао и да не набрајамо даље, која прва привуче нашу пажњу, блесне пред нама и помогне нам да уђемо у једно литерарно дело. Да термин *привлачно место* нема у античким поетикама једно сасвим друго значење, много више списатељски конкретно него што може да се претпостави, да он не значи упутство како се гради једна слика и шта све треба да би та слика била у довољној мери сугестивна, можда би то место које привлачи прво нашу пажњу могло да се назове управо тим термином. Али без обзира на тај термин, књиге имају таква места, као што глумчева улога има један тренутак када глумац сраста с њом и потпуно се поистовети са ликом који игра, као што слика има један детаљ који нас привуче да је посматрамо, чак и под претпоставком да при посматрању тај детаљ касније готово потпуно занемаримо. То место у Матићевом песништву треба тражити негде при крају књиге *Будна ноћ* у последњем циклусу или поглављу, назовимо га како хоћемо, „То је ТО" оно гласи: „Каква пустош ако би живот имао само један једини смисао, макар био и звездан." То је место које може да објашњава и онај стих који је својевремено изазивао толике неспоразуме, оно мучно питање које гласи: „шта су хтеле смешне гајде смисла". Јер Матић управо једну од вредности живота види у томе што се живот не може свести на једно, и онда када о њему размишља као есејист и онда када о њему говори као песник. Живот је јачи од нас, и одговор на сва питања која он нама поставља готово да је немогућно дати. Живот има један смисао и он је у томе да се не може ни у једном тренутку свести на само један смисао, а да при том останемо осиромашени за читав један космос.

Мудрост се састоји у постављању питања, а не у давању одговора. Одговори се дају само зато да би тражили нова питања и свако ново питање да би претпостављало управо онај безброј одговора којих се плашила Исидора Секулић. Наиме, у есеју „Велика је ствар ћутање" Исидора Секулић се изјаснила за ћутање и ћутању је у прилог навела један, било би тачније рећи и један, јер је разлога било још, једноставан и практичан разлог. Ако се одлучимо за ћутање, мислила је Исидора Секулић, онда је ћутање одговор на безброј питања. Ако се одлучимо за говор, онда је говор могућност да на једно питање добијемо безброј различитих одговора. Матић зна оно исто што је знала и Исидора Секулић и мисли, како се чини, исто што је о томе мислила и Исидора Секулић. Све до оцене и одлуке. Из ових истих разлога из којих се Исидора Секулић опредељивала за ћутање Матић се опредељује за говор. Он поставља питања до у бескрај; и онда када је одговор познат и онда када саопштава откриће Матић га саопштава у облику питања као једну од могућих истина на овом свету.

У том тражењу за смислом Матић има нека доста чврста упоришта којих се држи кроз целу песничку авантуру. То је онај „домаћи задатак" где се глагол волети мења кроз сва граматичка имена и мењајући се увек има један једини облик „волим". Живот је оно што се исто тако мења кроз све могуће облике и увек остаје живот, супротности су можда ту да би показале колико је живот богат, време је ту да би потврдило да све мене и промене само откривају богатство живота а пролазност је ту да би га афирмисала, а не да би га негирала. Све јесте и све није у исти мах, суштина се тражи и за смислом се трага и на том трагању се откривају суштине и смислови и живот постаје лепши и богатији и, у њега се верује више него што се раније веровало, управо зато што ни на једно питање задовољавајућег одговора нема.

Када се прати Матићева песничка авантура, а књига *Будна ноћ* омогућује да се та песничка авантура прати, онда се види да је за Матића и надреализам био једно тражење смисла, и социјална литература била то исто и лирика настајала у рату, једна од најлепших лирика противу рата коју имамо, јесу управо само различите варијације на питања која су раније постављена. Иза нехуманости и суровости крије се једна хумана порука, зло се мрзи не из неких апстрактних моралистичких разлога, јер и моралистички разлози могу да буду узрок злу, него што оно разара и растаче живот. У исти мах злу се не супротстављају моралистички разлози и због тога што је зло, авај, саставни део живота, оно што у животу треба уклањати и мењати да би живот добио и неко ново, досада неоткривено и непознато богатство и постао нови извор радости, узбуђења и могућности за урањање у њега и тражење новога смисла. Ништа од онога што се догодило није се слу-

чајно догодило, ништа што је прошло доиста није прошло, постоје сећања у нама која су присутна стално и трајно и она која су заборављена и повремено се јављају онда када смо то најмање очекивали, да животу дају једну нову димензију, да на њега баце један нови траг светлости и открију у њему једно ново богатство.

У једној песми „Буквално и неповратно" Матић даје једну слику која, можда, може да буде илустрација и објашњење много чега у његовом песништву:

ја од меса и од памћења
пуко скрпљен
и не баш богзна како скројен
с манама свакојаким
и бесумње и с по којом врлином
с борама неизбрисивим
и ожиљцима у оку и левом и десном
и с топлином
што оставља патња или чежња
ко би знао

Нису ли све ово елементи који обликују један живот и који истовремено обликују сваки живот? И није ли, можда, због тих елемената — Матић не поставља само питање него тера и оне који говоре о њему да постављају питања — и немогуће одговорити и одгонетнути загонетку која се зове живот и било шта у том животу на задовољавајући начин објаснити? Матић верује у живот и зато сумња у готово све што живот доноси. Он не верује у једну комплетну истину и зато му се чини сваки њен део као могућност да се истина тражи. Основна Матићева позиција и као песника и као есејисте јесте: тражити једну чврсту тачку у простору и сумњати да у простору постоји таква чврста тачка ослонца која би могла да буде одговор на све оно што нас мучи.

Таквим се Матић види у својим песмама ако га посматрамо као биће које мисли. Како изгледа Матић када се посматра као песник? И зашто је Матић значајан песник?

Апсурдно је давати било какав поуздан одговор када је у питању Матић који нас је између осталог научио и томе да је немогуће дати поуздан одговор о било чему. Покушаћу да дам једно објашњење свестан свих његових ограничености. Јер, ни Матићева се поезија, као ни живот, не би могла свести на „само један једини смисао, макар био и звездан!" Матић је значајан песник по томе што је обавио једну неосетну обнову песничког језика у једном историјском тренутку који је био преломан за нашу лирику и што је ту обнову песничког језика извео толико доследно и темељито да се неке радикалне иновације приликом обнове нису могле уопште ни приметити.

Матић открива свакидашњу и несвакидашњу лепоту речи, он осећа њихов звук и њихов смисао, за њега су речи могућност за нове асоцијације које ће донети често друкчија решења него што смо их очекивали. Уз то Матић је као песник довео до једног идеалног склада дух сумње и дух вере, успео да их измири и да их при том остави непомирене, мир је у постигнутој равнотежи међу њима, а не у остваренoj превази једног над другим. У Матићевој песми много штошта је једноставно. Она се понекад приближава обичном причању, оно што је поетско у њој произилази из смисла причања више него и саме речи које тај смисао треба да нам сугеришу. Матић гради слике и сликама даје живот. Он се понекад укаже као велики маг који све може и који доводи појмове у такве спрегове да они, сачувавши своје првобитно значење, добију нека нова значења која су нам некада била на дохват руке, а нисмо успели да их откријемо и дешифрујемо, а некада су тако неочекивана да пред њима заостајемо са осећањем сумње и скепсе једне, назовимо је условно, тако плодне неверице управо неверице какву воли да види Матић и какву најчешће и поседује Матић. Јер опет има и један друкчији Матић који у једној песми каже:

Знам шта ме чека
Товар прекопане земље
Не није важно *нећу ни знати**
Не причајмо о том

Треба дакле причати само о ономе што се може знати и треба веровати да се све може знати. Оно што се неће знати није толико важно, а опет ако није важно онда има некакву нижу вредност у крајњој линији опет вредност, те треба говорити и о томе. Сутра се не може предвидети, не може се дефинисати, оно је једна велика неизвесност али оно исто тако извесно долази. Као што се не може сажети и свести на један смисао живот, тако се не може назрети и прозрети сутра, али се оно може предвиђати, њему се можемо опирати или га прихватати, и најчешће и чинимо једно или друго. Време које је у нама и време које је око нас, стално се приближавају једно другом и одбијају једно од другог, а да ми ипак остајемо и у једном и у другом времену као присутни сведоци и као активни делатници.

Јер као што у Матићевој књизи *Будна ноћ* има оно место које смо цитирали, тако у свакој Матићевој песми има по један стих који можемо да откријемо као кључан и да њиме дешифрујемо целу песму. А ти стихови су често несагласни међу собом, често противуречни; некад се међусобно оповргавају и то много чешће но што се међусобно потврђују. А све

---

* Подвукао аутор овог чланка.

се опет своди на то на ускли̏к: „Каква пустош ако би живот имао само један и једини смисао, макар био и звездан!" Доследан том свом опредељењу Матић као песник за српску поезију значи изванредно много, Матић као личност и као позиција духа за нашу средину и за српску поезију значи исто толико. Ако кажемо да Матићева поезија за нашу средину значи највише што једна поезија може значити, онда јој нећемо умањити вредност тиме што ћемо рећи да нам се каткад учини да Матић као позиција духа значи чак и неупоредиво више.

Предраг Протић

ОД ОСУНЧАНИХ ПЕЈЗАЖА ДО АПОКАЛИПТИЧНЕ ВИЗИЈЕ

Божидар Тимотијевић: *Василиск*, Матица српска, Нови Сад 1974.

Божидар Тимотијевић припада песничкој генерацији чија појава обележава један период у послератној српској лирици: другу половину шесте деценије нашег века, односно позне педесете године. Неки представници те бројне и талентоване генерације брзо су нашли свој пут и песнички израз; поједини песници, не написавши може бити све оно што су могли, имали и умели да кажу, постепено су се повлачили и ишчезавали из поезије, па и књижевног живота уопште. Трећи, они најређи, наставили су са тражењем. Божидар Тимотијевић чини се представља изузетну појаву у оквиру своје генерације, не уклапајући се у ову провизорну поделу. Иако је већ својим раним песмама показао завидну зрелост поетског казивања, репрезентујући један вид чисте лирике, он је наставио тражење чији резултати нису увек били уједначени, али које га је, у крајњој линији, ипак водило новим стваралачким откровењима. Зато се извесна неусклађеност и некохерентност ове збирке не може узимати као мана, већ као одраз песничког трагања, као резултат животног и стваралачког искуства, а може бити и неких колебања још увек присутних када је реч о Тимотијевићевој поетици и иманентном поетском програму. Уосталом ову збирку могли бисмо с подједнако разлога сматрати неком врстом синтезе Тимотијевићевог стваралаштва: она одсликава различита песникова интересовања, па ако и није најбоља досад објављена његова збирка, у њој налазимо и неколике песме које свакако улазе у најужи избор Тимотијевићеве лирике, међу оно најбоље што је написао.

У збирци „Василиск" препознајемо и раног Тимотијевића, с благо сенченим сликама „малог живота", сећањем на детињ-

ство, песничким визијама које приказују донекле идеализован градски амбијент, свет предграђа, и пејзажима с нотом сликарске наиве; у тим оживљеним празницима, у сећању на време које опева с извесном сетом наслућује се песников страх пред пролазношћу и људска немоћ да се нађе кључ за неке вечне, егзистенцијалне проблеме. Тимотијевић стишава и ублажује — ако се тако може рећи — своју песничку мисао; он у појавном свету открива метафорична значења и из метафора гради један лирски свет, а у том лирском свету скривена су решења на она питања на која песник покушава да одговори. Таква питања Тимотијевић не поставља уосталом непосредно, те је разумљиво што је и одговор на њих посредан, у складу с природом ауторовог стваралачког сензибилитета, а и једног изграђеног, не бисмо рекли авангардног или наглашено модерног, али несумњиво свежег и чистог поетског језика.

Другчији утисак пружају песме у прози, а у првом реду чврсто компонован, стамен циклус „Василиск". То је наставак оне оштробриде поезије из збирке „Аждајкиње": овде песник посматра свет с лица, а још више с наличја, уочава без икакве идеализације и ублажавања односе који у том свету владају. Лирска визија у Тимотијевићевим песмама у прози тежи већој објективности, па је и сам човек објективизиран и поствари, или чак анимализиран. У основи циклуса „Василиск" јесте једна апокалиптична визија. Али апокалиптичност код Тимотијевића није ван времена, нити је митска — она припада подједнако прошлости и будућности, а њена симболика изазива асоцијације на наш свет, на непревазиђене наслаге животињског и палеолитског у човеку („дуго трају ветрови над светом... слични окрутној праисторији"). Човек је још немоћан пред тим исконским силама које могу примати различите облике, а које су у односу према човеку подједнако несмиљене. Свет „Василиска" је свет натуралистичких, тамних слика и немоћног повлачења у „пужевску тврђаву", то је свет у коме влада дуализам добра и зла, али је зло обично јаче и тријумфује: „Будућност неће моћи израчунати све милијарде пораза и беда када једном звлада над светом..."

Остале песме у прози спајају донекле циклус „Василиск" с целином збирке, као мост од осунчаних пејзажа и поетских снатрења ка апокалиптичним пределима у којима царује зло. Има у тим лирским записима искрене задивљености пред лепотом света, али неки пасажи већ нас уводе у мрачни вилајет „Василиска".

Може се поставити питање шта најновија збирка Божидара Тимотијевића доноси ново песниковом досадашњем опусу и савременој српској поезији. Може звучати чудно, али лакше је одговорити на други, него на први део питања. Ту је, пре свега, „Јудита", љубавна песма изузетног тона и класичне чистоте у изразу:

Сада киша пада, трули воће, мисао зебе.

Болест ће да се нађе за мојим столом
уместо тебе,
болест без порекла,
болест што ме хоће за свога брата,
за другa усред свога бола, усред ноћи.

Љубави сјајна,
где су ти име изгубили тако просто,
готово од злата,
где су ти чардак саградили
кад земље има у срцу моме увек доста
и неба лепог за сваку тебе
и твога госта.

Сад киша пада, воће трули, мисао зебе;
болест ће нека да се нађе за мојим столом
уместо тебе . . .

Ова збирка доноси још неколико веома успелих песама баладичног тона („Балада о пријатељима", „Балада о деци из предграђа"). На другој страни налазимо пак насловни циклус „Василиск" у коме нема љупкости и шарма Тимотијевићевих љубавних песама и појединих песама у прози, нити хумане и у крајњој консеквенци оптимистичке ведрине балада — песама што нас на свој начин уче како да се миримо са светом, — које својом ангажованошћу не остављају места читалачкој равнодушности.

Ако се овом збирком једна општа слика Тимотијевићевог стваралаштва није битније изменила, ужи избор његове поезије јесте. Аутор је обогатио своју лирику низом песама које досежу разину његових бољих и најбољих остварења. „Василиск" је више књига него што је збирка песама, ако бисмо збирком називали низ песама које чине извесну целину (која још не мора поседовати јединство циклуса). С обзиром да је реч о песмама различитим и по облику и по песничком изразу, ова се књига теже може посматрати и оцењивати као целина. Али основна јединица у поезији јесте и остаје песма, а домети једног песника мере се његовим најбољим песмама. И коначно од једне се књиге песама не може тражити оно што сам песник није желео да оствари (у овом случају јединствену целину, или пак јединство песничког израза). Уз ове ограде, „Василиск" је књига која има видно место у нашој новијој поетској продукцији и која пружа доста песама за један будући избор Тимотијевићеве лирике.

Иван Шоп

ФОЛИРАНТИ МОМЕ КАПОРА

Момо Капор: *Фолиранти*, роман, „Знање", Загреб, едиција „Хит", 1974.

Први роман Моме Капора садржи све особености списатељског манира овог аутора, које смо имали прилике да упознамо у његовим необично успелим и веома радо читаним репортажама, а затим приповеткама, радио и Тв-драмама. Причу о слому илузија главног јунака о филму и могућем „животу из снова" који ће бављење филмом да му омогући, испричана је занимљиво, духовито и спретно, а основни приповедачки ток праћен је често хуморно-сентименталним дигресијама на тему пролазности и младалачких заблуда, или једном специфичном лирском атмосфером која се појављује у контрастирању прошлост-садашњост. Простор у коме се крећу Капорови јунаци Мима Лашевска, Але, сликар Бане Јегуља и Комнен је препознатљив и реално постојећи: кафана „Коларац", Студентски град, Ада Циганлија; а језик којим јунаци говоре је бритки студентски сленг, варијанта аргоа специфична за одређене друштвене слојеве нашег главног града.

Сам наслов романа упућује на главну идеју: живот који јунаци живе је лажан, „фолирантски", а идеали којима они теже су такође лажни; као други ток дезилузионисања главног јунака, наратора, несуђеног филмског режисера, појављује се судбина Алета, несуђеног новог Џемса Дина, који ће погинути као статиста, поливен — грешком — бензином, да би једина филмска сцена у којој се појављује, по замисли аутора филма, била динамичнија и узбудљивија. Дезилузионисање главног јунака, који је наратор, а наратор је сам писац — (у чему треба видети намерно рушење баријере стварност—литература) може се сагледати и на основу обиља фактографских података из реалног света о трагичним последицама жеље за филмском славом и угодним животом: од случаја Стеван Марковић и Милош Милошевић, који су узбудили француско јавно мњење пре неколико година, преко свих закулисних махинација које су пратиле филмску копродукциону еуфорију карактеристичну за наше прилике у последњој деценији, до чувене италијанске филмске диве, наше земљакиње која је пробој у свет филма морала да плати поништењем свог емотивног бића.

Момо Капор, очигледно, преузима реално постојеће догађаје, ликове који су слика и прилика својих реално постојећих прототипова. Из свега овога следи један недвосмислени став: оно што би се могло свести на „живот пише романе". Али свет романа није свет реалног живота. Свет романа мора да има своју унутрашњу кохеренцију, своју гвоздену логику, своју доследност. Он мора да буде сграђен на универзално препознатљивим симболима. Свега тога у Капоровом роману нема. По-

ступци Капорових јунака су често романескно неоправдани: нема континуума догађаја већ се они појављују у облику анегдота проширених дигресијама; јунаци су често једнострани. Роман добија облик низа анегдота о реално постојећим људима: дакле, елементи грађе романа се осамостаљују на рачун романа као аутохтоне целине.

Али, исто тако, треба истаћи све врлине Капоровог приповедања: стално и зналачко смењивање елемената хумора с лирским елементима; и то хумора који по правилу насмеје и сентименталности која по правилу узбуди и растужи. Писан, како аутор у Уводу и сам каже, а не треба му веровати, без икаквих литерарних амбиција, овај роман на свој начин обогаћује нашу приповедачку књижевност, и бесумње нећемо погрешити ако му предскажемо једну лепу популарност, какву је у нашој читалачкој средини прилично тешко постићи.

Звонимир Костић

ХИСПАНОАМЕРИЧКА ПОЕЗИЈА

„Светлости Кордиљера", изабрала и приредила Љиљана Павловић-Самуровић, превели Радоје Татић, Радивој Константиновић и Бранислав Прелевић, „Рад", Београд, 1974.

О хиспаноамеричкој (или, како се чешће говори, латинско-, тј. јужноамеричкој) поезији у нас се не зна много; наша пажња по навици је управљена према традиционалним књижевним центрима Европе; у том правцу гледамо и онда кад се тамо ништа не дешава. А довољно је прелистати било који зборник хиспаноамеричке лирике, па осетити да је водена жица песме променила правац, и да је ònā, која пролази испод планинских ланаца Јужне Америке, тренутно од најјачих на свету. Нигде, вероватно, песма не живи тако пуним, крепким животом.

Такав се утисак утврђује после читања ове помно рађене антологије хиспаноамеричког песништва од 1920. до 1970. (око 200 песама, тј. 38 песника из десетак држава). Свако од унесених песничких имена, скоро независно од опредељења и снаге индивидуалног дара, намеће се зрелошћу и задивљујућим уметничко-моралним интегритетом. То је најочитије код политички ангажованих песника: и они, — тек они! — веома воде рачуна о артистичкој форми; у истраживању нових изражајних могућности револуционарни су колико и у својим идејним уверењима. У европској концепцији ангажованог песништва има извесне незрелости, наглости; Латиноамериканци су ангажовани природније, комплетније, дубље.

Рекло би се да је сложеност приступа и иначе битна одлика ових стваралаца. Тако, истањени артисти (Борхес, Паз, Аридхис) не губе из вида објективне животне околности; традиционално осетљиве лирске природе (Мистрал, Сторни, де Ибарбуру, Флорит, Молинари, де Бургос) ослушкују нова кретања и култивишу израз у модерном духу; истраживачи нових путева (Хирондо, Ваљехо, Уидобро, Пељисер, Горостиса, Бодет, Андраде, Гарсија, Виљаурутија, де Ибањес, Лима, Каранса, Пара) одлично знају да се прогласима лирика може усмерити, али да се, без извесне милоште, не може у правом смислу освојити; политички усмерени борци (Гиљен, Неруда, Бальагас, Карденал, Трехо и у двадесетпрвој години убијени Перуанац Ерo) прожети су и оним другим, метафизичким слутњама, без које би се поезија лако изједначила са обеспућеношћу живота.

Љиљана Павловић-Самуровић настојала је да сваког песника представи оним песмама које одређују његов однос према песничкој вештини и друштвеној стварности. Можда су, због тога, заобиђени неки необичнији и особенији резултати, али је, за узврат, сваки песник сигурно ситуиран, распознатљив, што је, за први сусрет, веома важно. У том смислу усмерен је и предговор, те поговорне белешке професора Павловић-Самуровић, која нам је овом књигом открила читав један мало познати континент поезије.

Нисам био у могућности да поредим изворнике са нашом верзијом, те о преводима могу да изнесем само читалачки утисак. Рекао бих да је Прелевићева негована фраза, кад није преслађена, прикладна и ефикасна; да Константиновић никад не промашује, а повремено постиже силовит учинак; да је Татић променљиве среће. Сва три преводиоца скрупулозна су у добром смислу речи; више воле да, држећи се ваљаног правца, не домаше сасвим, но да, у погрешном правцу, премаше. Не могу да кажем шта је и колико је, при преношењу, изгубљено; ово што је остало доказује, још једном, да се поезија *може* преводити.

Наслов књиге је промашен; њиме је, очигледно, плаћен обол трговачком укусу издавача.

Милован Данојлић

УКУС БРЕСАКА ВЛАДЕ УРОШЕВИЋА

Влада Урошевић: *Укус бресака*, „Веселин Маслеша", Сарајево, 1974.

Роман „Укус бресака" штампан је на македонском 1965. године и ево, након десет година појављује се и на нашем језику. Превео га је сам писац. У македонској књижевности скопски земљотрес није остао незабиљежен, неиспричан и не-

романсиран. Као катаклизма која је заустављала и омела развитак најљепшег града у Македонији и унесрећила хиљаде људи, одразила се као феномен и на романсијерски поступак Владе Урошевића. Живот је неуништив и остаје нам једино живјети и послије најтежих трагедија и несрећа. Такво сазнање је иза посљедњих страница овог малог, лирског, љубавног и омладинског романа. Актери су млади људи — Олга, Буба, Драган Олгин изабраник, али несуђени, газдарица, Озрен. Драган је младић, пун оптимизма и вјере у живот и у себе — али већ на првим страницама он осјећа подрхтавање земље и тако наслућује скору катастрофу. Тако је Драганова чиста љубав већ у самом почетку прекинута, његов живот, и свијет збиље и игре који испуњава странице овог романа поетским виђењима. Очигледни су утицаји и наше и свјетске литературе на роман „Укус бресака", препознавање пјесника у романописцу, али је дах живота био далеко јачи и то управо носи многобројне, различите структуре, планове приповиједања и равни збивања, токове свијести и подсвијести. Роман је управо по овим различитим списатељским способностима покушај за тоталном и апсолутном књигом прозе широког медитативно лирског захвата, модерног пјесничког израза. Сукобљавање ових ауторових амбиција и хтијења — ствара колаж прозних структура који се опире времену као елементу романа, шири на његов рачун и мјестимице га и заустављa. Игра, збиља, машта — у романсијерском поступку Владе Урошевића испуњавају добрим дијелом својеврсну поетику романа „Укус бресака". Млади Драган трага за идентитетима и сличностима стварности и претпоставки своје уобразиље. Он машту непрекидно супротставља стварности, збиљи, јави. Његово виђење свијета јесте и остаће младалачко. Прекинуто је трагичним догађајем али је у роману оставило чудну игру живота, сна, лирског доживљавања, асоцијација на прочитано. Унутрашња, психичка стања Урошевићевих протагониста у роману преоптерећана су многобројним и разноврсним опажајима ситница око себе и истих таквих догађаја и доживљаја, у скривеним, често амбивалентним али и лирским осјећањима свијета око себе. У свему томе тешко можемо разликовати шта је главно а шта споредно, али и сам роман и не тражи то од читаоца. Но, непрекидно инсистирање на оваквом прижању живота, и поред тога што чини роман лирским у модерном смислу ријечи, постаје романсијеров манир. Вјероватно је сам земљотрес као центар око кога се збивају ови ситни догађаји — наметнуо баш овакав начин структурирања па и саму композицију дјела. Урошевић је оригиналним методом ишао до адекватне форме и структуре романа. Свијест о сваком поједином тренутку живљења ових јунака, баш као да су у трансу и стању психозе, заустављa и вријеме и ток романа. Одавде настаје чудна и у нас помало усамљена поетика Владе

Урошевића. Мотивираност поступака малобројних лица овде је сасвим у другом плану и у извјесној мјери је одређена неким невидљивим слутњама катаклизме која ће их задесити. Урошевићево поетично ткиво преоптерећује готово надреалистичка перцепција спољашњег свијета, и оно није само начин доживљавања ових личности већ и начин писања писца. То даје роману извјесну статичност али му не умањује занимљивост.

Изет Ханџић

САДРЖАЈ

Сретен Марић — — — Запис поводом Малармеове дефиниције појма — — 1
Светозар Бркић — — Пут ка Милану — — — 30
Србољуб Митић — — Сеобно платно стишко — 47
Војин Матић — — — Колевка човека — — — 56
Петар Милосављевић — „Глухоте" Момчила Настасијевића — — — — 67
Крсто Шпољар — — — Риђа кобила и црна Војводина — — — — — 76
Милорад Живанчевић — Етички проблем у хрватској ратној прози пре Крлеже — — — — 87
Ксенија Марицки Гаћански — — — Од Паламе до данас — 92
Из савремене грчке поезије — — — — — — 110
Миодраг Кујунџић — — Панама, мост света — — 145

ПИСЦИ И КЊИГЕ

Предраг Протић — — Душан Матић у тражењу смисла — — — — 172
Иван Шоп — — — Од осунчаних пејзажа до апокалиптичне визије — 176
Звонимир Костић — — *Фолиранти* Моме Капора 179
Милован Данојлић — — Хиспаноамеричка поезија 180
Изет Ханџић — — — *Укус бресака* Владе Урошевића — — — — 181

ФУДБАЛСКИ
КЛУБ

„ВОЈВОДИНА“

НОВИ САД

★★★★★★★★★

СВИМА ЧЛАНОВИМА И ПРИЈАТЕЉИМА КАО И
СИМПАТИЗЕРИМА

ЧЕСТИТА

Дан ѹстанка 7. јѹли

GRANEXPORT

ПРЕДУЗЕЋЕ ЗА ПРЕХРАМБЕНУ ИНДУСТРИЈУ И ТРГОВИНУ — БЕОГРАД

Теразије, 27, Поштански фах 902, Телефони: 330-603 до 330-606,
Телеграм: ГРАНЕКСПОРТ, Телекс: 11213 и 11278 ЈУ ГРАНЕКС

У оквиру својих основних организација удруженог рада:

— »КРМИВА« БЕОГРАД — ООУР за производњу и промет сточне хране,
— »ПРЕРАДА« БЕОГРАД — ООУР за прераду кукуруза и снабдевање пиварске индустрије,
— »РАТАР« ПАНЧЕВО — ООУР Млинска индустрија,
— »ПАНЧЕВО« ПАНЧЕВО — ООУР Пекарска индустрија,
— »ПРОМЕТ« БЕОГРАД — ООУР Унутрашња трговина,
— »ХРАНА« БЕОГРАД — ООУР Спољна трговина
— »МЕХАНИЗАЦИЈА« НИШ — ООУР за промет механизацијом.

Производи:

— Све врсте хлеба и пецива,
— Све типове пшеничних брашна,
— Инстант паленту, (качамак) кукурузно брашно и друге производе од кукуруза
— Све врсте сточне хране.

Врши: Извоз, увоз и унутрашњи промет на мало и велико свих роба из следећих група производа:

— Житарице и млинске прерађевине у целости
— Семенска роба у целости,
— Сточна храна у целости,
— Индустријско биље у целости,
— Индустријско прехрамбени производи у целости,
— Поврће, воће и прерађевине у целости,
— Вештачка ђубрива и средства за заштиту биља у целости,
— Пољопривредне машине и алати,
— Складишти и чува робу трећих лица и
— Обавља послове заступања иностраних фирми и посредовања у спољнотрговинском промету.

INTERSERVIS

Inostrana zastupstva

Предузеће за заступање иностраних фирми, држање
консигнационих складишта, извоз-увоз
Са солидарном одговорношћу, НОВИ САД
ООУР СПОЉНЕ И УНУТРАШЊЕ ТРГОВИНЕ
„О П Р Е М А"
Са супсидијарном орговорношћу,
НОВИ САД
Телекс 14-174 Нови Сад, Булевар маршала Тита 4.

Представништва у земљи

011-645-247
011-644-756 } — Београд

041-446-126
041-446-246
041-446-447 } — Загреб

— Сарајево

— Скопље

Представништво у иностранству:

— МОСКВА

Центроколонијал

ТРГОВИНСКО ПРЕДУЗЕЋЕ НА ВЕЛИКО И МАЛО СА ХЛАДЊАЧОМ

НОВИ САД

послује у саставу следећих Организација удруженог рада и то:

1. **„Великопродаја индустријске прехране"**
2. **„Великопродаја техничке робе"**
3. **„Великопродаја воћа и поврћа"**
4. **„Хладњача"**
5. **„Трансжорт"**
6. **„Транзит"** Стара Пазова
7. **„Малопродаја"** Нови Сад
8. Малопродаја **„Срем"** Инђија
9. **„Задругар"** Петроварадин
10. Радна заједница **„Заједничких служби"**

ВЕЛИКИ ИЗБОР РОБЕ, ПРВОРАЗРЕДАН КВАЛИТЕТ, ПРИСТУПАЧНЕ ЦЕНЕ, УСЛУГА БРЗА И ТАЧНА.

* * *

Телефони: 23-344 Централа
23-767 Генерални директор
23-767 Комерцијално индустријске прехране
23-840 Комерцијално воће и поврће
23-842 Комерцијално хладњача